

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041 - 4255

BELLE TEN

Cilt : XXV

Sa. 97

Ocak 1961

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ — A N K A R A

1 9 9 5

Sahibi: T. T. K. adına Başkan Ord. Prof. ŞEMSEDDİN GÜNALTAY
Yazı İşlerini fiilen idare eden Mes'ul Müdür: ULUĞ İĞDEMİR

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler, Etüdler :	Sayfa
EYİCE, DOÇ. DR. SEMAVİ : İzmir yakınında Kemalpaşa (Nif) da Laskaris'ler Sarayı (15 resimle birlikte)	1
ÜNVER, ORD. PROF. DR. A. SÜHEYL : İbni Sina'nın yaşadığı senelere ait resimli bir eser (6 resimle birlikte)	17
————— : An illustrated work belonging to the time of Ibni Sina (with 6 Fig.)	21
ATEŞ, AHMED : Cāmi' Al-Tavāriḫ tenkidi münasebeti ile	29
SEVİM, DR. ALİ : Cimri olayı hakkında bir kaç not	63
UZUNÇARŞILI, ORD. PROF. İ. HAKKI : Fatih Sultan Mehmed'in vefatı üzerine vezir İshak Paşa'nın İkinci Bayezid'i saltanata dâveti arizası.	75
————— : Üçüncü Mustafa'nın Kızı Şah Sultan'a borç senedi.....	79
BIYIKLIOĞLU, TEVFIK : Birinci Dünya Harbinde (1914-1918) ve Mondros Mütarekesi sıralarında (30 Ekim 1918-11 Ekim 1922) Boğazlar problemi.....	81
KURAT, Ph. D. YULUĞ TEKİN : İkinci Dünya Savaşında Türk-Alman ticaretindeki iktisadi siyaset	95
————— : A survey of economic policy in the Turco-German trade during World War II.....	105
Bibliyografya :	
KINAL, FÜRÜZAN : S. N. Kramer, <i>History begins at Sumer</i>	113
MANSEL, ORD. PROF. DR. ARIF MÜFİD : K. Schefold, <i>Meisterwerke griechischer Kunst = Yunan San'atının Şaheserleri</i>	123
EYİCE, DOÇ. DR. SEMAVİ : Talbot Rice, David, <i>The Great Palace of the Byzantine Emperors, Second Report = Bizans İmparatorlarının Büyük Sarayı, İkinci rapor</i>	125
BIYIKLIOĞLU, TEVFIK : Prof. G. Jaeschke, <i>Zum Problem der Marneschlacht von 1914</i>	137

BELLETEN

ISSN 0041-4255

Birinci baskı: 1961
ikinci baskı: 1995

B E L L E T E N

Cilt : XXV

Ocak 1961

Sayı : 97

İZMİR YAKININDA KEMALPAŞA (NİF) DA
LASKARİS'LER SARAYI

Doçent Dr. SEMAVİ EYİCE

Bu iddasız kısa araştırmamızın konusunu teşkil eden mimârî eser, ilim âleminin tamamen meçhûlü olmamakla beraber, şimdiye kadar yeter derecede tanıtılmadığından, bir defa daha üzerinde durmağı faydalı buluyoruz*.

İzmir yakınında Nymphaion (Νυμφαῖον)¹, 1204'te Lâtin istilâsı sonunda çöken Bizans İmparatorluğu'nun parçaları arasında kurulan prensliklerden İznik despotluğu zamanında parlamış ve bu küçük devletin hükümdarları tarafından sayfiye yeri olarak tercih edilmiş bir kasabadır. Sonraları adı Nif (Nimfio, Ninfi vs. de denilir). olan ve Kurtuluş savaşından sonra da Kemalpaşa adını alan Nymphaion İzmir'in 30 km kadar gerisinde ve İzmir'i Sardes (=Sart) e bağlayan antik yolun üzerindedir. Bugünkü kasabanın hemen dışın-

* Aynı konu hakkında fransızca olarak *Le palais byzantin de Nymphaion près d'Izmir* adı ile hazırladığımız tebliğ, 15-20 Eylül 1958'de Münih'te toplanan Onbirinci Bizans Tetkikleri Kongresinde okunmuştur. Tebliğin fransızca metni *Akten des XI. Internationalen Byzantinisten - Kongresses 1958*, München 1960, 150 - 153 ve lev. XXVI - XXIX'da yayımlanmıştır.

¹ W. M. Ramsay, *The historical geography of Asia Minor*, London 1890, 108 (ayrıca bk. 116, 165, 167) de burasını eski Sosandros mevkii olarak teşhis etmek istemiştir; kşl. A. Fontrier, *Notes sur la géographie ancienne de l'Ionie : Sossandra-Monaikos*, "Revue des Etudes Anciennes (Bordeaux) I, 1899, 273-280; Sossandra-Monaikos (=Manastır) ile Sossandra-Basileika (=Mermere) hak. kşl. Burchner, Pauly - Wissowa, *Real Enzyklopaedie*, III A1, sût. 1144-1145; ayrıca kşl. A. Heisenberg, *Kaiser Johannes Batatzes der Barmherzige*, "Byzantinische Zeitschrift" XIV, 1905, 166 ve 170.

da ve Ortaçağ'dan kalma bir kalenin eteğinde uzanan ovanın², bağ ve bahçelerin arasında umumiyetle halkın *Kızkulesi* olarak adlandırdıkları bir harabe yükselir. Bu yazımızın konusunu teşkil eden Nymphaion sarayı veya "Laskaris" ler sarayı işte bu harabedir (res. 1).

Onüçüncü yüzyıla, İznik (=Nikaia) Bizans prensliği devrine, Laskaris'ler idaresi zamanına ait olan bu harabe³ uzun zamandan beri bilinir⁴. Daha geçen yüzyılın ilk yarımı içlerinde Charles Texier'nin dikkatini çekmiş, binanın kısa bir tasvirini yapan yazar kalıntının ve çevresinin pitoresk görünüşünü aksettiren bir de gravür yayınlamıştır⁵. Fakat bu saray harabesinin daha tatmin edici bir su-

² Eski seyyahların bir kaçı, buradaki saray harabesinden bahsetmeksizin Nif dolaylarının tabii güzelliğini tasvir ederler; kşl. Evliya Çelebi, *Seyahatname*, İstanbul 1935, IX, 65 Ch. Mc Farlane, *Constantinople in 1828, A residence of sixteen months in the turkish capital and provinces*, London 1829², I, 456; F. V. Arundell, *Discoveries in Asia Minor*, London 1834, I, 16. Nif yakınındaki en önemli antik şehir olan Sardeis'den geçen başlıca seyyahların bir listesi için bk. H. C. Butler, *Sardis I, The Excavations*, Leyden 1922.

³ Bizans vekayinameleri içinde Nymphaion hakkında bilgi veren başlıca kaynaklar: *Pakhymeres*, Bonn, I, 125, II, 220 *Anna Komnena*, Bonn, II, 252 (B. Leib, tab'ı III, 145); *Dukas*, Bonn, 83, 104, 192. (Mırmıroğlu tercümesi, İstanbul 1956, bk. indeks); *Gregoras*, Bonn, I, 44, 50, 137, 190; Fakat Nymphaion hakkında en fazla bilgi *Akropolites*'te bulunmaktadır, (Bonn, 108-109 ve indeks). Umumiyetle bu sarayı yaptıranın İznik devletinin (1204-1261) ilk despotu Theodoros I (1204-1222) olduğu tahmin edilmektedir. Müteakip despotlardan İoannes Dukas Vatatzes (1222-1254) ile Theodoros II Laskaris (1254-1258) Nymphaion'a özel bir ilgi göstererek hükümdarlıkları sırasında ömürlerinin büyük kısmını burada geçirmişler ve o dolaylarda gömülmüşlerdir; kşl. aşağıda not 20; ve ayrıca bk. G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*, München 1952², 354; A. Heisenberg, *not 1 deki yazı*, 160-233; J. B. Pappadopoulos, *Theodore II Laskaris, Empereur de Nicée*, Paris 1908. Nymphaion'da, (Aralık?) 1214'te Theodoros I ile İstanbul Lâtin İmparatoru Henri de Flandre arasında, 13 Mart 1261'de Mikhael VIII Palaiologos ile Cenova devleti arasında anlaşmalar imzalanmıştır (kşl. F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches, III. Teil 1204-1282*, München 1932, 4 ve 36 ve dev.; G. Ostrogorsky, *ay. esr.* 343 ve 358).

⁴ İzmir'de 1664'den 1669'a ve 1674'ten 1683'e Levant Company'nin özel papazı (*chaplain*) vazifesini gören John Luke'un bu harabeden bahsedip etmediğini öğrenmek mümkün olmamıştır. J. Luke'un elyazma notları *British Museum* (Harl. 7021 38=ff. 368-380) da muhafaza edilmektedir; kşl. F. W. Hasluck, *Notes on MSS in the British Museum relating to Levant geography and travel*, "Annual of the Brit. School, XII, 1905-06, 209;

⁵ Ch. Texier, *Description de l'Asie Mineure*, Paris 1843, II, 303 ve dev.; ay. yazar, *Asie Mineure*, Univers serisi, Paris 1862, 260, lev, 51; A. Suat tarafından türkçesi,

rette neşri şerefi E. Freshfield'e aittir. 1883'e doğru İzmir'de bulunduğu sırada Karabel Hitit kabartmasını ziyarete teşebbüs eden Freshfield Nif'den geçtiği sırada bu harabe ile de meşgul olmuştur. 1884'te bir tebliğ halinde okunan notlarının metni ise *Archaeologia* dergisinde basılmıştır⁶. Bulunması pek kolay olmayan bu neşriyat, Anadolu'da Bizans hâkimiyetinin son safhasının eserlerinden olan bu binanın tamamen ve yeter derecede tanınmasını sağlayamamıştır. Nitekim General de Beylié *Bizans mesken mimarisi* hakkındaki eserinde onu tamamen ihmal etmiş⁷, *Roma ve Roman sarayları*'na dair büyük etüdünde K. Swoboda ise, Nymphaion sarayına ancak bir satır ayırmıştır⁸. Nihayet⁹ K. Wulzinger de bu kalıntı ile meşgul olmak imkânını bularak, 1914'te yaptığı bu incelemenin özetini, tesbit edebil-

Küçük Asya, İstanbul 1339, II. Murray's *Handbook for travellers in Turkey in Asia*, London 1878⁴ 304 de harabeden kısaca bahsedilmiş olması, burasının artık o sıralarda tanındığına delildir.

⁶ E. Freshfield, *The Palace of the Greek Emperors of Nicaea at Nymphio*, "Archaeologia" XLIX 2, 1886, 382-390, lev. 28-30. E. Freshfield'in bu yayını bildiğimizize göre İstanbul'daki kütüphanelerde mevcut değildir. Yalnız İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü kütüphanesinde bu makalenin resimleri noksan bir fotokopi nüshası vardır. E. Freshfield'e göre İzmir'deki İngiliz konsolosu bu harabenin mahallî derebeylerden birine ait harap bir ev olduğu kanaatini ileri sürmüştür (Bu konsolosun Sardeis'te ilk kazıları yapan G. Dennis olması muhtemeldir, kşl. H. C. Butler, Sardis, I, 7). E. F. bu kanaati haklı olarak red etmiştir. Gerek Rumeli, gerek Batı Anadolu'da derebeyi ve büyük arazi sahiplerinin icabında içine sığındıkları kâgir oda veya kuleler yaptırmış oldukları bilinir. Bazıları başlıbaşına bir mimariye sahip olan bu "taşodalar"dan birçoğu hâlâ durmaktadır. Türk idaresinin erken devirlerinde, Nymphaion sarayının bir süre bu şekilde de kullanılmış olup olmadığını tesbit etmek imkânsızdır. Ancak E. F. tarafından naklolunan rivayetin böyle bir hatırayı aksettirmesi belki bir ihtimal olarak düşünülebilir.

⁷ L. de Beylié, *L'habitation byzantine*, Grenoble-Paris 1902. Gerek A. Papadopoulos, *Topographikon kai historikon hypomnema peri tou en Lydia Nymphaiou*, "Hellenikos Philologikos Syllogos", XVIII, 1888, 35'teki kısa yazısı, gerek Eustratiou Drakou, *Mikrasinai Pragmateiai, historikai kai topographikai etoi ai Ekotonesoi o demos Nymphaiou kai h eparkhia Aneon*, Atina 1888, 33-40 kitabındaki sahifeler Nymphaion ile ilgili olmakla beraber saray harabesi hakkında önemli bir bilgi ihtiva etmemektedir.

⁸ K. Swoboda, *Römische und romanische Palaeste*, Wien 1924³, 218, not 53, çok kısa bir not için bk. J. Ebersolt, *Monuments d'architecture byzantine*, Paris 1934, 94, 182 ve not 192.

⁹ Sarayın L. J. Reid tarafından çekilen pek iyi olmiyan bir fotoğrafı Alice Gardner, *The Lascarids of Nicaea, the story of an Empire in exile*, London 1912, 180-181 arasındaki levhada basılmıştır.

diğimize göre ancak İstanbul'un Bizans eserleri hakkındaki eserinde kısa bir not halinde tanıtmıştır¹⁰. Prof. Dr. A. M. Mansel'in başkanlığında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi adına yaptığımız bir tetkik gezisinde 14 Haziran 1958 günü Kemalpaşa'dan da geçmek fırsatını elde ettik. Bu sırada, "Laskaris" lerin sarayının harabesi ile bir defa daha meşgul olmamız mümkün oldu.

Üzerinde kalenin bulunduğu bir tepenin eteğinde, geniş bir ovanın kenarında kurulmuş olan saray binasının dikdörtgen biçiminde bir plâni vardır (res. 6). Bu dikdörtgen 25 m 75 uzunluğunda ve 11 m 50 genişliğindedir. Kalıntının bugünkü durumundan anlaşıldığına göre bina bodrum katından başka aslında üç kata daha sahip bulunuyordu. Bugün bu katların hepsi, belli başlı bir iz kalmamacasına yıkılmıştır. Yalnız bodrum katı, içindeki moloz yığınlarına rağmen, mimari tertibinin başlıca çizgilerini belli etmektedir. Bu kısmın dış görünüşü masif bir kitle halindedir (res. 2, 8). Binanın kaide kısmına bu görünüşü veren, dış yüzleri hafif yuvarlatılmış bir şekle sahip büyük kesme taşlardan yapılmış olmasıdır¹¹. Bu teknik, Roma devri mimarisine has bir usul olduğuna göre bu malzemenin burada ikinci defa kullanılmış olması akla en yakın gelen ihtimaldir. Sarayın bu "kaide" kısmının İlkçağdan kalmış olabileceğini biz pek muhtemel görmüyoruz. Çünkü bu taşlardan istifade olunurken burada kullanılan örgü ve işçilik, İlkçağ yapılarında rastlanmayacak derecede intizam ve yeknesaklıktan uzaktır (res. 3, 8). Kaide kısmında duvar kalınlığı 2 m yi bulur ki bu üç katın ağırlığını taşımağa yetecek bir kalınlık olduktan başka, binanın alt kısmına âdeta bir kale görünüşü ve kudreti de vermektedir (res. 8)¹². Bu bodrum katının içinin ışık ve hava ihtiyacı, gayet ince, 1 m 20 yüksekliğinde ve dış açıklıkları 0 m 17 olan menfezler ile temin edilmiştir (res. 12). Her esas cephede sayısı ancak dört tane olan bu menfezlerin âdeta birer mazgalı hatırlattıkları daha ilk bakışta kendisini gösterir. İç duvarlara bitişik duvar payeleri ve bazı köşelerde tesbit olunan kemer ve pandantif kalıntıları aslında bu bodrum katının ortasında bir sıra sütun veya payenin bulunduğunu (res. 4, 10) ve bunların yardımı ile de dikdört-

¹⁰ K. Wulzinger, *Byzantinische Baudenkmäler zu Konstantinopel*, Hannover 1925, 86-87.

¹¹ Taşların ölçüleri ortalama 1,13-1,30 m uzunluk ve 0,55 yüksekliktedir.

¹² Kitlevi kaide ve mazgalların Batıdaki benzerleri hakkında bk. O. Piper, *Abriss der Burgenkunde*, (Sammlung Göschen, 119) Berlin-Leipzig 1923, 75 ve dev.

gen biçimindeki mekânın küçük bölümlere ayrılmış olduğunu kolaylıkla tahmin etmek mümkündür (res. 6). Binanın şekli muntazam olmadığından, hafif intizamsızlıklara sahip bulunan bu bölümlerin üstlerinin kubbeli tonozlar ile örtülü olduğu duvar payelerinin köşelerinde kalabilen pandantif izlerinden anlaşılmaktadır. Harabenin bugünkü durumu binanın hakikî girişinin sayısı ve yeri hakkında bir fikir vermedikten başka bu bodrum katının esas yüksekliğini de öğrenmeği sağlayacak bir ipucu sağlamaz. Harabenin içinde yapılacak ufak bir sondaj ancak bu meseleleri ve aynı zamanda orta payelerin mahiyetlerini de aydınlatabilir¹³.

Bugün için üst katların iç mimarileri hakkında herhangi bir iddiada bulunmak imkânı pek kalmamıştır (res. 9)¹⁴. Yalnız şehir istikametinden geldiğinde sağ tarafta binanın içinde yan cepheye bitişik dar bir iç merdivenin veya rampanın evvelce mevcut olduğu muhakkaktır. Bugün hâlâ duvarların sathında, zikzaklı olarak katları bağlayan ve aslında üstü tuğladan yapılmış bir beşik tonozla örtülü olan bu rampanın ana çizgilerini takip etmek, hattâ tonozunun kalıntılarını görmek mümkündür (res. 13).

Üst katların dış mimarisi kaide kısmınıninkinden tamamen farklıdır (res. 1, 2, 5). İlk kattan itibaren cephele tuğla ve kaba yontulmuş taş dizilerinin şeritler halinde sıralanması suretiyle örülmüştür. Ancak iki tuğla dizisine sahip bulunan ilk tuğla şeridi istisna edilecek olursa, genel olarak tuğla şeritleri (veya tuğla hatıllar) dört ilâ beş tuğla dizisinden meydana gelmiştir. Her tuğla şeridini bir taş sırası takip etmektedir ki böylece cephenin renkli bir görünüş alması sağlanmıştır. Pencere çevreleri çok harap olduğundan, bunların biçimleri ve kemerlerinin tuğla örgüsü hakkında bir şey söylemek imkânı kalmamıştır. Uzunlukları 0 m 023-33 arasında değişen tuğlalar 0 m 035 kalınlığında olup, 0 m 067-0 m 070 kalınlığında harç tabakaları ile bağlanmıştır. Katlar içerden kemerli nişler ortasına açılmış pencereler sayesinde aydınlanmıştı (res. 4, 11). Ovaya bakan cephenin ortasında görülen büyük yıkıntı evvelce burada belki ikiz pencerelerden meydana gelmiş bir "loggia"nın veya bir apsisin mevcudiyetine

¹³ Bu yazımız ile birlikte yayımlanan plân acele alınan ölçülerle çizilmiş bir krokiden ibarettir.

¹⁴ Duvarlardaki bazı kalıntılar, sarayın ilk katının da örtüsünün tonozlu olduğuna işaret eder gibidir.

işarettir (res. 5). Çok muhtemeldir ki, bu ikinci kat, İstanbul'daki Tekfursarayında olduğu gibi,¹⁵ sarayın esas salonu olarak yapılmıştı. Zaten her ikisi de aynı mimari geleneğe bağlı olan bu iki saray kalıntısı arasında daha başka benzerlikler de vardır. Bunları kısaca şu şekilde toplayabiliriz:

1. Gerek Tekfursarayı gerek Nymphaion sarayı çok katlı meskenlerdir.¹⁶

2. Her iki binanın da masif görünüşlü birer bodrum katı vardır. Yalnız şu farkla ki Tekfursarayında bu bodrum katı iki tarafından yüksek sur duvarları ile tecrid edilmiş bir avluya, kemerli ikiz açıklıklar ile açılmaktadır.

3. Her iki binada da yanda bir iç merdivenin mevcudiyeti anlaşılmaktadır.¹⁷ Ancak Nymphaion sarayında bu merdiven-rampanın mimari sistemi gayet açıktır.

4. Tekfursarayında olduğu gibi Nymphaion sarayında da bodrum katı tonozlu bölümlere ayrılmıştır.

5. Her iki binada da pencereler kemerli nişlerin içinde bulunmaktadır.

6. Dış cepheler polikrom olarak düşünülmüştür.

¹⁵ Tekfursarayı hakkında kşl. A. van Millingen, *Byzantine Constantinople*, London 1899, 316; K. Wulzinger, *Byzant. Baudenkmaeler*, 64-89; A. M. Schneider, B. Meyer-Plath, *Die Landmauer von Konstantinopel*, Berlin 1943, 95-100. Tekfursarayının İmparator Manuel I Komnenos (1143-1180) tarafından yaptırıldığı bilinen "yüksek saray" olmasını tamamen ihtimal dışı görmediğimize (kşl. S. Eyice, *İstanbul*, İstanbul 1955, 68) burada işaret etmek isteriz. Manuel'in sarayı hak. kşl. J. B. Papadopoulos, *Le palais et les églises des Blachernes*, Athènes 1928; R. Janin *Constantinople byzantine*, Paris 1950, 126; A. M. Schneider, *Die Blachernen*, "Oriens" IV, 1951, 82 ve dev.

¹⁶ İlkçağ mimarisinde çok katlar hakkında bk. A. Müfid (Mansel), *Die Stockwerkbau der Griechen und Römer*, Berlin 1932.

¹⁷ Gl. de Beylié, *L'habitation byzantine*, 138'de bildirdiğine göre Tekfursarayında katların helezonlu bir döner merdivenle bağlandığı kanaatindedir. Böyle güzel bir merdiven nümunesi Hagia Euphemia kazılarında bulunmuştur (A. M. Schneider, *Archaeologische Funde aus der Türkei*, "Archaeologischer Anzeiger" 1941, St. 297, res. 18 ve 19; ay. yaz., *Grabung im Bereich des Euphemia Martyrions zu Konstantinopel*, "Archaeologischer Anzeiger" 1943, 255-290, res. 2). Kanaatimize göre Tekfursarayında katlar bir döner merdivenle değil fakat kalıntıları sağ tarafta görülen ve surların nöbet yolu ile bitişik kuleye de bağlanan bir rampa ile temin edilmişti. Bu rampa kalıntısından evvelce de bahsedilmiştir, kşl. A. Senz, *Ueber die Bauwerke der Siebenhügelstadt am Bosphorus*, Berlin 1889, 19.

Hiç şüphesiz, Nymphaion sarayında Tekfursarayında görülen tuğla ve taş tezyinatın zenginliğine rastlanmamaktadır. Fakat hayli küçük bir teferruat üzerinde dikkati çekmek yerinde olur. Nymphaion harabesinin şehre bakan cephesinin köşesinde ilk katın başladığı yerdeki taş dizisinin arasında dikine konulmuş tuğlalar ile temin edilmiş bir tezyinatın başladığı görülür (res. 14). Garip olan husus şudur ki, bu tezyinat¹⁸ ancak bu küçük sahaya inhisar etmektedir. Binayı yapan Bizanslı ustalar başlangıçta, devrin dış cephe süsleme tekniğini tatbik etmek istemişler, fakat şimdiki halde aydınlanması imkânsız bir sebepten, belki gerekli malzemeyi bulmadaki güçlükten¹⁹, belki de sarayı çok acele bitirmek lüzumu duyulduğundan, bu "lüks" projeden vaz geçmek zorunda kalmışlardır.

Nymphaion sarayı hakkındaki bu kısa etüd ile Bizans İmparatorluk sarayları serisinde yeni bir elemanın ilâve olduğunu umuyoruz.²⁰ Böylece bir Bizans eyalet sayfiye köşkü hakkında hiç değilse umumi bir fikir edinildiğini tahmin ediyoruz²¹. İleride harabenin içinde ve çevresinde yapılacak araştırmalar muhakkak ki aslında tek başına olmayan bu köşkün etrafını çerçeveleyen müstemilât binalarının izlerini ortaya koyabilir.²²

Münih, 1959 Mart.

¹⁸ Benzer tezyinat için bk. G. Millet, *L'école grecque dans l'architecture byzantine*, Paris 1918; A. Orlandos, *Arkheion ton Byzantinon Mnemeion tes Hellados*, IV, 1938, res. 6-7; "Kaestelwerk" denilen etrafı tuğla ile çerçevelenmiş taş tekniği hak. bk. A. M. Schneider, *Die Stadtmauer von İznik-Nicaea*, Berlin 1938, 9, res. 1 c.

¹⁹ Tuğladan cephe tezyinatı özel bir tuğla imalâtına ihtiyaç göstermektedir.

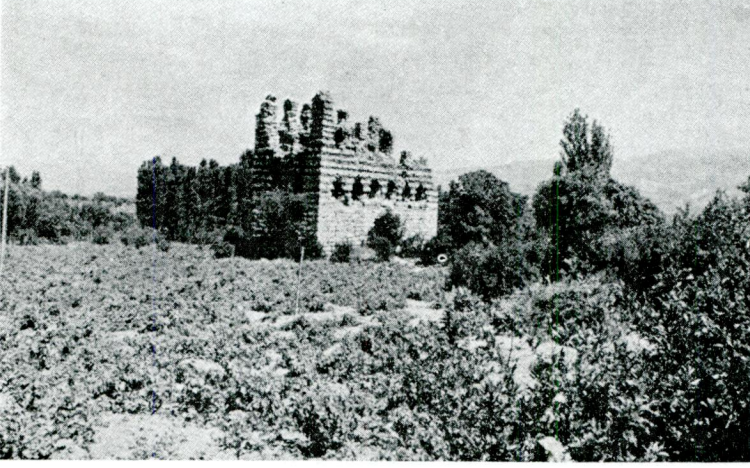
²⁰ E. Freshfield, *The palace*, 386'de bahsi geçen, Nif kasabasında rastlanan ve saraya ait olmaları ihtimali ileri sürülen sütun başlıklarını göremedik; aynı şekilde XIII. yüzyıldan (1258?) kalma ve H. Grégoire'a göre Theodoros II Laskaris'e ait kitabeli lahdi de (H. Grégoire, *Recueil des inscriptions grecques chrétiennes d'Asie Mineure*, I, Paris 1922, 24-25) görmemiz mümkün olmadı. Bu lâhdin çok eski bir resmi Ch. Texier'nin, "Revue Archéologique" I, 1844, 323 ve dev. daki makalesi ile yayınlanmıştır.

²¹ Geç devir bizans sarayları serisinde Tekfursarayından ve Nymphaion sarayından başka, Mistra despotlarının sarayı (kşl. Beylié, *L'habitation byzantine*, 140; A. Struck, *Mistra, eine Mittelalterliche Ruinenstadt*, Wien-Leipzig 1910, 132 Marie Sotiriou, *Mistra*, Athènes 1935; A. Orlandos, *Arkheion*, III, 1937, res. 28-30) ile Trabzon prenslerinin sarayı (Beylié, *ay. esr.* 141) zikredilebilir. Maalesef bu sonuncu eser hakkında iyi bir yayın yapılmamıştır.

²² Nymphaion sarayının iyice tanınması, aynı bölgedeki Erken Osmanlı sarayları ile bir mukayese imkânı sağlaması bakımından faydalı olacaktır.

Res. 1^a — Kemalpaşa'da (Nif) Laskaris'ler sarayı umumî görünüş.

Res. 1^b — Kasaba tarafındaki cephe.

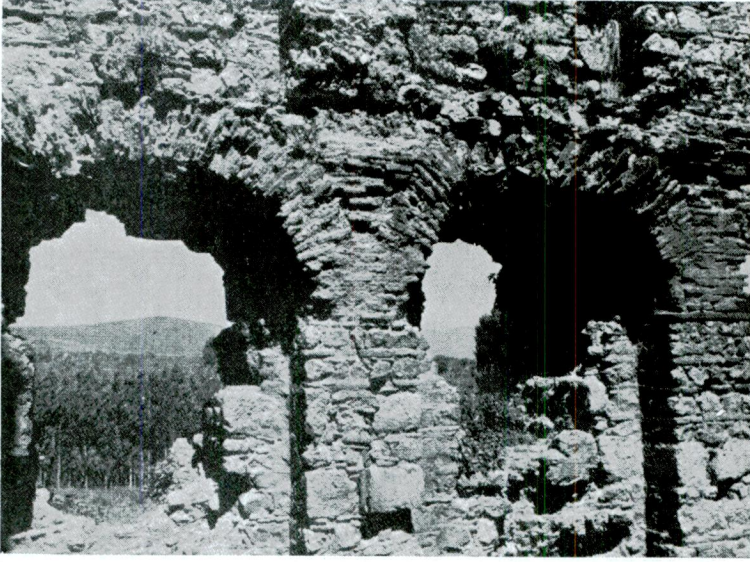

Res. 2 — Binanın kaide kısmı, solyukarı köşede tuğla tezyinatl
ufak saha görülmektedir.

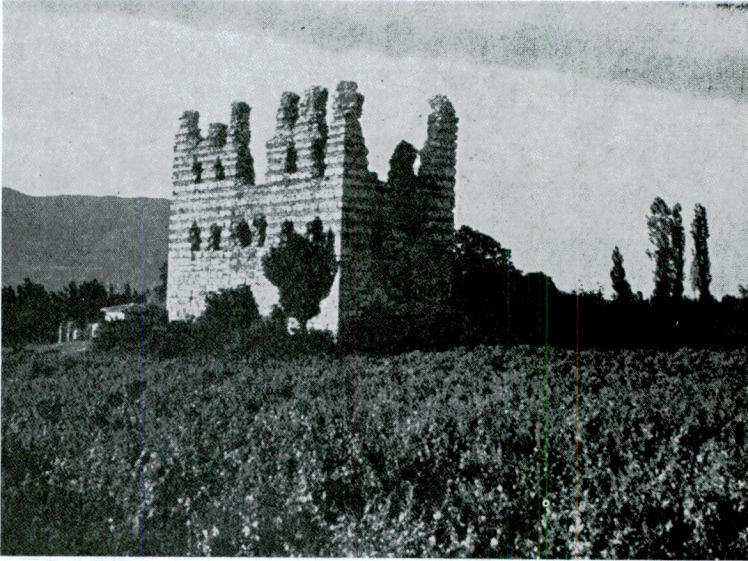

Res. 3 — Binanın kaide kısmında yapı tekniği ve bugünkü giriş.

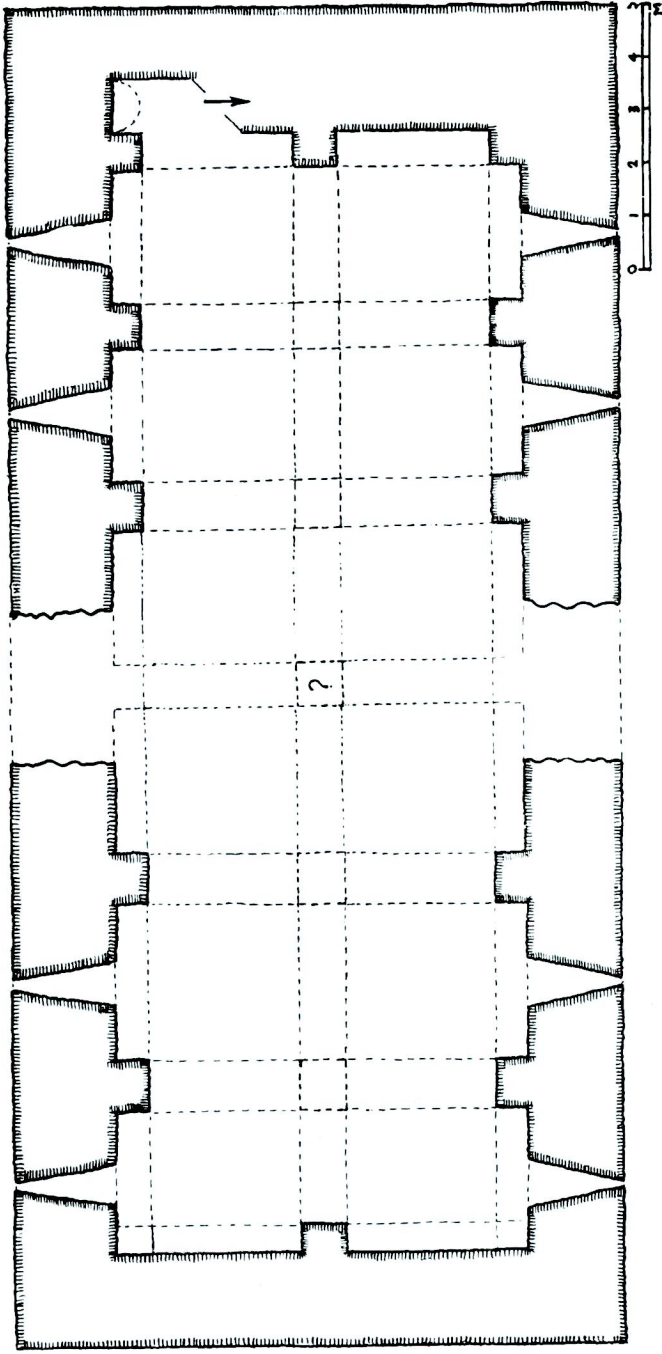

Res. 4 — Pencerelelerin ieriden gornff.

Res. 5 — Binanın df gornff (ovaya bakan cephede).

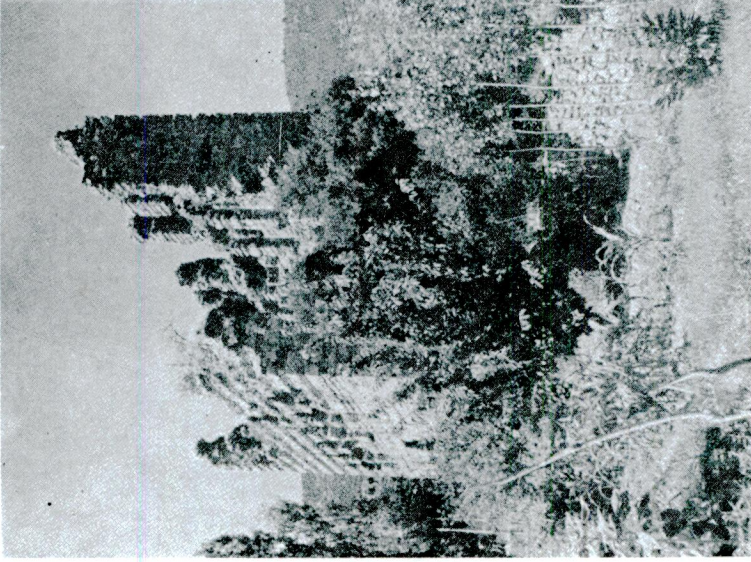

Ces. 6 — “Laskaris”ler sarayının bodrum katı plân - krokisi. (Moloz yığını yüzünden sağdaki merdivenin başlangıç sistemi kesin olarak tesbit edilememiştir).

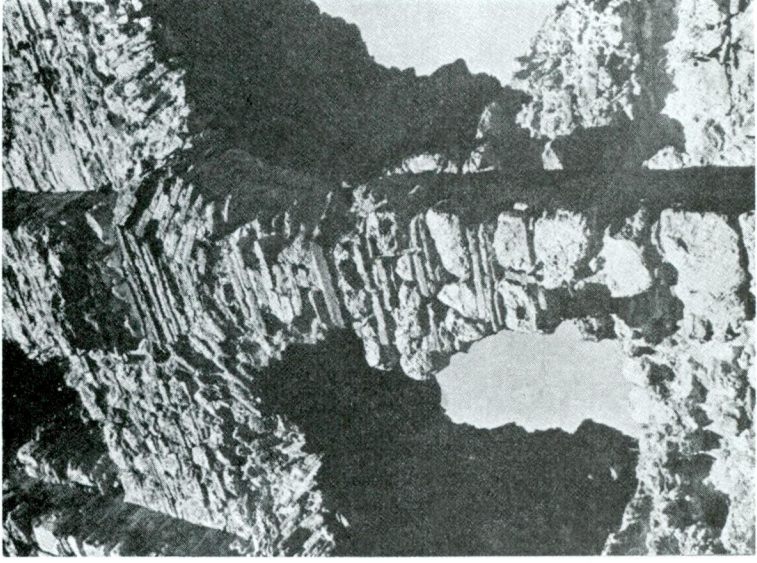

Res. 8 — Kaide kısmı ve mazgal şeklindeki menfezler.

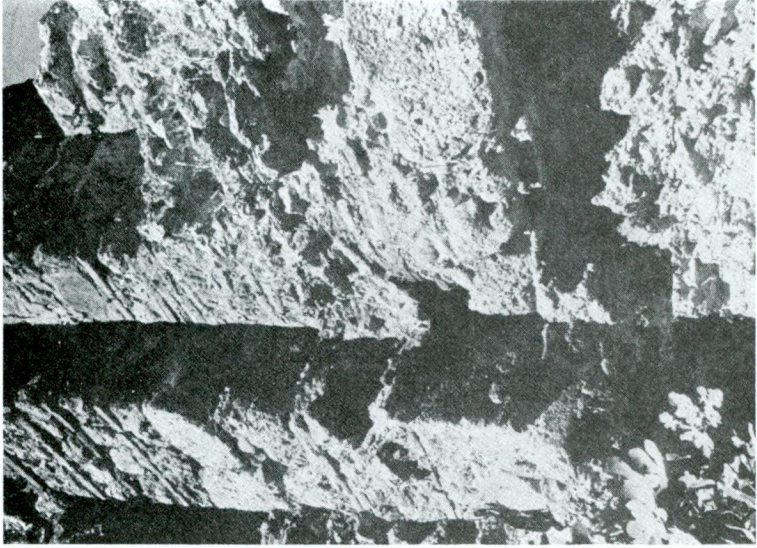

Res. 7 — Binanın yandan görünüşü.

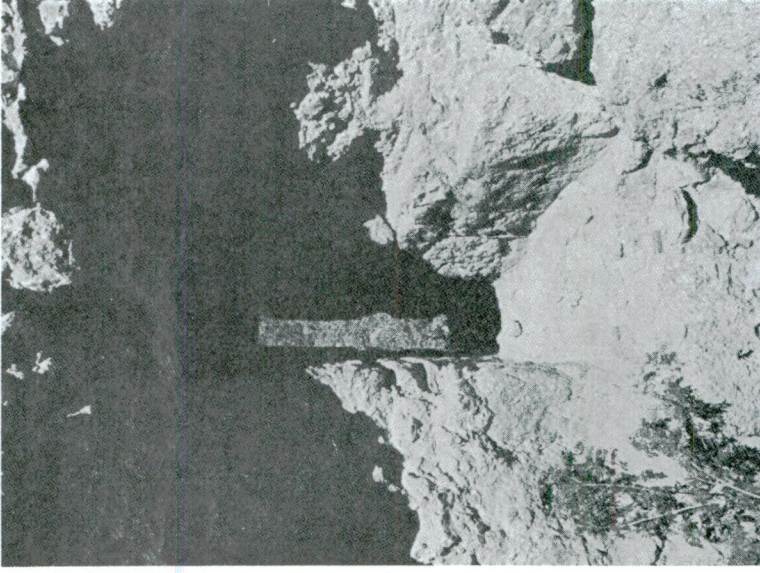

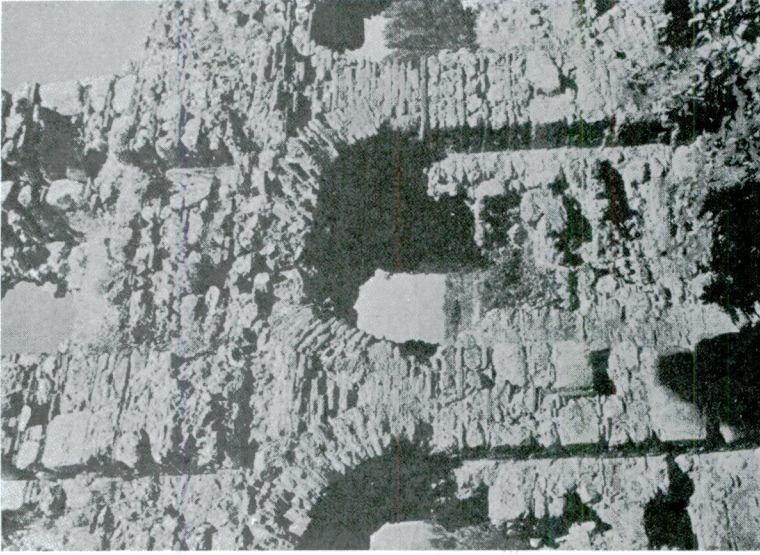
Res. 10 — Duvar payelerinden biri.

Res. 9 — Duvar payelerinden biri ve tonoz
kalmıstı parçası.

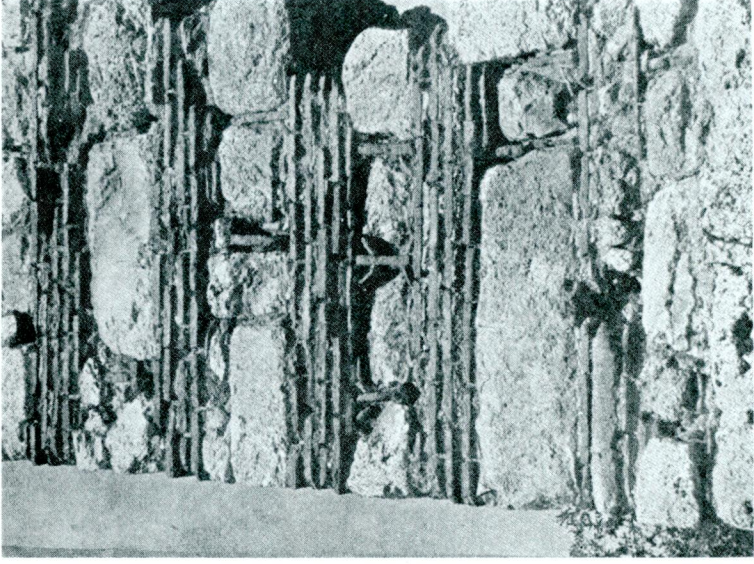

Res. 12 — Bodrum kati mazgallarından birinin içeriden görünüşü.

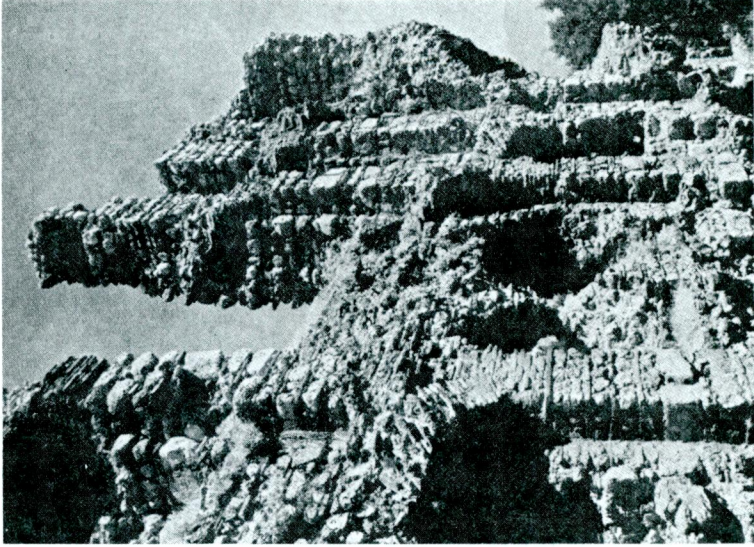

Res. 11 — Binanım iç görünüşü.

Res. 14 — Üst kat'ın inşa tekniği ve tuğla tezyinatlı ufak saha.

Res. 13 — İç görünüş : (sağda, nihayette merdiven tonozunun kalıntısı farkedilmektedir.

İBNİ SİNA'NIN YAŞADIĞI SENELERE AİT RESİMLİ BİR ESER

Ord. Prof. Dr. A. SÜHEYL ÜNVER
İ. Ü. Tıp Tarihi Enstitüsü Müdürü

Aziz Dostum Profesör Ettinghausen'e bir muhtıra*

Bilhassa İslâm ve Türk Sanat Tarihinde değerli yayınlarda bulunan, memleketimizde pek çok sevilen ve eserleri makbul sayılan Profesör Richard Ettinghausen ile 1952 Bağdad'da ve 1954'te de İran'da Müslüman hekimi meşhur İbni Sina'nın Hicrî bininci yılı ihtifallerinde birlikte bulunduk. Bu aralarda birkaç defa İstanbul'da buluştuk. Kendisiyle 10 senedir Türk Sanat Tarihi vâdisinde ilmî temaslarımız vardır. O, memleketimizde bir muhit sahibidir, çok sayılır ve her isteği yerine getirilir.

Prof. Ettinghausen Tahran'da İbni Sina ihtifalinde, onun asrında Şark'ta kullanılan ve muasırı bulunan sanat eserlerinden bâhis bir konferans verdi. Dünya müzelerine dağılan halılar, kilimler, çanak çömlekler ve bakır kaplardan ibaret bu nadide parçaların renkli mikrofilmlerini göstererek takdirle büyük bir alâka topladı. Lâkin o konuşması âdetâ bir gösteri mahiyetinde idi. Esasen ben de kendimden İbni Sina'nın yaşadığı zamana ait ve bugünkü sanat eserleri arasına girmeğe lâyük resimli ve tezhipli eserleri gördüğüm nisbette toplamakta idim. Hele bir tanesi çok alâkalandıracağı cihetle sonuçlarını kendisine takdim ediyorum.

***

İncelediğim eser, Topkapı Sarayı Müzesi Hazine Kütüphanesinde No. 841'de saklı manzum ve Farsca "Varaka ve Gülşah" hikâyesidir. Gazneliler Hükümdarı ve Buhara'da doğan Sultan Mahmud Sebüktekin (967-30 Nisan 1030) için yazılmış ve hususî kütüphanesine takdim olunmuş nüshadır. Beş asırdır Topkapı Sarayında saklı durmaktadır. Çünkü eser İstanbul Fatihî İkinci Sultan Mehmed'in zengin hususî kütüphanesine ve ondan da oğlu ve halefi İkinci Sultan

* Bu yazı 1958 de hazırlandı. Birleşik Amerika'da karşılaşamadığımızdan kendisine verememişim.

Bayezid'e geçmiş ve o da kitabın ismini el yazısıyla başa kaydederek ilk ve son sayfeleri kendi mührü ile bizzat ve usulü olduğu üzere mühürlemiştir.

Bu eser bize bir çok hakikatleri ortaya koymaktadır. İran kültürünü benimseyerek ve tekemmülüne hizmet ederek Farsca olarak Firdevsî'ye Şehnâme yazdıran Sultan Mahmud, İlimler ve Fenlere, nefis sanatlara, bu meyanda minyatür ve tezhibe, edebiyata çok itibar göstermiş ve bunların ehillerini himaye etmiş; aynı zamanda mühim bir siyaset adamı olarak Gazneliler İmparatorluğu'nu kurmuştur. Yalnız kendi ana dili Türkçeyi ilim ve edebiyat dili olarak kullanmağı düşünmemiştir. Sarayında ve medreselerinde zamanının değerli âlim ve şâirleri toplanmış ve Asya Türk payitahtlarının hiç biri böyle birer ilim ve sanat akademilerine nail olamamıştır. Çağır-dıklarından biri Birunlu Ebu Reyhan'dır. İbni Sina'yı ısrarına rağmen eline geçirememiştir.

Sultan Mahmud, Gazne'yi o tarihte hiçbir yerde benzeri olmayan saraylar, camiler, su yolları ve daha pek çok içtimaî muavenet müesseseleriyle süslemiştir. 1005'te başlayan Hindistan'ın meşhur seferlerinden sonra memleketinin imarına çok gayret sarfetmiştir. Kurduğu devlet Hindistan'da Lahur'dan Semerkand ve İsfahan'a kadar genişlemiştir.

Gazne'nin 553 (1161) de Gori'lerin eline düşmesi üzerine Gazneliler payitahtlarını Lâhur'a nakletmişlerdir. 579 (1183) de Âli Sebüktekin devleti son bulmuştur.

İşte bu Gazne İmparatoru sarayında hususî kütüphanesine ait ve ona ithaf edilmiş Varaka ve Gülşah'ın en eski ve orijinal nüshası elimizdedir. Mukaddimedede Mahmud Gaznevî'nin sitayışı yer alıyor.

Nasıl sitayiş olunmasın ki hem bir devlet kurucusu, aynı zamanda halk arasından yetişmiş bir büyük kumandan, Şark kervan gelip gitme yollarını iyi işletmiş ve çabuk muhabere kolaylıklarını bulmuş, ilk defa Sultan ünvanını almış bir hükümdar.

Bu eser Gazneliler devrinde Orta Asya Türk yaşayışı noktasından çok mühimdir ve tarih itibariyle İbni Sina (980-1037) ile muasırdır. Böyle aranacak olursa İbni Sina'nın yaşadığı seneler arasında yazılmış bir çok ilmî ve edebî kitaplar, hattâ resimli sanat eserleri bulunabilir. Ekseriya biz bunlara İstanbul'da raslıyoruz.

Eserin tezhip ve minyatürlerini yapan bugünkü İran sahasında doğan ve muhakkak ki Gazne'de Mahmud Gaznevî Sarayı mutad

nakışhanesinde çalışan, Mehmed namında bir ressamdır. Varak 58 b "Abdül Mü'min Mehmed ül Hôyî en Nakkaş" diye imzasını atmıştır. Varaka ve Gülşah 70 varak (140 sahife) dir. İçinde 71 minyatür vardır. Bu minyatürler bize Bağdat'ta XII ve XIII üncü asırlarda en mükemmel eserlerini veren Abbasî ekolünün Orta Asya'dan gelen tesirlerden birisinin ana örneklerini veriyor. Orta Asya Türk tezyinat ve resim tarzı Bağdat ekolünü kuran 4 âmilden birisi oluyor.

Bazı minyatürlerinin zemini altınlıdır.

Resimlerde kadın saçları dört örgülüdür. İki mutad olarak öne sarkmış, ikisi de arkada. Don paçaları gözükecek derecede, entari kısadır. Kollarda ekseriya altın veya renkli bir bazübend işareti vardır. Kollar ekseriya uzun ve ağzı geniştir. Elbise, Hataili yâni çiçekli ve her renktedir (Varak 56 a). Boyunlarda inci dizisini hatırlatan süsler vardır. Hele bir tanesinde iki dizidir. Ayakkapları ince ve topuksuzdur. Meme hatları görülüyor. Ayaklar bazen çıplaktır. 55 b. de diğer bir resimde altınlı elbise ve kıvrık paçalı don vardır. Göğüs açıktır.

Erkek tipleri çok mütenevvi, kıyafetleri pek süslü. Her çeşit başlıkları var. Oturma minderleri ve yastıkları dikkate şayan. Hepsinin başı etrafında altından birer hâle. Elbise ve oturdukları yerler kıvrımları üzerinde hatıra ve hayale gelmeyen tezyinî teferruat. Ayrıca at koşumları çok zarif. Her çeşitten Rumî ve hendesî tezyinat, her tarafta bol ve güzel. Ağaçalarda çeşitli hususiyetler. Nakışlarda Uygur ve Çin Hatay Türklerinin yaptıklarına benzer teferruat dolu mütenevvi çadırlar var. Rumîlerde kuş ve hayvan şekillerinden stilize çeşitler ve bunlarda birbirine zıt olmayan en güzel renkler kullanılmış. Mezar resimlerini de kesme taşlardan ehramvarî yapımaları Mısır'da Sakkare'deki merdivenvari ehrama benzemesi dikkate şayan. Arslan başlarında tezyinî sık sık ve renkli örnekler. Arslan, Türk tezyinatında bilhassa mümtaz bir yer alıyor. Bu tesir Orta Asya'dan Anadolu Selçuklarına kadar gelmiştir. Mimarî âbidelerde olukların ucuna kadar her yerde aynen veya stilize pek çok çeşitlerini görüyoruz.

Tezyinatı içinde büyük ve Anadolu Selçukları İmparatorluğu'nun çini motiflerinde kullanılan esaslara bile rashyozuz. Bu da bize Şarkta stilize çiçek ve hayvan motiflerinin ne kadar umumi bir tesirle kullanıldığını göstermektedir.

Resimler Orta Asya Türk kıyafetlerini, kadın ve erkek hükümdar ve maiyetlerinin başlıklarına kadar hususiyetlerini hem çok müte-nevvî olarak gösteriyor.

Varak 3 b. de ilk resimde bir eczahane ve yanında üç muhtelif dükkânlı bir çarşı görünüyor.

Kabını devrinin eseri zannetmiyoruz. Fakat ilk şemseli kaplardandır. Bu eser üzerinde bilhassa uzun zaman durmak, hattâ sırf bunun için renkli bütün resimleri ile bir eser çıkarmak ve bu aşk hikâyesini de hulâsa ederek yeniden ve doğru olarak basmakla edebiyat ve sanat âlemi mühim bir kaynağa sahip olacaktır.

AN ILLUSTRATED WORK BELONGING TO THE TIME OF IBNI SINA

By Ord. Prof. A. SÜHEYL ÜNVER

Director of the Institute of the History
of Medicine, University of Istanbul

To my friend Prof. Ettinghausen

Prof. Richard Ettinghausen is a well known and well liked figure in our country for his numerous works on Islamic and Turkish art. We have met in 1952 in Bagdad and in 1954 in Persia at the ceremony held for the millenary of Ibni Sina, and on several occasions in Istanbul. Our scientific contact with him on Turkish art has been continuing since ten years

During the millenary of Ibni Sina at Theran in 1954, Prof. Ettinghausen gave an interesting lecture on the art works in the East at Ibni Sina's time and their contemporaries. The color slides of rare pieces like tapestry, cups, and all sorts of ceramics located in various museums all over the world aroused our interest.

The collection that I have today consists of certain illustrations and manuscripts of Ibni Sina's time. Among these there is one work I have examined carefully which I hope will be interesting for Prof. Ettinghausen to observe. Here is presented to him the results of my studies :

The work I am going to analyze is the ryhmed tale of "Varaka and Gülşah" written in Persia for the personal library of the Gazne ruler, Sultan Mahmud Sebutekin of Bukhara (967-April 30, 1030). It is located at the treasury library (No. 841) of the Topkapı Palace Museum and has been kept there for nearly five centuries, following the conquest of Istanbul by Sultan Mehmed the Conqueror. The manuscript then passed to the rich library of his son and successor, Sultan Bayezid the second, who, according to his method wrote the title of the book and stamped his seal on the first and the last pages.

The manuscript is enlightening to us on many important points about the past. Sultan Mahmud Gaznevi, a great political leader and

the establisher of the Gazne Empire adopted the Persian culture and aided its progress. He got poet Firdevsi to write the Shah nameh (Book of kings) in Persian, gave great significance to science, literature, and art, chiefly miniature and decorative design, and supported all the artists and scholars. One point he failed to do was to use his own language on these fields which was Turkish. His Palace and universities had a great number of scholars, poets, and artists. No other Asian Turkish capital had such richness of knowledge as his. One of the great personalities of his palace was Ebu Reyhan of Birun. In spite of his efforts to get İbni Sina he was unsuccessful.

In the improvement of the Gazne city the powerful Sultan Mahmut built the most original palaces, mosques, water ways, and social foundations. He began building his cities especially after the great Indian campaign in 1005. The frontiers of his empire extended from Lahore to Semerkand and Isfahan. After the capture of Gazne in 553 (1161) by Goris, the capital was transferred to Lahore. The empire ended in 579(1183) during the reign of Ali Sebutekin.

The earliest original edition of the Varaka and Gülşah that belonged to the private library of the great Gazne emperor is in our possession today. The prologue, which is the eulogy of the emperor is very just for he really was a great man and a soldier who opened the caravan ways and the first ruler ever to attain the title of a Sultan

The manuscript is important from the view that shows Turkish art and way of living in the Central Asia between the dates 980-1037, which dates the same times İbni Sina lived. With this point in mind we can find many other similar works written and illustrated through a careful research.

These works are mostly found in Istanbul.

The miniatures and decorative designs of this work are done by a Persian born painter called Mehmed, who at the time must have been the chief of the palace painters. His signature on leaf 58b appears as Abdul Mü'min Mehmed ül Hôyî en Nakkaş'.

Varaka and Gülşah consists of 70 leaves or 140 pages, and contains 71 miniatures which are fine examples of the Central Asia influences on the XII and XIIIth century Bagdad style. Therefore, the Central Asia Turkish painting style is one of the four elements which helped establish the Bagdad school.

The bases of some of the miniatures are gold. The ladies' hair are braided. Each has four braids of which two are in the back and two in the front. Their robes that have colorful floral designs called 'Hatai' are so short that the undergarments can be seen. The sleeves are long and wide at the cuffs and have gold and colored Bazu-bent (armlet) signs. The ornaments of the collars look like single rows of pearls. One lady wears a necklace with two rows. Shoes are narrow and flat. Feet are sometimes bare. Ladies' breast lines could be seen. On leaf 55b a woman's golden robe is so short that her pant's rolled up edges show up. Her breasts are bare.

The mens' types are variable. Clothes have much ornament and all have different head wears. They have halos around their heads. The sofas and pillows are noteworthy, with exquisite designs on their covers. The horse harnesses are very graceful. The miniature contains all sorts of 'Rumi'' decoration and geometric forms in rich quantities and in beautiful shapes. Trees have many peculiarities. Details of the tents reveal the similar style the Uygur and China Hatayı Turks used. The 'Rumi' motifs, or the stylizations of the animal and bird wings are used in beautiful harmonious colors.

The tombs are built with small stones cut in pyramidal shapes and are interesting to note for their striking resemblance to the pyramid in Sakkara, Egypt.

The many designs symbolizing lion heads on the whole have played an important role in the history of Turkish designing. The influence of Central Asia on Seljukian Turks can be observed on the many decorations they have done.

Among the many decorations of the miniatures we can see some of the fundamental curves of the ceramic motifs used by the Seljukians. This shows how widely stylized flowers and animals were used in the East.

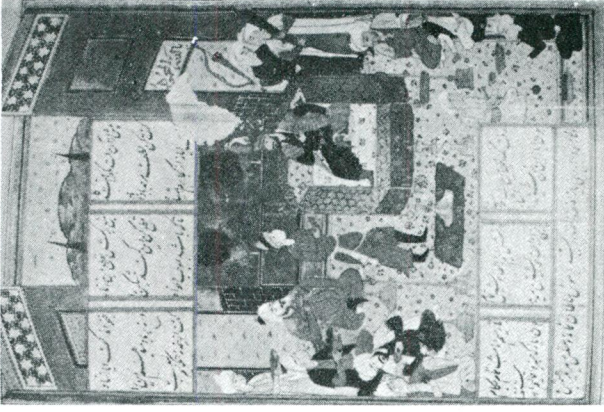
The pictures are documentary in the fact that they reveal to the smallest detail of how the Sultan, his suite, and his people dressed at the time.

Shown On leaf 3b is a pharmacy and a small market.

The cover of the book is probably not done at the period but is one of the first having a 'Şemse' on it.

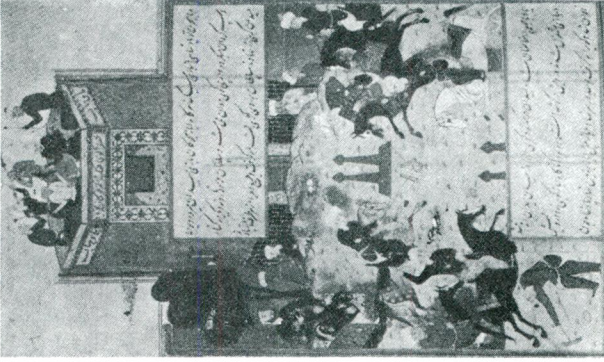
It would be a real benefit to the literary and the artistic world to have this manuscript redone and printed with a true translation of its love story.

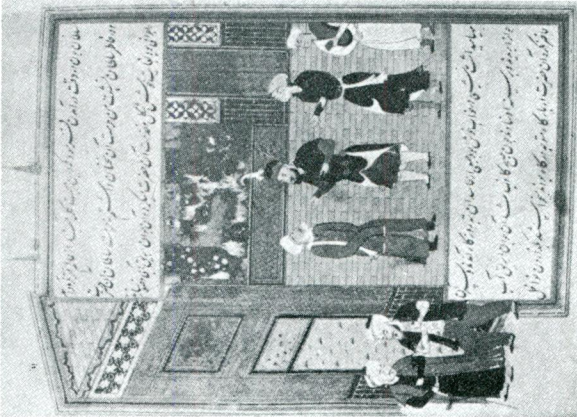
Res. 3 — Sultan Mahmud Sebüktekin'in
işret meclisi, aynı eser, v. 164 b.

Fig. 3 — Sultan Mahmud Sebüktekin's
festival company. From the same book
on leaf 164 b. The size is 13x18.

Res. 2 — Ayaz'ın Sultan Mahmud
Sebüktekin önünde top ve cevkan
oynadığı meclis T. K. S. Hazine
K. 829. 166 a v.

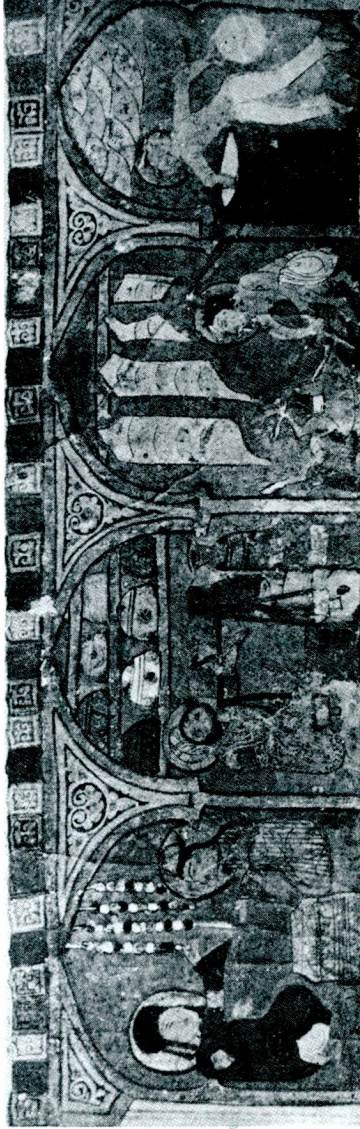
Fig. 2 Sultan Mahmud and Ayaz
kneeling before balls and sticks
with bells on them. From the same
book. Leaf 166 a The size is 13x22,5

Res. 1 — Sultan Mahmud Gaznevî ve
şeyh Ebül Hasan al Harkânî, Topkapı
Sarayı M. Hazine K. No. 829.

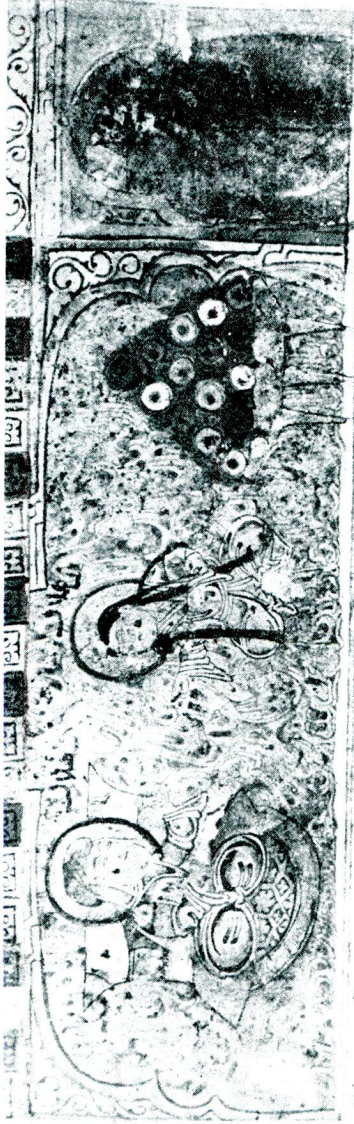
Fig. 1 — Sultan Mahmud Gaznevî and
Şeyh Ebül Hasan al Harkani Meccalisül
Uşşak To be found at the treasury
library, No: 829 at the Topkapı Palace
Museum

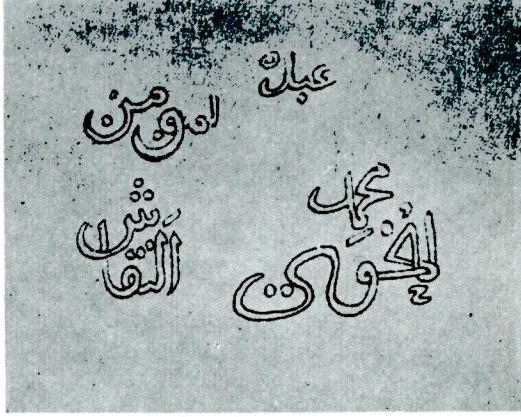
Res. 4 — Sultan Mahmud Sebüktekinine ithaf olunan zamanı Varaka ve Gülşah hikâyesi başında devrimin Türk minyatürlü sahibesi Topkapı Sarayı M. Hazine K. N. 841 v. 3b

Fig. 4 — A picture from the Varaka and Gülşah. At the Topkapı Palace Museum. The treasury library no: 841, leaf 3b.

Res. 5 — Aynı eserde devrinin Orta Asya Türk minyatürü bir diğer sahne v. 31 a

Fig. 5 — An other picture of the same book leaf 31 a.

Res. 6 — Bu eserin resimlerini çizen ressam Hoylu Muhammedün Nakkaş imzası aynı eser v 58 a
Fig. 6 — The signature of the painter. From the same book, leaf 58 a.

CĀMİ' AL-TAVĀRĪH TENKĪDĪ MÜNĀSEBETĪ İLE

AHMED ATEŞ

Cāmi' al-tavārih'in bundan üç yıl önce yayınlanmış olan "Sultan Mahmud ve devrinin tarihi" cüz'ünün metni üzerinde değerli İranlı bilgin Prof. Muctabā Minovi'nin kendine has üslup ve edası ile kaleme alınmış bir tenkit yazısı çıktı¹. Tahran Üniversitesinin Edebiyat Fakültesi Dergisinde çıkan ve rahmetli M. Muḥammed Ḳazvīnī'ye ithaf edilen bu 51 sahife tutan yazı, benzeri tenkit yazıları gibi, yalnız bir metnin veya eserin incelenmesi ve görülen yanlışları düzeltilmesi, noksanların tamamlanması gayesini gütmüyor. Bizzat müellifin sözüne göre, bunun çok daha geniş bir gayesi vardır ki, bu gaye şu satırlarda açıklanmaktadır: "Ben bu tenkitte eğer usul ve kaidelere riâyette bir az şiddet gösteriyorsam ve teferruat ve inceliklere takılıp, bunlardan bahsediyorsam, bu daha ziyâde kendi vatandaşlarıma örnek ve misal göstermek içindir... Hiç bir şekilde Bay Dr. Ateş'in işi hakkında garaz ve kötü niyetim yoktur".² Müellif makalenin sonunda şöyle diyerek, maksadını daha ziyâde açıklamaktadır: "Bu makalede... Bay Prof. Ahmed Ateş'in bastırılmış olduğu *Cāmi' al-tavārih* hakkındaki tenkitlerimden bir mikdarını ve bunun haşiyelerine not etmiş olduğum nükte ve tenkitlerden bir kısmını dercettim. Ümit ederim ki, kıymetli fazıl profesör ilim yolundaki bu çalışmalarını inâyet gözü ile görürler ve garaz ve kötü niyetler lekesinden hâlî kabul buyururlar. Kıymetli okuyucular bu tenkidimi yıkıcı telâkki etmezler ve yardımcı ve destekleyici tenkit ve tetkiklerden sayarlar".³

¹ *Cāmi' al-tavārih-i Raşid al-Dîn Fażlallâh-i vazîr (Macalla-i Dānişkada-i Adabi-yât-i Tahrân, 1339/1960, c. VII, sayı 4, s. 1—51).*

bende dr این انتقاد اگر قدری سختگیری در رعایت اصول و قواعد می‌کم و در جزئیات و دقائق می‌پیچم و بحث می‌کنم بیشتر از برای نشان دادن مثال و نمونه هموطنان خودم است... و بهیچ وجه نسبت بکار آقای دکتر احمد آتش غرض و سوء نیتی ندارم (ص ۱۵).

در این مقاله... شمه' از انتقادهائی را که بر جامع التواریخ چاپ آقای پروفیسور احمد آتش داشتم و برخی از نکات و خرده گیری هائی را که بر حواشی آن یاد داشت کرده بودم درج کردم. امید وارم استاد ارجمند فاضل این سعی بنده در راه خدمت بعلم بعین عنایت

Kıymetli Prof. M. Minovi, bu makalesine Türkiye’de Farsça araştırmalarını anlatan ve bu yazının sonunda kısaca temas edilecek olan bir giriş ile başlar. Bunu müteakip, eski metinlerin yayınlanmasında takip edilen “usul, méthode” ’un ne olduğunu gösterir (s. 14 — 24), daha sonra da bizim basmamızda bulunan yanlışları birer birer sayar (s. 24 — 50).

Sayın M. Minovi’ye göre müsteşrikler iyi Arapça veya Farsça bilmedikleri hâlde, “metod bilmelerine (*metod dānistān*)” dayanarak, eski Farsça metinleri “tashih” edip, basabileceklerini iddia ederler. “Bu büyükler, onların talebeleri ve talebelerinin talebeleri şark araştırmalarında, metinleri hazırlayıp, “tashih” etmede, yeni bir yol açmışlardır”.⁴ İşte sayın Prof. M. Minovi, vatandaşlarını böyle müddeilere karşı uyandırmak ve, *Cāmi’ al-tavārih* neşri münasabeti ile, onlara metin neşrinin — kendi tâbiri ile: metin tashih etmenin— usullerini göstermek istiyor. Kendisi bu müddeilerden kimleri kasdettiğini açıkça söylemiyorsa da, daha önce Türkiye’de Arap ve Fars dillerinin Avrupalılardan öğrenildiğini söylediği için, hiç olmazsa bizim de kendisinin sözlerinin şümülü içine girdiğimiz muhakkaktır. Bundan dolayı tenkitlerinin bu kısımlarına da cevap vermemiz gerekmektedir.

Şu kadar var ki, iddialarını cevaplandırmadan önce, samimî olarak şunu söylemem gerekir: Sayın tenkitçinin yıkıcı olmadığını, bilâkis yapıcı olduğunu tasrihe bilhassa lüzum gördüğü bu tenkitlerinin kendi neşrimden ziyâde, İran’ın genç ilim adamları için yıkıcı bir tesiri olabileceğini sanıyorum ve beni, gerçekler meydanda iken, bu satırları yazmağa sevkeden birinci âmil bu zannım olmuştur. Filhalka görünüşe göre o kadar iyi seçilmiş bir nümune üzerindeki bu tenkitlerin meseleleri henüz iyi bilmeyen ve benim yazdıklarım ile sayın üstadın yazdıklarını karşılaştırıp, gerçekleri bulmağı tabiî olarak düşünemeyecek olan gençleri ilmin artık mütearife hâline gelmiş esaslarından şüphe ettireceği, onlara bâzı doğru olmayan telkinlerde bulunmanın onları yalnızca sevkedeceği ve kendilerinde yanlış kana-

ملحوظ دارد و خالی از شائبه* أعراض و نیات سوء قبول فرماید ، و خوانندگان عزیز این انتقاد مرا انتقاد مخرب نینگارند و از مقوله* نقد و تدقیقهای مد و مساعد شمارند. . . (ص ۵۱).

این بزرگواران (یعنی : مستشرقین) و شاکردان ایشان و شاکردان شاکردانشان⁴ باب تازه ای در استشرق و تهیه و تصحیح متون باز کرده اند و باکمال تأسف دیده میشود که جرأت و تهور ایشان باهالی ممالک شرق نیز سرایت کرده. . . . (ص ۱۵).

atler tevlit edeceği meydandadır. Çünkü usul bilmeği (*metod dānistān*) istihza ile karşılayan Prof. M. Minovi'nin iddiaları, aşağıda dellilleri ile gösterileceği üzere, hiç bir esasa dayanmadığı gibi, kendisi metin tenkidinin mahiyet ve gayesini iyi kavramamış gibi görünmektedir. Bundan dolayı metin tenkidinin usullerini izah ederken, bununla hiç bir alâkası olmayan fikirler telkin etmektedir.

Sayın Prof. M. Minovi beni mecbur ettikleri için söylemem lâzımdır ki —mamafih kendilerinden feyiz aldığım hocalarımı burada anarak, onlara karşı borçlarımı hatırlamama bir vesile verdiklerinden kendilerine müteşekkirim—, ben Farsçaya kendi kendime başladım ve İstanbul Üniversitesinde Prof. H. Ritter'den, büyük Afgan şairi Maḥmūd-i Tārzi'nin oğlu Abdulvahhab Tarzi'den ve Ali Nihad Tarlan'dan okudum; Arapçayı yine Prof. H. Ritter ile beraber rahmetli M. Şerefeddin Yaltkaya'dan, muallim Kilisli Rifat Bilge'den okudum. Benden evvelki neslin Farsça hocaları da kısmen İran asıllı olan Hüseyin Daniş idi. O hâlde bizim Arapça ve Farsçayı bir "Alman"dan öğrendiğimiz hakkındaki iddiası, doğru olmak için, "bir Alman'dan da okumuşlardır" şeklinde olmalı idi. Alman hocalardan, daha geniş olarak Avrupalı ilim adamlarından, bu arada bilhassa Prof. H. Ritter'den ilim öğrenmemiz, öyle sanyorum ki, Türkiye için çok faydalı olmuş ve bunun neticesinde memleketimizdeki ilmî çalışmalarda büyük bir inkişaf kaydedilmiştir. Bu gün bütün dünya her türlü ilim sahalarında iş birliğine daha çok ehemmiyet verirken, üniversiteler yabancı profesör mübadelesi için ayrıca büyük masraflar ihtiyar ederken, bizim daha önceden buna ehemmiyet vererek, Avrupalı ilim adamlarından istifade etmemiz istihza ile değil, ancak takdirle karşılanacak bir harekettir. Metin neşrinde takip ettiğim usulün esasını, iftihar ile söyliyeyim ki, bilhassa H. Ritter'den öğrenmiştim.

Prof. H. Ritter, bize bu usulün kendi tatbik ettiği şeklini gösterirken, şunu da öğretmişti: Metin neşrinde kullanılan metin tenkidi usulü Şarkta *Kur'an* ve bilhassa hadîs metinlerini tesbit etmek için yapılan çalışmalardan doğmuştur; aynı usul garpte *Kitab-ı Mukaddes* metni üzerinde yapılan çalışmalar ile başlamış, sonraları bu sahada tesbit edilen usul bütün klâsik garp metinlerine tatbik edilmiştir. Şu hâlde bu usulün inceliklerini öğrenmek için, klâsik filoloji ile meşgul olan filologların eserlerine de bakmak icap eder. Bundan dolayı bu muhterem hocam beni ve kendisinden ilim öğrenen diğer arkadaşla-

rımı, yalnız söyledikleri ve anlattıkları ile iktifa etmeyip, klâsik garp filolojileri sahalarında yapılan araştırmalar ile de ilgilenmeğe, kendisinden öğrendiğimiz şeyleri, böylece asıl kaynaklarına inerek, tamamlamağa ve geliştirmeğe teşvik etmişti. Bu teşvik ve yol göstermesinin neticesi olarak, bundan çok zaman, 25 yıl önce, meselâ P. Collomp'un *La critique des textes* (Strasbourg, 1931, *Publication de la Faculté des Lettres, Initiation-Méthode*, fasc. 6)'ini ve burada gösterilen başka eserleri okuyarak, bunların usullerini neşretmekte olduğum eserlere tatbik ettim. Hattâ bunlardan öğrendiğim ve tatbik ettiğim şekle âit bâzı hususiyetleri Prof. H. Ritter de kabûl ederek, kendi neşriyatında kullanmıştır. Binaenaleyh memleketimizde kullanılan usul, doğrudan doğruya müsteşriklerin usulü değil, onların da istifade etmiş oldukları klâsik filoloji usulüdür. Üstad M. Minovi, bundan 20 yıl önce yazmış olduğum *Metin tenkidi hakkında* adlı makaleme (*Türkiyat Mecmuası*, c. VII-VIII, cüz 2, İstanbul, 1940-1942, s. 253—261) bakmış olsalardı, bunu açığa görürlerdi.

Kıymetli üstad usul bilmenin ("*metod dānistān*") insanı neşredilen eserin dilini bilmekten müstagni kılacağına dair bir iddia varmış gibi bir ifade kullanmaktadır (bk. s. 15, ortada). Halbuki meselâ yukarıda anılan makaleme baksalardı, orada usul bilmenin ilk maddelerinden birinin, neşredilen eserin dili ile daha bir çok şeyleri esaslı bir şekilde bilmek olduğunu anlarılardı (bk. s. 256 v. d.). Şu hâlde ilmî usulün bu esaslarına rağmen, ortada kusur ve yanlışlar varsa, bunun şahsıma âit olacağı bedihîdir ve bunları usule atfetmek doğru değildir. İranlı genç ilim adamlarının ve bu tenkitleri okuyacakların dikkatini çekmek istediğim ilk nokta budur.

Burada kaydedilmesi gereken diğer bir nokta da şudur ki, Prof. M. Minovi, metin neşri usulünün inceliklerinden bahsedeceklerini söylemelerine rağmen, bu usulün kendileri tarafından bir münasebetle ifade edilmiş olan asıl mahiyet ve gayelerini iyi kavramamış gibi hareket etmektedirler. Çünkü daimâ "musahhah bir metinden" bahsediyorlar ve meselâ "eğer bu metinler... ve *musahhah* olarak çıkmamış olursa" (s. 2)⁵, "*musahhahlerin* gözleri önünde" (s. 2)⁶, "*musahhah*

⁵ اکر این متنها... مصحح از کار نیامده باشد (ص ۲)...

⁶ زیر چشم مصححین (ص ۲)

bâzan..” (s. 16)⁷, “*musahhihin* çalışması” (s. 16)⁸, “*musahhihin* hazırladığı metinde” (s. 19)⁹ v. b. diyorlar. Bir eserin ilmî ve tenkitli bir neşri bahis konusu olunca, burada tashih kelimesinin yeri yoktur, çünkü bir eseri tenkitli olarak neşreden o eseri tashih etmez, kendilerinin de işaret ettikleri üzere, onu mümkün olduğu kadar, müellifinin kaleminden çıkmış olduğu şekilde tesbit ve neşretmeğe çalışır. Bundan dolayıdır ki, eğer neşredilen metnin kendisinde bir yanlışlık varsa —nitekim *Câmi' al-tavârih*'in bu kısmında böyledir—, onu tashih etmek ilmin esasına aykırı olur. Bu gün her hangi bir tarihî metni neşreden bir ilim adamı, elinde bulunan imkânlar ile, metni tashih etmeğe kalkarsa, çok zaman yep yeni bir metin meydana getirmeğe mecbur olacak ve böylece ilmin asıl şiarı olan doğruluk ve asla sadaktan uzaklaşmış bulunacaktır.

Burada sırası gelmişken, Prof. M. Minovi'nin türlü fikirler ihtiva eden yazısının bir noktasına daha temas etmek lâzımdır. Kendileri Türk ve Arap müstensihler tarafından istinsah edilmiş olan metinlerin asıllarına daha sadık olmasını, bunların naklettikleri Farsça bir metni anlayamamalarına, yalnız şekle bakarak, onu kopya etmelerine hamlediyorlar. Onların naklettikleri bir şeyi anlamağa muktedir olmamalarını metinlerin doğruluğunun ve kasdî değiştirmelerden uzak olmasının bir zamîni olduğunu ilâve ediyorlar (s. 19—20).¹⁰ İstinsah ettikleri metinleri anlamayanların bâzan gerçekten sağlam metinler meydana getirdikleri ne kadar gerçek ise, Türk ve Arap müstensihlerin yalnız anlamadıkları için metne sadık kaldıkları iddiası o kadar yersizdir ve lâubali bir iftiradan ibarettir. Çünkü Araplar tarafından istinsah edilmiş binlerce Arapça eser, Türkler tarafından istinsah edilmiş binlerce Türkçe eser vicdanlı müstensihlerin dürüst bir şekilde çalışarak, aslının sadık birer kopyasını meydana getirmeğe çalıştıklarını ispat eder. Bu müstensihlerin bununla iktifa etmeyip,

7 کاهی مصحح تشخیص میدهد که... (ص ۱۶)

8 سعی مصحح (ص ۱۶)

9 در متنی که مصحح تهیه کرده است (ص ۱۹)

10 هر چند که کاتب ترك يا عرب معنى متنى فارسى را که نقل ميکرده باشد آن مشکل باشد (لعله : نباشد) ، همین قادر نبودن او بفهم آنچه نقل ميکرده است خود يك ضامن صحت من و دور بودن آن از تصرفات عمديست (ص ۱۹ - ۲۰).

yazdıkları nüshaları tekrar tekrar asılları ile, hattâ bulurlarsa, müellif nüshası ile, karşılaştırarak, mümkün yanlışlarını düzelttikleri bilinmektedir. Böyle metinlerin İstanbul ve başka yerlerdeki kütüphanelerde bulunan bir çok örneğini görmüş olması gereken sayın Minovi'nin yukarıda kaydedilmiş olan hükmünü nasıl vermiş olduğunu anlamak mümkün değildir.

Değerli Prof. M. Minovi'nin metin tenkidi usulünün yukarıda anlatılan esaslı gayesini hiç bilmediği iddia edilemez. Çünkü bizzat kendisi şöyle demektedir: "Ben müellifin söylemiş ve yazmış olduğunu kesin olarak bildiğim yanlış, müellifin sözüne yetmiş bir delil ile müreccah olan doğruya tercih ederim" (s. 18)¹¹. Bununla beraber kendisi bu sözlerinden daimâ tegafül gösteriyor ve, biraz ileride örnekleri görüleceği gibi, meselâ doğru şekiller diğer kaynaklarda varken ve haşiyelerde gösterilmiş iken, bu doğru şekillerin neden esas metne alınmadığını soruyorlar. Bundan başka, müellifin nüshasında bulunmasının mümkün olup olmadığını düşünmeden, tashihler teklif ediyorlar. İleride onun bu tashih teklifleri tetkik edilirken daha vazih bir şekilde görüleceği üzere, bu yanlışların esas metne alınıp, doğru şekillerinin haşiyede bırakılması kendilerinin de ifade ettikleri yukarıki esastan ileri gelmiştir.

Prof. M. Minovi'nin metinlerin ilmî neşri usullerine dair verdikleri bilgiler müphem ve ekseriya yanlıştır. Burada bunların hepsini tetkik etmek mümkün değildir. Kendilerine yukarıda anılan o eski makalemizi ve orada gösterilen ve klâsik bir hâlde gelmiş olan eserleri, bir de meselâ Association Guillaume Budé himayesinde en yeni ilmî usullere göre yayınlanan klâsik metinlerin (*Collection des Universités de France*) önsözlerini görmelerini tavsiye ederim. Burada sözde bizim neşrimizin en büyük kusuru olduğunu ileri sürdükleri bir usulün

بنده غلطی را که یقین داشته باشم گفته و نوشته* مؤلفست، بر صحیحی که¹¹ بهفتاد و یک دلیل مرجح بر قول مؤلف باشد ترجیح میدهم (ص ۱۸).

... و در حقیقت بدترین شیوه* تصحیح یک متن و تهیه* آن را از برای¹² طبع و نشر باید (مصحح) پیش بگیرد که آن را «روش النقاطی» میگویند، یعنی از عبارات و الفاظ نسخهای مختلف هر لفظ و عبارتی را که کان میکند عبارت و لفظ مصنف بوده است و بسببک و شیوه* انشای او مناسب می آید در متن میگذارد و کلیه* اختلافات را در حواشی یا در آخر کتاب قید میکنند... (ص ۱۶)

münakaşası yapılacaktır. Prof. Minovi, yüksek bir ilim otoritesi edası ile, şöyle diyor: “. . . ve hakikatte bir metnin *tashih* ve neşir için hazırlanmasında *musahhihin* takip edeceği en kötü tarz iltikatî usul denilen usuldür; yâni nâşir muhtelif nüshaların ibâre ve kelimelerinden müellifin ibâre ve lafzı olduğunu ve onun fikir üslûbuna ve inşa tarzına münasip geldiğini zannettiği her lafız ve ibâreyi metne koyar ve bütün ihtilâfları, nüsha farklarını, haşiyelere, yahut kitabın sonuna kaydeder... Yine bu bakımdan iltikatî usulün yolların en kötüsü olduğunu arzettim, çünkü bu yolla müellif veya muharririn yazmış olduğundan tamamıyla ayrı bir metin meydana çıkar” (s. 16). Bu umumî mütalaâlardan sonra, sözü bizzat *Cāmī' al-tavārīḥ*'e naklederek, şöyle diyor (s. 21): “Bay Prof. Ahmed Ateş'in basmış olduğu metin arzedilmiş olan o iltikatî usul ile, birbirinden farklı nüshaların muhtelif kıraatlerinden, nüsha farklarından, terkip edilmiş bir metindir, yâni hiç bir nüshayı olduğu gibi işine esas alıp, diğer nüshalardaki kıraat ihtilâflarını nakletmemiş, belki nüshalar arasında hakkında ihtilâf gördüğü her bir ibâre ve kelimedede zevk, bilgi, teşhis ve seçmesini kullanmış ve doğru saymış olduğunu metne koymuş ve onun karşısında diğer nüshalarda bulunan kelimeleri haşiyeye kaydetmiştir. Bundan dolayı onların basılmış olan metni hiç bir nüshaya tamamıyla uygun değildir”¹³.

Nazarî ve amelî olarak hiç bir temele dayanmayan bu hükümlerin nereden çıktığını bilmiyorum. Her şeyden önce şunu söyleyeyim ki, sayın üstad zahmet edip, bizim mukaddimemizi okumuş olsaydılar, orada (bk. s. 21 v. d., s. 27 v. d.) hangi nüshanın esas alındığını ve bunun niçin seçildiğini hemen görecektirdi. Bununla beraber biraz aşağıda izah edileceği üzere, metnin haşiyelerini dikkatle tetkik etmek de aynı neticeyi verecekti.

Ne olursa olsun bizim neşrimizle birlikte umumî bir metin tenkidi usulüne taallük ettiği ve bu usulü iyi bilmeyenleri yanı sıra sevket-

متنی که آقای پروفیسور احمد آتش چاپ کرده است متنی است مرکب از 13 قراءات مختلف نسخ متفاوت بآن روش التقاطی که عرض شد، یعنی عین هیچ نسخه ای را، چنانکه بوده است با نقل اختلاف قراءات از روی نسخهای دیگر، اساس کار نکرده، بلکه در هر عبارتی و هر کلمه‌ای که در باب آن بین نسخ اختلاف دیده است ذوق و اطلاع و تشخیص و انتخاب خود را بکار برده و آنچه را که صحیح شمرده است در متن آورده و الفاظی را که در قبال آن در نسخهای دیگر بوده است در حاشیه گذاشته، و بنابراین متن مطبوع ایشان با هیچ نسخه‌ای بالتام مطابق نیست... (ص ۲۱)

mesi ihtimali mevcut olduğu için, iltikatî usul meselesinin burada esaslı bir şekilde tetkik edilmesi yerinde olacaktır. Birbirinden çok ayrı hususları —metin tenkidinde iltikatî usulün ne olduğu, müteaddit nüshaları bulunan bir eserin tenkitli metni hazırlanırken, ihtilâflı kelimelerin seçilmesi usulü, benim böyle yerlerde nasıl hareket ettiğim v. b. gibi— içine alan bu hükümlerin nazarî olarak tetkikini şimdilik bir tarafa bırakalım ve meseleyi ilk önce amelî olarak ele alalım. Çünkü bu suretle, muşahhas misaller üzerinde, metin tenkidine ait bir esasın daha kolay halledilmesi ve anlaşılması ihtimali vardır.

Sayın M. Minovi'nin yukarıki sözlerinden anlaşılıyor ki, iltikatî olmayan usul ile bir eserin metni neşredilince, bu metin bir nüshanın aynı olmuştur, nüsha farkları da haşiyede veya eserin sonunda bulunurmuş. Benim neşrim hakkında verdiği yanlış hükmün cevabını biraz sonraya bırakarak, böyle neşredilmiş ve cidden ilmî bir neşir olduğu ilim âleminde kabûl edilmiş bir eser var mıdır, bunu araştıralım. Böyle bir neşir her şeyden önce değerli üstadın neşrettiği metinlerden biri olmalıdır. Kendilerinin eski bir basmaya dayanarak neşrettikleri müteaddit nüshası bulunan *Vis u Râmîn* (Tahran, 1314/1935) basmasında tarif ettikleri usulün parlak bir şekilde tatbik edilmiş olduğunu görecektik. Fakat nüsha farklarını ("*nüşha badalhâ*") da ihtiva etmesi gereken ikinci cildi, maalesef 25 senedenberi basılmaktadır ("*taht-i tab*"). Binaenaleyh buna bakarak, bu usul hakkında bir şey söylememiz mümkün değildir. Başka bir örnek bulmak için uzaklara gitmek lâzım değildir. Çünkü sayın üstadın her hangi bir eseri muvaffak olmuş bir neşir olarak kabûl edip etmiyeceği belli değildir. Hattâ makalesindeki ifadelerle bakılırsa, onun bunların hepsine itiraz edeceği anlaşılmaktadır. Bununla beraber kendilerinin itiraz etmeden kabûl edeceklerini sandığım bir âlim bulunduğunu sanıyorum. Bu da bu tenkit makalesinin ithaf edildiği büyük âllâme rahmetli M. Muhammed Kazvîni olmalıdır. Hattâ Prof. M. Minovi, yazısının sonunda (s. 51) bizzat ondan öğrendiği usulleri gösterip, tatbik ettiğini, hattâ bu muhterem üstadın gizli sesinin kulağına "sana öğrettiğim gibi yap" dediğini duyduğunu söylüyor. O hâlde bu büyük âlimin eserlerinde M. Minovi'nin tasvir ettiği usulün mükemmel bir örneğini görüp, bunu anlayacağımız meydandadır.

Zannedersem, kendilerinin de kabûl edeceği üzere, rahmetli M. M. Kazvîni'nin her neşri kusursuz sayılabilir; bununla beraber

en mükemmel neşri olan Cuvaynî'nin *Târîh-i Cihân-guşây* neşrini alalım. Rahmetli âllâme bu eseri neşretmek için *A, B, C*, v. b. remizleri ile gösterdiği muhtelif nüshalardan istifade etmiş ve bunlar arasından *A* nüshasını esas almıştır (bk. c. I, s. ۴۰: Tam bir nüshadır, *Cihân-guşâ* nüshalarının en doğru ve en eskisidir... ve esas nüshadır, yâni kitabın basmasının binası esaletle, bilhassa, bu nüsha üzerine dayanmaktadır)¹⁴. Bu basmanın nüsha farklarının gösterildiği haşiyelerine bakılırsa, görülür ki, sayın M. Minovi'nin istediği gibi, metin temamiyle *A* nüshasına uymamaktadır. Bu hususta daha açık bir fikir vermek için meselâ birinci ciltten bir kaç sahifenin nüsha farklarına bakalım:

S. 40. Burada mevcut 10 ihtilâflı kelimededen 3'ünde *A*'dan başka nüshalarda bulunan şekiller metne alınmıştır;

s. 41. 10 ihtilâflı kelimededen 5'inde *A*'dan başka nüshaların rivâyeti kabûl edilmiştir;

s. 80'de 7 ihtilâflı yerden 4'ü, s. 81'de 6 ihtilâflı kelimededen 4'ü, s. 198'de 11 ihtilâflı kelimededen 5'i, s. 199'da 8 ihtilâflı kelimededen 3'ü *A*'dan gayri nüshalardan gelmektedir. *Cihân-guşâ*'nın diğer sahife ve ciltlerinde de buna benzer sonuçlar elde edileceği muhakkaktır. O hâlde ya rahmetli M. M. Kazvîni, Prof. M. Minovi'nin tarifine göre, iltikatî usulü, yâni en kötü usulü takip etmiştir; yahut bahsettikleri usul kendilerinin tahmin ve tasavvur etikleri usul değildir.

Buna karşılık sayın M. Minovi herhalde şöyle diyeceklerdir: M. M. Kazvîni iltikatî usulü takip etmemiştir, bastırılmış olduğu metin bilhassa *A* nüshasına uyar; ancak yanlışlığı muhakkak olan yerlerde, yahut atlamaların bulunduğu yerlerde yahut da harflerin noktalarının noksan bulunduğu yerlerde başka nüshalardan kelimeler almıştır. Gerçekten de durum böyledir. Eğer böyle olan neşirler iltikatî değilse, acaba bizim neşrimiz nasıldır?

Bu soruya doğru cevap verebilmek için, yukarıda söylendiği üzere, neşrimizin mukaddimesine bakılabilir (s. 21, ve 27 v. d.). Orada izah edilmiştir ki, elimizde bulunan ikisi 714 h., 717 h. tarihli ve biri IX./XV. yüzyıla ait olan yazmalardan, M. M. Kazvîni'nin gösterdiği sebeplerin aynı olan sebepler ile, *H* nüshası esas alınmıştır ve

¹⁴ نسخه‌ایست کامل و اصح و اقدام نسخ جهانکشای... و نسخه‌ای اساس است ¹⁴
یعنی بنای طبع کتاب بر این نسخه است بالاصالة (تاریخ جهانکشای، ج ۱، ص ۴۰).

neşrettiğimiz metin umumiyetle onun sadıkane bir kopyasıdır. Yine yukarıda gösterilen sebepler ile, yâni atlamalar olması, harflerin noktalarında noksanlıkların bulunması veya *H* nüshasındaki rivâyetin (*leçon*) açık bir şekilde yanlış olması hâlinde, diğer nüshalardan istifade edilmiştir. Eğer mukaddimemiz okunmamış ise, haşiyelere dikkat ederek, bunu kolayca anlamak mümkündür. Prof. M. Minovi'nin bunu görmemiş gibi mütalâalar serdetmesini nasıl izah edeceğimi bilemiyorum.

Ne olursa olsun, metni görmemiş olanlar için *Cihân-guşâ* basmasında tetkik edilen sayfeler ile aynı olan şu sayfelerin nüsha farklarını burada gözden geçirelim:

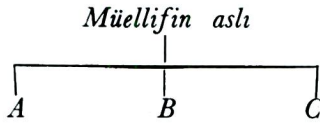
S. 40'ta 16 ihtilâflı kelimededen yalnız 2 tanesi esas olan *H* nüshasından gayrı nüshalardan gelmiştir;

S. 41'de ihtilâflı 15 kelimededen yalnız 2 tanesi, s. 80'de ihtilâflı 13 kelimededen yalnız 2 tanesi, s. 81'de ihtilâflı 13 kelimededen yalnız 2 tanesi, s. 198'de ihtilâflı 13 kelimededen yalnız 3 tanesi, s. 199'da (burada *H* nüshasından bir varak düşmüştür) ihtilâflı 9 kelimededen yalnız 1 tanesi esas olan *H* nüshasından gayrı nüshalardan alınmıştır. Bu hâle göre, neşrettiğimiz *Câmi' al-tavârih* metni esas alınan nüshaya rahmetli *Şazvî'nin Cihân-guşâ* neşrinin esas nüshaya yakınlığından daha çok yakın olduğu meydandadır. Bununla beraber bu sonucu şöylece daha açık bir şekilde göstermek mümkündür:

Rahmetli *Şazvî'nin* neşrinde, 6 sayfede mevcut olan ihtilâflı kelimelerin mecmuu 52 etmektedir, esas nüshadaki rivâyetin kabul edilmediği yerlerin mecmuu da 24'tür; o hâlde böyle ihtilâflı yerlerde basılmış olan metin esas nüshadan %46 ayrılmaktadır. Bizim neşrimizde ise, ihtilâflı yerlerin mecmuu 78 ve esas nüshadan ayrıldığı yerlerin mecmuu 10 olduğuna göre, bizim neşrettiğimiz metin ihtilâflı yerlerde aşağı yukarı % 13'te esas nüshadan ayrılmaktadır. Şu hâle göre bizim neşrimiz rahmetli *Şazvî'nin* neşrinden çok, sayın Minovi'nin tarifine uygun olarak, iltikatî usulle hazırlanmamış bir metindir. Yukarıda söylendiği üzere, bu vaziyeti böyle açıkça görmek için yalnız haşiyelere dikkatle bakmak kâfi gelirdi. Bütün bu izahattan şu netice kendiliğinden çıkmaktadır: Eğer rahmetli M. M. *Şazvî'nin* neşri iltikatî usul ile yapılmamış ise, esas nüshaya daha çok uyduğu yukarıda kat'î olarak gösterilmiş olan bizim neşrimiz de hiç de iltikatî bir usul ile yapılmış değildir. Vaziyet bu kadar mey-

danda iken, Prof. M. Minovi'nin sözlerini nasıl izah etmeli? Ya haşıyelerin mânasını anlamamıştır, yahut üstadının sözlerini anlamamış ve eserlerini dikkatle gözden geçirmemiştir.

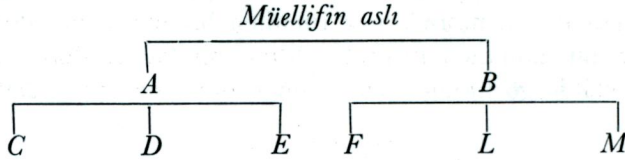
İltikatî usul o hâlde nedir? Bu meselenin nazari bakımından esasına gelince, bu hiç de Prof. M. Minovi'nin söyledikleri gibi değildir. Farz edelim ki, neşredilmek istenilen bir eserin müellifin zamanına yakın bir zamanda istinsah edilmiş bir kaç nüshası vardır; bu nüshalar şekilde görüldüğü üzere, doğrudan doğruya müellifin nü-

hasından istinsah edilmiş olsun. Nüshalar birbirleri ile mukabele edilince, bâzan mâna ve lâfız bakımından cümleyi bozmayan ve müellif tarafından yazılmış olduğu kabul edilebilecek olan nüsha farklarına tesadüf edilir. Bu gibi hâllerde müellifin kaleminden çıkmış olan kelimenin hangisi olduğunu anlamak ve bunu ispat etmek çok zaman imkânsız gibi görünmektedir. O zaman üstad M. Minovi'nin zannettiği gibi (bk. s. 21 ve başka yerler) zanna, zevke ve selikaya müracaat edilmez. Bunların afakî (objectif) bir miyar olamayacağı, kendilerinden çok daha önce tesbit edilmişti. Buna karşılık ileride biraz daha açıklanacağı üzere bir dereceye kadar enfüsî (subjectif) olmayan bir esas aranmış ve şöyle bir prensip konulmuştur: Meselâ aynı değerde üç nüshası olan bir eserde, bir kelimedeki ihtilâf varsa, iki nüshanın ittifak ettiği kelimenin müellifin yazmış olduğu kelime olması daha çok muhtemeldir. Meselâ bir eserde محدود نیشابور بهم پیوستند ibaresinde *A* ve *C* nüshalarında پیوستند kelimesi bulursa, buna karşılık, *B* nüshasında رسیدند kelimesi bulursa, müellifin aslında پیوستند yazmış olduğu, daha çok muhtemel olarak kabul edilir. Bu hâlde her üç nüsha aynı kuvvettedir, her hangi birinden istifade edilmesinde hiç bir mahzur yoktur, böyle istifadeye de iltikat denilmez ve bu usule iltikatî usul denilmez.

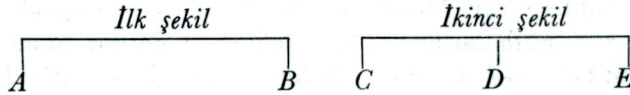
Bir de meselâ Aristo'nun *Rhétorique* adlı eserini alalım. Milâddan önce IV. asırda yaşamış olan bu filozofun bu eserinin en eski yazması milâdî X. asırdan kalmadır (bk. M. Dufour neşri, Paris, 1932, s. 19-20). Böyle hâllerde yazmalar doğrudan doğruya asıl müellifin

nüshasına varmaz, bunlar bu gün belki kaybolmuş olan yazmalardan istinsah edilmiştir ve aralarında, şekilde görüldüğü üzere, bir takım aileler teşkil ederler (burada verilen şekil, *Rhétorique*'in yazmalarının şeceresini göstermez, bunların şeceresi çok daha karışıktır,

bk. *anılan eser*, s. 22). Burada *A* ve *B* nüshaları şimdi mevcut olmayan asılları gösterir. Bu hâlde *C*, *D*, *E* nüshalarından *A* nüshası, diğerlerinden *B* nüshası bulunabilir ve ancak *A* ile *B* tesbit edildikten sonra, müellifin yazdığı şeklin ne olabileceği düşünülebilir. Bu durumda *C*, *D* ve *E* nüshaları diğer nüshalar ile tamamlanırsa, bu iş iki ayrı aileden olan nüsha farklarından istifadeyi icap ettireceğinden, iltikatî bir usul takip edilmiş olur. Bu usulün bir çok taraftarları varsa da ve amelî olarak bütün çalışmalar ister istemez iltikatî bir usule müncer olmakta ise de, bu usul o kadar muteber bir usul değildir.

Bunun şarkta daha çok tesadüf edilen şöyle bir şekli de vardır: Bir müellif meselâ 20-25 yaşlarında bir eser yazmıştır, 40-45 yaşlarında da bunu tekrar gözden geçirerek, buna bâzan yeni bir şekil verir. Bu eserden ele geçecek yazmalar bâzan birinci, bâzan ikinci şekle ait yazmalar olacağı bedihîdir. Böyle bir eserin 5 nüshası bulun-

sa, ve aralarındaki münasebet şekilde gösterildiği gibi olsa, böyle bir metni neşrederken ya ilk şekli, veya ikinci şekli neşretmeli ve her hâlde *A* ve *B* nüshaları *C*, *D* ve *E* nüshaları ile karıştırılmamalıdır. Eğer bunlar karıştırılacak olursa, yapılan iş iltikatî bir usul takibi olur ve doğru bir iş olmayacağı meydandadır.

Bana öyle geliyor ki, Prof. M. Minovi, böyle vaziyetlerde kullanılan iltikatî usul tâbirini duymuş ve bunun mâhiyetini kavrama-

miş olduğu için, mümkün olamayacağına bakmayarak, *Cāmi' al-tavārih* neşrimizin böyle bir neşir olduğunu iddia etmiştir. Yine bu iddiası ile üstadının sözlerini yanlış duymuş ve eserlerini ciddi olarak gözden geçirmemiş bir talebe olduğunu meydana koymuştur. Bundan dolayı genç İran ilim adamlarına, eski metinleri neşrederlerken, M. Minovi'nin sözlerine kulak vermemelerini, rahmetli M. M. Kāzvinî'nin neşirlerini dikkatle tetkik edip, onun usullerini takip etmelerini tavsiye ederim.

Sayın Prof. M. Minovi'nin yukarıda zikredilen sözlerinin cevabını tamamlamak için, bir noktanın daha izah edilmesi gerekmektedir ki, bu da tenkitli bir neşirde, burada olduğu gibi, üç müstakil nüshadan hareket ederek, asıl müellifin yazdığı şeklin ne olduğunu bulmak için takip edilecek ilmî usulün ne olduğu meselesidir. Kendileri bu gibi hâllerde, yâni nüsha farklarının mevcut olduğu zamanlarda, bunların birini tercih ederken “zevk ve selika” ile veya “zan” ile hareket edildiğini sanıyor (bk. s. 16 v. dd. ve s. 21) ve böyle hâllerde “Avrupalıların usullerinin ve Kalküta, İstanbul, Hânsâr ve Tahran tarzının hiç birinin işe yaramadığını”¹⁵ ilâve ediyor. Ben burada yalnız Avrupalılar ile İstanbul usulünü izah edeceğim.

Kendilerinin işaret ettikleri üzere, neşredilmek istenilen eserin elde bir kaç nüshası varsa ve bir takım kelimelerde bu nüshalarda farklar mevcut ise, bunlardan hangisinin müellifin kaleminden çıkmış olan kelime veya ibare olduğunu tesbit ederken, zevk, selika ve zan ile hareket etmenin çıkar bir yol olmadığı çoktanberi tecrübe edilmiş ve bilinen bir husustur (bk. *Metin hakkında*, s. 257, madde 7). Bundan dolayı bu hususta afakî bir takım esaslar aranmıştır. Varılan neticeler şöyle hulâsa edilebilir:

Müellifin dil bakımından yanlış yazmadığı tesbit edilmiş ise —zira yanlış yazan müelliflerin de mevcut olduğu görülmektedir—, dil bakımından yanlış olmayan bir nüsha farkı müellifin yazdığı kelimeyi gösterir.

Bilgi bakımından da, ancak müellifin doğru bildiği şeylere delâlet eden bir nüsha farkı müellifin yazdığı kelime olabilir (bk. *mezkûr makale*, madde 4).

متد اروپائیان و شیوهٔ مصححین کلکته و استانبول و خوانسار و طهران هیچ¹⁵ یک بدرد نمی خورد (ص ۱۷).

Nüshaların mukabelesinden çıkan nüsha farkları, en çok tesadü edildiği üzere, dil ve bilgi bakımlarından, müellif ve zamanına göre yanlıış değilse, yâni bu farkların her birine göre, dil ve bilgi bakımından yanlıışsız mânalar elde ediliyorsa, o zaman bunların birini seçip asıl metne almak için, afakî bir delil bulmak lâzımdır. Bunun için de nüshalar ciddî bir tetkike tâbi tutulur. Üç müstakil, yâni birbirinden istinsah edilmemiş nüshası bulunan bir eser farzedelim. Bu nüshalar eskilikleri, asıl müellif nüshasından istinsah edilmiş olup olmamaları, müstensihlerinin dikkatliliği ve metne sadakati bakımlarından birbirlerinden ayrı değerdedir (bk. *aynı makale*, madde 7, 8). Eğer bunlar bu bakımlardan aşığı yukarı aynı değerde iseler, yukarıda bir vesile ile kaydedildiği gibi, ikisinin ittifak ettiği nüsha farkının, daha muhtemel olarak, müellifin yazdığı kelime olduğu kabul edilir. Deęerleri muhtelif ise, en değerli nüshanın nüsha farkı tercih edilir (bk. *mezkûr makale*, madde 7 a, b).

Câmi' al-tavârih misalinde de burada izah edilen prensiplere göre hareket edilmiştir. Sayın Prof. M. Minovi, tenkitlerinde bu hususları dikkat nazarına almamış oldukları ve tenkitlerinin bir kısmı bundan ileri geldiği için, mukaddimemizde zikredilen bu hususa ait bilgileri burada hulâsa etmek gerekmektedir.

Bu neşirde üç nüshadan istifade edilmiştir:

H nüshası, 717 h. yılında, Raşîd al-Dîn Fazlallâh'ın hayatında, kendisi için yazılmış bir nüshadır. Bütün nüsha farklarının tetkikinden anlaşılacağı üzere, son derecede dikkatli bir müstensih tarafından istinsah edilmiştir (bk. *Câmi' al-tavârih*, *mukaddime*, s. 20 v. d.). Ancak bu nüshada bâzı varakların düşmüş olması ve bilhassa bir takım kelimelerde noktaların tam olmaması yüzünden (bk. *mukaddime*, s. 21), ikinci bir nüshaya müracaat edildi ki, bu *E* nüshasıdır. *E* nüshası da 714 h. yılında Raşîd al-Dîn için yazdırılmış fevkalâde bir nüshanın bir parçasıdır (bk. *mukaddime*, s. 22 v. d.). Ancak bu nüsha, onu büyük eserinin içine aynen almış olan Hâfîz-i Âbrû zamanında bile, yıpranmış ve bir takım kelimeleri okunmaz bir hâle gelmiş bulunuyordu (bk. *mukaddime*, s. 24). O hâlde ancak bu iki nüsha birbirleri ile tamamlanarak, asıl müellif nüshası tesbit edilebilirdi. Fakat nüshalar arasında ihtilâf bulunduğu zamanlarda, her iki nüsha da aynı değerde bulunduğu için, ne yapmak lâzımdı?

İşte bir tercih sebebi bulmak için IX./XV asra ait *A* nüshasına müracaat edildi (bk. *mukaddime*, s. 25). Fakat bu nüsha ilk iki nüsha ile asla aynı kıymette değildir. Bunun ispatı için, sayın üstadın itirazına uğramamış olan bir kaç sahifenin nüsha farklarının burada gözden geçirilmesi yerinde olacaktır.

S. 1. *A* nüshasında 5 kelime atlanmıştır. Umumî olarak bütün sahifede metnin düzeltilmesi için bir tek kelimedede faydası olmuştur.

S. 2. Bir kelime atlanmıştır. Str. 2'de *دفاع* olması gereken kelime *دفتر*'dir, str. 7'de *انفاس* olması gereken kelime *انفاس*'dir, str. 9'da *پیشانی* olması gereken kelime *پیشانی*'dir. Yalnız başına metni düzelterek hiç bir kelimesi yoktur.

S. 3. 3 kelime atlanmıştır, str. 3'te *ذیب* olacak kelime *ذیب* yazılmıştır, *یاوقوی* olacak kelime *باقوی*'dir, aynı kelime biraz aşağıda *یاوقوی* ve *یاوغوی*'dir; yalnız başına metnin düzeltilmesine hiç bir faydası olmamıştır.

Diğer sahifelerdeki nüsha farklarının tetkiki aynı neticeyi, yani *A* nüshasının dikkatsiz bir müstensih tarafından yazıldığı neticesini verecektir.

Buna rağmen bu nüshanın sonuna kadar mukabele edilmesinin sebebi *H* ve *E* nüshalarının birbirlerinden ayrıldıkları noktalarda bir tercih sebebi bulmaktır. İki farklı rivâyetten birini kabûl etmek için hiç bir sebep yoksa, *A* nüshasındaki şekle bakıldı. Bu hangi nüshaya uyuyorsa, onun rivâyeti tercih edildi. O hâlde bu gibi hâllerde Prof. Minovi'nin zannettikleri gibi, zevk, selika veya "pesend-i hâtır", hoş gitme ile hareket edilmemiştir.

Buraya kadar verilen izahattan anlaşılmuştur ki, *H* ve *E* nüshalarının ittifak ederek, *A*'dan ayrıldıkları yerlerde, sırf mânanın daha doğru olacağı gibi bir mülâhaza ile, *A* nüshasının rivâyeti asıl metne alınmamıştır. Çünkü Raşîd al-Dîn'in veya onun adına *Tarcuma-i Yamîni*'yi ihtisar eden kimsenin, çok fena çalışarak, bu eseri bozduğu tesbit edilmişti. *H* ve *E* nüshalarının bu bozuk metne daha yakın olduğu sabit olunca, *A* nüshasında bulunan doğru rivâyetin bir müstensih düzeltmesinden ibaret olması ihtimali her zaman varittir. Bu vaziyete bir örnek olmak üzere, Prof. M. Minovi'nin tenkit etmiş oldukları şu ibare gösterilebilir (bk. M. Minovi, s. 25): *وشدت مجاهدت دراز کشید*.

Bu ibarede *H* ve *E* nüshalarında *شدت* olmasına mukabil, *A* nüshasında *مدت* vardır ve sayın üstad bu *A* rivâyetini tercih etmekte-

dirler, yâni kendilerine göre ibare şöyle olmalıdır: ومدت مجاهدت دراز کشید. Zannedersem kabûl ederler ki, her iki şekilde de ibare gramer bakımından doğrudur ve her iki şekle göre de bir mâna vermek kabildir. Bundan dolayı yukarıda izah edilen esaslara göre hareket edilerek, biz biraz daha şüpheli gibi olan شدت rivâyetini tercih ettik.

Bu seçmenin isabetli olduğu ve, kendisinin tenkit etmesine rağmen, yegâne mesnedi olan “zevk, selika ve pesend-i hâtır” ile seçmek istediği مدت’in ise yersiz olduğu kesin olarak gösterilebilir: Bu ibarenin al-‘Utbi’nin aslındaki Arapça şekli şudur: ¹⁶وطالت بنا وهم ممارسة الحروب. Görülüyor ki ‘Utbi’nin uzadığından bahsettiği şey müddet değil — çünkü مدة الحروب وطالت demiyor —, ممارسة الحروب ’dur ve bunu Cârba-
dağānî مجاهدت شدت diye tercüme etmiş olmalıdır.

Bu uzun izahattan zannedersem şu netice kendiliğinden çıkmaktadır ki, Prof. M. Minovi, beğenmediği “metod dānistān” metod bilme”in ne olduğunu bilmemektedir ve sözde tenkitlerinde bunun inceliklerine girişeceğini söylemesine rağmen, bilgi ve anlayışından da iyice istifade edemediği meydandadır.

Prof. M. Minovi, Raşîd al-Dîn Fazlallâh’ın metninde bulunan hata ve kusurları tesbit ettikten sonra, şöyle diyor: ¹⁷ “Okuyucuların nazarlarına arzedilen bu nûmunelerden görülmektedir ki, Raşîd al-Dîn’in aslı çok dikkatsizlikle yazılmıştır” (s. 14). İleride tetkik edilecek hususlar için son derecede mühim olan bu vakiayı kaydettikten sonra, hemen ilâve ediyor: “Kitabın nüshaları da yalnız başlarına doğru bir basma hazırlamak için kâfi değildir. Sayın naşir Bay Prof. Ahmed Ateş, Cāmi’ al-tavārih’in bu kısmının metninden o devrin tarihi için faydalı olacak doğru (“şahiḥ”) bir nüsha yayınlamak istemiş olsa idi, metni Abu ’l-Naşr ‘Utbi’nin Tāriḥ’inin aslı, onun Farsçaya tercümesi ve Gardîzî’nin Zayn al-aḥbār’ı, Tabakāt-i Nāşirî, Tāriḥ-i Bayhaḳî, Mucmil al-tavāriḥ, İbn al-Aşîr, Hindistan tarihi ile ilgili başka tarihler ve daha başkaları ile mukabele etmesi lâzımdı. Fakat şüphesiz bu iş çok zaman isterdi ve sayın Prof. Bay Ahmed Ateş’in buna vakitleri yoktu ve Cāmi’ al-tavāriḥ’in asıl nüshalarının dört duvarı çerçeve-

¹⁶ ‘Utbi, I, 64.

¹⁷ ازین نمونه‌ها که عرضه* نظر خواننده شد دیده میشود که اصل رشید الدین با بی دقتی بسیار تحریر شده است (ص ۱۴)

sinden —izleri kitabın haşiyelerinde görülen sayılı yerlerden başka— çıkmak istememişlerdir” (s. 14).

İlk önce şunu söylemem lâzımdır ki, uzun zamanlardan beri aramızda bulunan sayın M. Minovi benim ilmî işlerimden başka işlerim olmadığını bilirler; kitaplarımı da ancak kanaatıma göre gereği gibi hazırladıktan sonra yayınlarım ve bunların erken veya geç çıkmalarını icap ettirecek benim için ilmî sebeplerden başka bir sebep yoktur. Binaenaleyh kendilerinin kendilerince kusurlarımı böyle mânasız sebepler ile izah etmeğe hakları yoktur.

Meselenin aslına gelince, burada Prof. M. Minovi galiba iki şeyi karıştırmaktadır. Bunların birisi bir metni neşretmektir, diğeri bu metnin müteallik olduğu devrin tarihini yazmaktır. Eğer bu ikinci işi yapmak istese idim, kendilerinin zikrettikleri ve etmedikleri kaynaklara baş vurmam gerekirdi. Fakat ben bunu yapmağı hiç düşünmedim. Esasen bunu yapmama lüzum da yoktu, çünkü bu ilmî iş şimdilik yapılmıştır. Metne yazdığım mukaddimede zikredilen iki eser, M. Nâzım'ın *The Life and Times of Sulţân Maĥmûd* (Cambridge, 1931) ile Y. Hikmet Bayur'un *Hindistan tarihi* (c. I, Ankara, 1946, *T. T. K. yayınlarından*, seri XIII, No. 4/1)'ne bakılırsa, buna ihtiyaç olmadığı hemen görüldü. Hattâ kendisinin yeni bir mesele imiş gibi ortaya attığı bir çok meselelerin, kat'i denilebilecek bir şekilde halledilmiş olduğu da anlaşılırdı. Meselâ Hindistan'ın hangi şehri olduğunun bilinmediğini sandığı Bhatiya şehri (bk. M. Minovi, s. 44) meselesi için bk. M. Nâzım, s. 99 ve 197 v. dd.; H. Bayur, c. I, s. 141, not 1.

Metin neşrine gelince, benim yapmak istediğim budur. Ancak bil-hassa rahmetli allâme M.M. Kâzımî'nin neşirlerinde muvazi kaynakları sık sık zikrettiğine bakarak, bizim de öyle yapmamız gerekir miydi? Bu suale doğru bir cevap verebilmek için, iki eser arasında küçük bir mukayese yapmak yerinde olacaktır. Cuvaynî, *Cihân-guşâ*'sını kendisi yazmış ve bu işi yaparken, şimdi elimizde bulunan ve bulunmayan bir çok kaynaklardan istifade etmiştir. O hâlde onun metnini neşrederken, her türlü kaynaklara baş vurmamak lâzımdır. Raşîd al-Dîn —veya onun adına *Câmi' al-tavârih*'in bu kısmını yazan kimse— böyle çalışmış değildir. Kendilerinin de söyledikleri gibi, “*Câmi' al-tavârih*'in bu kısmı farsça yazılmış olan daha eski tarih kitaplarından yanlışlar, noksanlar ve —ben ilâve edeyim: çok nadir— yersiz eklemeler ile

yapılmış nakil ve istinsahtan başka bir şey değildir”¹⁸. Çok daha önce bilindiği üzere (bk. *mukaddime*, s. 12 v. d.), esas itibariyle bir tek eserin, *Tarcuma-i Yamîni*'nin yukarıda gösterilen şekilde kopyasından ibarettir. O hâlde bunun metni neşredilirken, varabileceğimiz son nokta bu tercümeden ileri gitmemelidir. Şahıs ve yer adlarında ise, varılacak son nokta ‘Utbî’nin aslıdır. Bu metni başka metinler ile mukabele etmek, eserin ve tenkitli neşrin hudutlarından dışarı çıkmak olacaktır ki, bu iş ancak modern bir tarihçinin vazifesidir. Bizim vazifemiz, sayın Prof. M. Minovi’nin de bir çok defalar kabûl eder gördükleri üzere, yalnız Raşîd al-Dîn’in elinde bulunan metni —o da imkân nisbetinde— tesbit etmeğe çalışmaktır. Şu kadar var ki, yine mukaddimede izah edildiği üzere (bk. s. 16 ve 27), *Tarcuma-i Yamîni*'nin elimizde ilmî bir neşri yoktur. Metinler mukabele edilince, birbiri ile izahı imkânsız nüsha farklarına tesadûf edilmektedir. Meselâ yine mukaddimede gösterildiği üzere, şu ibareye bakalım:

Tarcuma-i Yamîni :   وبا دست گرفت ...
Raşîd al-Dîn :   با قبضه تصرف گرفت

Burada hemen şu سوال hatıra gelmektedir: *Tarcuma-i Yamîni*'nin aslında acaba basmasında bulunan şekil mi, yoksa *Câmi' al-tavârih*'teki şekil mi vardı? Bellidir ki, nazarî olarak, her ikisi de muhtemeldir. *Tarcuma-i Yamîni*'nin hiç olmazsa başlıca iyi nüshalarının nüsha farklarını (variante) gösteren ilmî bir neşri olmadan, bu hususta kat'î bir şey söylenemez. Bu bakımdan yapılacak araştırmalar en sonunda Raşîd al-Dîn'in bazı yanlışlarını meydana çıkarmaktan başka bir fayda temin etmezdi. Ben bilhassa Raşîd al-Dîn'in elinde bulunan metni olduğu gibi neşredebilmek için, bu iki metin arasında bir mukayese yapmadım. Çünkü böyle bir şey yapmış olsa idim, kendilerinin de bir çok defalar kabûl ve teslim ettikleri üzere, yanlış bir metinden doğru bir metin çıkarmam gerekirdi ki, bu yukarıda kabûl edilen esaslara uymazdı.

Raşîd al-Dîn metninin al-‘Utbî’nin aslı ile mukabelesine gelince, bu eser Raşîd al-Dîn'in verdiği bilgilerin ilk kaynağı olduğu için, bu mukabeleyi yapmak zarurî idi ve eserin başından sonuna kadar

جامع التواریخ چیزی جز نقل و استنساخ پر از اغلاط و سقطات و الحاقات (خودم) 18 علاوه کم: بسیار نادر) نابجای کتابهای تاریخی قدیمتری که بفارسی انشا شده بوده است نیست (ص ۳).

bu mukabeleye yapılmıştır. S. 5'ten itibaren hemen her sahifenin altında bir veya bir kaç defa bununla ilgili notlar vardır. Buna rağmen Prof. M. Minovi'nin "yalnız sayılı yerlerde izleri görülüyor" demesi vakıaya asla uymamaktadır.

Elhasıl bu neşirde Prof. M. Minovi'nin dediği tarzda hareket etmek, bizi maksadımızdan ve ilmî usullerden uzaklaştıracaktı ve yanlış olduğu tesbit edilen bir metinden doğru bir metin çıkarmak gibi bir netice verecekti. Halbuki yukarıda kaydedildiği üzere, bizzat kendisi (s. 18), "ben müellifin söylemiş veya yazmış olduğunu kesin olarak bildiğim bir yanlış, yetmiş bir delil ile müellifin sözüne müracah olan bir doğruya tercih ederim" demektedirler. Dikkat ederlerse, görürler ki, bizim de yapmak istediğimiz bu idi. Aşağıda bunun bir takım misalleri daha görülecektir.

Prof. Minovi bu umumî tenkitlerden sonra teferruata geçmektedir. Buradaki tenkitler de ikiye ayrılmıştır. S. 22'den s. 40'a kadar olanlar, kendisince yanlışlığı şüphesiz olan ve tashihi mümkün olduğu hâlde tashih edilmemiş bulunan hususlardır; s. 40'tan s. 46'ya kadar olanlar ise, kendisince şüpheli olanlardır. Burada kendilerince takip edilen sıra, yani Raşîd al-Dîn basmamızın sahife ve satır sırası takip edilecektir. Şunu kaydetmem lâzımdır ki, tenkitlerden burada bahis konusu edilmeyenler, Raşîd al-Dîn'a âit bir hususa taalluk etmiyorsa, doğru olarak kabûl ettiğimiz tenkitlerdir.

Prof. Minovi teferruata âit hususlardan başlayıp (s. 22), umumî olarak bâzı kelimelerin imlâsında kendisince yaptığımız yanlışlara temas ediyor, ve اوان , گوشه , ایلک , امان , پنجاه , کوچ , پنج , اوان , کوشه , ایلک , امان , پنجاه , کوچ , پنج , جیپال , چپ , خنجر , چیپال , خنج , شکفتن , شکافتن , خلج , خنجر , جیپال , چپ , اوان , گوشه , ایلک , امان , پنجاه , کوچ (g ile) , خنجر , چیپال , چپ , اوان , گوشه , ایلک , امان , پنجاه , کوچ (g ile) , خنج , شکفتن , شکافتن (g ile) , خلج , شکفتن , شکافتن (g ile) , خنج ve رُنک ve بسیج basılmış olmasını imlâ kaidelerine uymayan ve yanlış şekiller olarak gösteriyorlar. Bunlardan benim yanlış olmayan (ümit ederim ki امان ve اوان kelimelerini اوان آمان , آمان آمان "m harfinin şeddesi ile" —metinde nerede geçtiğini bir türlü bulamadım— yazmayacağımı kendileri de kabûl ederler; nitekim makalelerinde s. 14, str. 18'de Abu 'l-Naşr yerine Abu 'l-Naşr'ın ve daha bir çoklarının kendi yanlış olmadığını ben kabûl ediyorum) uygunsuzluklar şunlardır :

کوج . Mâlumdur ki, bu kelime Türkçedir, Farsçada کوچ şeklinde yazılmışsa, bunun g ve ğ sesini göstermeyen eski imlânın bir devamı olduğu ve bu iki sesi göstermek mümkün olduğu bir sırada, asıl telâffuz göstermenin daha doğru olacağı bedihîdir. Bundan dolayı kelimeyi کوج değil, doğru olarak کوچ (g ile) yazmak gerekir.

ايلك . Bu kelime de Türkçedir. Uygur yazısı ile yazılmış uygurca metinlerde sık sık geçer ve bu dilin yazısında *g* sesi için ayrı bir harf vardır. Bundan da kelimenin son sesinin *k* değil, *g* olduğu kat'î olarak anlaşılmaktadır. Bu kelime, asıl telâffuzu Osmanlı Türklerinde de unutulmuş olduğundan, son zamanlara kadar, yâni Uygurca araştırmalar gelişinceye kadar, yeni yazı ile *İlek* v. b. şekillerde yazılmıştır. İranlıların kelimenin doğru telâffuzunu bilmeleri tabiidir. Fakat şimdi doğru şekil olan *ilig* bilinmektedir ve bunu doğru olarak yazmak lâzımdır.

خلج . Bu kelime de Türkçedir. Eski imlâdan gelen خلج şekli asıl telâffuz unutulmuş olduğu için devam etmektedir. Oğuz destanında bu kelimenin *kal-aç* şeklinde bir halk etimolojisi de vardır. Bundan dolayı kelimenin son sesi *c* değil, *ç*'dir. Şimdi yazıda imkân varken خلج değil, خلج yazmanın yanlış sayılması icap eder.

شكفتن ve شكافتن kelimelerine gelince, en muteber lûgat kitaplarında (bk. meselâ Vullers, *Lexicon*, II, 448) bunların *g* ve *k* şekillerinin her ikisinin de doğru olduğu kaydedilmiştir.

رٲك kelimesi ise, yine meselâ Vullers, II, 178'de vardır.

Sayın M. Minovi'nin bu son şekilleri bilmediğini sanmıyorum. Eğer bilmiyorduyse, benim yanlışımı göstermeden önce, bunları bir lûgat kitabından kontrol etmesi yerinde olurdu. Eğer biliyorduyse, tenkidinin iyi niyet mahsulü olduğunu tekrar tekrar iddia etmesinin sebebi kendiliğinden anlaşılmaktadır.

Nihâyet بسيج kelimesine gelince, bunun bâzan هيچ ile kafiye yapıldığını bizzat kendileri söylüyorlar. Ben de kendilerine *Şâh-nâma*'nın şu beytini zikredeyim (nşr. Vullers, Leyden 1877, c. I, s. 5):

چراغيست مرتيره شب را بسيج   بيد تا توانی تو هرگز مبيچ

Böyle olunca, bunu بسيج yazmamızı imlâ yanlışları arasında zikretmesi cidden gariptir.

Sayın Prof. M. Minovi, s. 23 v. d.'da bahsettiği imlâ kaidelerine İran'da, İran fuzalâsının da riâyet etmediklerini söylüyorlar (s. 24). O hâlde bunlara benim neşrimde riâyet edilmemesini neden tenkit ediyorlar?

Bunlardan sonra asıl neşretmiş olduğumuz metin üzerindeki ayrı ayrı tenkitlerine geçebiliriz.

S. 5, son satır. İbn Alptigin—bu kelime de eski metinlerde, tabii olarak, kendisinin yazdığı gibi, البتكين yazılıyorsa da, doğru im-

lâsı burada yazıldığı gibidir—. Prof. Minovi buradaki İbn'in yanlış ve Abū İshâk'ın Alptigin'in künyesi olduğu iddiasındadır. Kendisi yalnız *Târih-i Bayhakî*'ye bakmış. Gösterdiği sahifelerde Abū İshâk'ın adı geçmemektedir. Anlaşıyor ki, burada da zan ve tahmin üzerine hareket ediyorlar. Çünkü Abū İshâk, Alptigin'in değil, oğlunun künyesidir ve bu künyeyi taşıyan oğlunun adı İbrahim'dir (bk. M. Nâzım, *anılan eser*, s. 26 ve not 4 ve burada gösterilen kaynaklar; bir de St. Lane-Pool, *Düvel-i islâmiye*, terc. Halil Ethem, s. 448 v. d. ve E. de Zambaur, *Manuel de généalogie et de chronologie pour l'histoire de l'Islam*, Hanover, 1927, s. 282). Sayın üstad, kendisi bu devrin tarihî meseleleri ile hiç meşgul olmadıklarından, her hangi bir kaynaktan hatırlarında kalmış olan bilgileri mahz-ı hakikat gibi göstermeğe ve, ileride görüleceği üzere, ilk defa karşılaştıkları hususlarda muhakemeler yürütmeğe çalışmaktadırlar. Ancak bu hususta da ilmî usullere riâyet etmiş olsalardı, hiç olmazsa en umumî mahiyette bir esere bakar, halledilmiş meseleleri bir daha yanlış olarak halletmeğe kalkışmazlardı. Aşağıya da bakınız.

S. 7, str. 2. شدت. Prof. Minovi bu kelimenin yanlış ve doğrusunun مدت olduğu kanaatindedirler. Aksinin doğru olduğu evvelce delilleri ile gösterilmiştir (bk. s. 16).

S. 7, str. 7. بایتوز نام امیری. Bu ibarenin بایتوز نام امیری olacağını söylüyorlar. Cümlelerin tamamı şöyledir: این ولایت بقهر ازدست او بیرون کرد. Prof. M. Minovi'nin söylediği şekilde cümle düzeltilirse bir mâna çıkar, fakat basılmış şekilde de bir mâna vardır: “Baytöz adlı biri, bu vilâyetin emirliğini kahrile onun elinden aldı”. Birinciye göre mâna “Baytöz adlı bir emir...”'dir. Bunların her ikisi de doğru birer mâna sayılabilir. Ancak nüshalara bakınca, yukarıda izah edildiği üzere, en iyi iki nüsha olan H ve E nüshalarında bizim kabul ettiğimiz نام olduğu hâlde, kötü bir nüsha olan A'da نام vardır. Bu gibi hâllerde, yine yukarıda uzun uzun izah edildiği üzere, ilk iki nüshanın rivâyetini tercih etmek lâzım gelirdi; burada öyle yapılmıştır.

Burada Farsçanın inceliklerine âit Prof. M. Minovi'nin garip bir yanlışını düzeltmemiz lâzım gelir. Kendisi A nüshası ile beraber, بایتوز نام امیری این ولایت بقهر ازدست او بیرون کرد şeklinde tesis ediyor ve bu ibareyi “امیری که نام او بایتوز” şeklinde izah ediyorlar ki, yanlıştır. Çünkü metindeki امیری “بود الخ” şeklinde izah ediyorlar ki, yanlıştır. Çünkü metindeki

'nin sonundaki *yâ* *yâ-yı* vahdettir, kendi ibâresindeki ise, *yây-ı* işârettir ve bu iki *yâ* arasındaki *mâna* farkı ise *mâlûmdur*. Kendileri *ibareyi* *باتوز* *اميرى* *بنام* şeklinde izah etmeli idiler.

S. 19, str. 7. Doğru olan ve haşiyede gösterilen Abu'l-Ḥusayn yerine, metinde Abu'l-Ḥasan olmasını bizim yanlışlarımız arasına idhal ediyorlar, çünkü kendilerine göre, biz her yerde böyle hareket etmemişiz. Bu hükmün nasıl çıkarıldığını anlamak mümkün değildir, çünkü böyle hareket edildiğinin bir kaç misalini yine kendileri vermektedirler. Ne olursa olsun, burada kendilerini yanlışla sevkeden âmil, yine metin tenkidi usulünü bilmemeleridir. Bir metni tenkitli olarak neşreden her yerde kölecesine nüshalara bağlı kalmıyacağı yukarıda izah edilmişti. Nüshalarda bulunan bir yanlış müellifin nüshasında varsa, onu ancak o zaman muhafaza eder. Buna kanaat verecek bir delil yoksa ve doğrusunu kat'î olarak biliyorsa o zaman nüshalardaki rivâyeti düzeltebilir.

Burada ise durum şöyledir: Arapça eserlerin ilmî basmalarına bakılınca, ne kadar Abu'l-Ḥusayn varsa —noktanın kaydedilmemesi veya başka sebepler ile—, onun yerine bir nüshada muhakkak Abu'l-Ḥasan çıkmakta olduğu görülür. Raşîd al-Dî'n'in elinde bulunan *Tarcuma-i Yamîni* nüshasında Abu'l-Ḥasan olabilirdi. Bundan başka al-'Utbi basmasında bu künye Abu'l-Ḥusayn şeklinde ise de, bu basma tam bir tenkitli neşir olmadığından, böyle bir hâlde onun da doğruluğundan temamiyle emin olamayız. İşte bu sebepler ile asıl nüshalarda bulunan Abu'l-Ḥasan düzeltilmeden bırakılmış, diğer şekil haşiyeye alınmıştır.

S. 22, str. 14. *إنفاض*. Bu veya bunun yerinde bulunması gereken kelimenin “göndermek” mânasında olacağı siyaktan açıkça anlaşılıyor. Ancak bu kelime kendilerinin farzettikleri gibi, *إيفاد* olamaz. Çünkü *إيفاد* yalnız “bir insan göndermek” mânasındadır, burada ise, mef'ul insan değil, vergi v. s.'dir. *انفاض* “parayı sonuna kadar toplamak” (bk. Dozy, *Supplément aux dictionnaires arabes*, s. v.) mânasındadır. Bununla beraber bu mâna metne o kadar uymamaktadır. Ne olursa olsun, burada da yukarıda izah edilen sebepler ile, iyi nüshalara uyan bir kelime seçilmiştir.

S. 51, str. 17. *نفاضات*. Bu kelimenin doğru olmadığını, *نفاضات* olması gerektiğini söylüyorlar ve, *Tarcuma-i Yamîni* haşiyesinden alarak, son kelimenin mânasını veriyorlar. Kelimeye verilen “askerlerin

zayıf ve âcizleri” mânası doğrudur. Ancak bu mâna asıl mânası “silkilen meselâ elbiseden dökülen toz, ağaçtan dökülen meyve” olan نفاضة ’nin mecazî mânası olmaktan ziyade نفاضة ’nin mecazî mânası olabilir. Çünkü, evvelâ söylemek lâzımdır ki, نفاضة kelimesine sayın üstad tarafından verilen mâna, yâni “kıldan örülmüş ip ve iplik” mânası doğru değildir; bunun mânası “çözülüp bozulmuş kıl ip bozuntusu” (*Kāmūs* tercümesi)’dur. Bu mânadan mecaz olarak, “çözülüp, bozulmuş asker bozuntuları” için kullanılması daha tabiidir.

S. 59, str. 12. امیر ملک نوح و امیران سبکتکین و امیر محمود S. 59, str. 12. ’in hazfi gerektiği söyleniyor. Bence bu lâzım değildir, çünkü امیران ’dan sonra gelen kelimeler onun bedelidir, hattâ burada امیر سبکتکین de diyebilirdi.

S. 64, str 15. نباید . Şüphesiz bu kelime نباید olacaktır deniliyor. Gerçekten de öyledir. Ancak haşiyelere baktıkları hâlde, bunun bir matbaa yanlışlığı olduğunu görmemelerine hayret etmemek kabil değildir. Sayın Prof. bilirler ki, metinde doğru olarak kabûl edilen kelime haşiyede gösterilirken, ilk yerde yazılmaktadır ve diğer nüsha farklarından iki nokta ile ayrılmıştır. Haşiyede metinde bulunması gereken kelimenin باید olduğu gösterilmiştir; metinde öyle değilse, bunun bir matbaa yanlışlığı olduğu muhakkaktır. Sayın üstadın matbaa yanlışlıkları olarak gösterdikleri yanlışlıkların da kendime ait yanlışlıklar olduğunu kabûle mecburum, çünkü elimde aksini ispat edecek deliller yoktur. Fakat burada durum aynı değildir. Burada hatanın bana olmadığını gösteren açık bir delil mevcuttur.

S. 75, str. 15. ختل Hatal. Sayın Prof. M. Minovi, bunun Huttal olacağını söylüyorlar. Haşiyedeki ifadede, iki nüshanın böyle hareketlenmiş olduğu söylenilmekle, bu okunuş tarzının müdafaası yapılmış değildir. Ancak bu yer adı ile belki meşhur Huttal’den başka bir yerin kastedilmiş olması veya meşhur Huttal şehrinin adının böyle bir telâffuz şeklinin bulunması ihtimaline dikkat çekilmek istenmişti (krş. al-Manîni, *al-Fatḥ al-vahbî*, I, 232; Yâğūt, *Mu‘cam al-buldân*).

S. 75, str. 9 ve s. 124, str. 12. صاغری . “Şarap kadehi” mânasına olan bu kelimenin ş ile yazılıp, yazılmadığını tahkik etmediklerini söylüyorlar. Halbuki bu hususta uzun boylu araştırmalar yapmağa lüzum yoktur. En muteber lûgat kitaplarına baksalarda صاغر şeklini kolayca bulurlardı. Bk. meselâ bk. Vullers, II, 508; Steingass, *Persian-English Dictionary*, s. 779; S. Haïm, *New Persian-English Dictionary*, II, 250.

S. 95, str. 9. بشجه . Hâşiyede gösterdiğim şekil varken, bu yer adının neden böyle kaydedildiği anlaşılmamış. Halbuki haşiye bunu açıkça göstermektedir. Bu parça *H* nüshasında mevcut değildir; diğer iki nüshada سحه (*E*) ve بسجه (*A*) vardır. ‘Utbî-de de بشچنه (şerhte bir de بشنه) bulunmaktadır. Fakat yazmalarımızdaki şekillerde *n* harfi için bir dış bırakılmamış olduğundan, bu kelime ancak metinde olduğu üzere, بشجه gibi bir şekle irca’ edilebilirdi. Yine hâşiyede görüldüğü üzere, ‘Utbî’nin rivâyeti de kat’i olmadığından, burada bütün şekillerin gösterilmesi istenilmiştir.

S. 99, str. 2. سب . Doğru şeklinin, *A* nüshasında olduğu gibi, بسب olduğunu söylüyorlar. İnsan sayın Prof. M. Minovi’nin tenkitlerinden bâzan cidden hayrete düşüyor. Kendileri bir metin neşrederken, dili iyi bilmenin, bilhassa eserin devrinin dilini bilmenin zarurî olduğunu söylüyorlar (s. 15, 18 v. b.), sonra tenkitlerinde buna dikkat ve riayet etmiyorlar. VII./VIII. — XIII. / XIV. asırlarda, Farsçada بسب yerine سب denilirdi. Bunu makalelerini ithaf etmiş oldukları ve kendi üstadı olduğunu söyledikleri rahmetli M. M. Kâzvinî bir münasebetle kaydetmişti. Onun sözleri aynen şudur (*Târîh-i Cihân-guşay*, c. I, mukaddime, s. *qyb*): “سب önek olan *bâ*’sız, بسب yerine . . . Bunun benzerleri bu kitapta cidden çoktur ve yeni nüshalarda her yerde bu kelime بسب şeklinde tashih edilmiştir”¹⁹. Bu da sayın M. Minovi’nin o kadar ehemmiyet verdiği hocasının eserlerini okumamış olduğuna bir delil teşkil eder mi (baş taraflara da bakınız)?

S. 100, str. 18. فلاتات . Bu kelime yerine haşiye göstermiş olduğumuz ve *Tarcuma-i Yamîni*’de bulunan ولايات pek güzel uymaktadır. Fakat güçlük bu kadar bilinen ve tanınan bir kelimenin nüshalarda neden فلاتات ، فلابات ve فلابات yazıldığını anlamaktır. Bu müşküle dikkati çekmek için asıl metne فلاتات konuldu, diğer nüsha farkları da haşiye gösterildi.

S. 108, str. 8. باوزکنده . Bu yer adının اوزکنده (*g* ile) yazılması gerektiği söyleniyor. Bu kelimenin —hâşiyede al-Manîni’den naklen gösterildiği gibi— *g* ile söylendiği rivâyet edilmiştir ve Üzcand şekli Yâkut’ta da vardır. Ancak bu yerin adı bu gün Özkend şeklinde maruf-

¹⁹ سب بدون باء جاره بجای بسبب . . . ونظار آن نیز در این کتاب جدا بسیار است
 ودر نسخ جدیده همه جا این کلمه را به « بسبب » تصحیح کرده اند.

tur. Bu son şekil yanlış olabilir, bundan dolayı hâşiyede al-Manî'nin tesbit ettiği şekil de gösterilmiştir.

S. 108. str. 8'in hâşiyesindeki *مختلفة بحركة*'nin yanlış olduğu doğru olarak tesbit edilmiştir; ancak doğrusu *مختلفية* değil, aslında olduğu üzere (bk. al-Manî, I, 320) *مختلصة*'dir.

S. 110, str. 7. *آل عباس*. Kıymetli üstad M. Minovi bu kelimeleri gülünç bozmalardan (tashiflerden) telâkki ediyorlar. Bunun aslında olsaydı bile, tarafımızdan görülüp, tashih edilmesi gerektiğini söylüyorlar ve bunun yerinde, *Tarcuma-i Yamîni* basmasında bulunan *اغباش* ("sabahleyin, şafaktan önceki karanlık") kelimesinin bulunması gerektiğini ilâve ediyorlar. Burada da iki hataya birden düşüyorlar. İlk önce, metin tenkidi bakımından: *آل عباس* ("Abbas-oğulları") kelimelerinden, müstensihin dikkatsizliği ile, *اغباش* kelimesi çıkabilir, fakat *اغباش* kelimesinin bozularak *آل عباس* şeklini alması nasıl tasavvur edilebilir? Sonra Farsça bakımından: Bunu izah edebilmek için bütün ibareyi almamız lâzımdır. İbare şudur: *چون جمشید خورشید در تنق آل* ... Müellifin "akşam olunca, gecenin karanlığından istifade ederek, Merv'e gitti" demek istediği meydandadır. Açıkça görülüyor ki, burada teşbihler ile dolu bir ifade tarzı kullanılmış ve "Güneş Cemşid'i Abbas-oğulları perdesi içinde saklanınca, gecenin koyu renkli bineği üzerinde Merv'e yöneldi" denilmiştir. Akşam olmasından bahsedilirken, güneşin sabaha takaddüm eden karanlıkta gizlendiğini söylemek mânasız olurdu; ancak sabah-tan bahsedilecek olsaydı, bu karanlıktan, *یانی اغباش*'tan bahsedebilirdi. Sonra güneşi hükümdar Cemşid'e benzetince, onun saklanması için ancak bir sarayın perdesinden bahsedebilirdi. Abbas-oğullarının resmî renkleri, bilindiği gibi, siyah olduğundan, bu perde, *تنق*, ancak onların perdesi olabilir. Görülüyor ki, burada yalnız *آل عباس* doğrudur ve *اغباش*'ın hiç bir yeri yoktur. Fazıl üstad, *Tarcuma-i Yamîni*'nin satır arasındaki notlarına bakarak, yanlışımızı çıkarmağa çalışacağına, metni anlamağa çalışsalar, böyle gülünç hatalar irtikâp etmemiş olurlardı.

S. 113, str. *ناکاه* ilh. Bu kelime ile başlayan cümlenin yanlış olduğunu ve bu kelimenin *ناکاه* olacağını söylüyorlar. Bu cümlenin yanlış olduğunu ve metindeki şeklinde bir noksanlık bulunduğunu ben de görmüş olduğum için, içinde *اتیان (کاه)* bulunan 'Utbî'nin ibâresini aynen hâşiyeye nakletmiş idim.

S. 115, str. 13. یکدیکران . Prof. Minovi'nin kanaatına göre, bu kelime cemi yapılamaz, bundan dolayı metne را یکدیکر rivâyetini almak lâzımdır. Bu kelimenin karşılığı olan kelime bir takım dillerde (meselâ Almanca ile İngilizcede) cemi yapılamaz, buna karşılık bir takım dillerde de (meselâ Türkçe ve Fransızca) cemi yapılabilir. Farsça, cemi yapmak bakımından, diğer dillerden daha çok imkânlarla sahiptir, bundan dolayı bu kelimenin de cemi olabileceğini sanıyorum. Bununla beraber bunun için tatmin edici bir misal bulamadığımı burada kaydetmeliyim.

Zekâsı çok sür'atle işleyen Prof. Minovi, hemen çok eski sözde bir yanlışımı hatırlıyorlar. Bunu zikrettikleri için kendilerine teşekkür etmeliyim. Çünkü rahmetli Malik al-Şu'arâ Bahâr'ın tenkitlerine cevabımda bu meseledeki düşüncelerimi izah etmiş, fakat elde yeter delil bulunmadığı için fikrimde ısrar etmemiştim; bu vesile ile sonradan tesbit ettiğim ve benim kabûl ettiğim şeklin doğruluğunu gösterecek bir kaç misâli burada zikretmem mümkün olacaktır. Ancak daha önce meselenin mâhiyetini kısaca izah etmem yerinde olacaktır.

Meşhur *Tarçumân al-balâğa*'nın başında şu cümle vardır: تصنیفهای بسیار دیدم مردانشیان هر روزکاری را اندر شرح بلاغت . Bu cümledeki تصنیفهای کوشی، بینشی، روشی، یعنی meselâ کوشی، بینشی، روشی de mevcut değildir. Bundan başka bu kelimenin benzerleri de, yâni meselâ کوشی، بینشی، روشی de mevcut değildir. Buna rağmen bu kelime mevcut olsa, her halde bilgin (عالم، دانشمند) mânasında olmak icap ederdi. Halbuki edebî sanatlara dair kitap yazanlar, o zamanlara kadar, âlimler değildir, Kudâma, Vatvât, Şams-i Kays v. b.'ları gibi, münşilerdir. O hâlde buradaki kelime "münşi" mânasında olan bir kelime olmalıdır. Bu da o zamanın Farsçası ile مرد انشا olmak lâzımdır. İşte bu sebeplerden dolayı مردانشیان'ı مرد انشایان şeklinde düzeltmiştim. Rahmetli Malik al-Şu'arâ Bahâr bu düzeltmeyi tasvip etmeyince, fikrimde ısrar etmemiştim. Fakat şimdi düzeltmenin yerinde olduğunu sanıyorum. Çünkü gösterilen şeklin benzerleri olarak şu misalleri zikredebilirim:

مرد حرس کفکهاش پاک بکیرد تا بشود تبرکیش و کردد رخشان

(Rûdakî'nin meşhur *Mâdar-i may* kasidesinden, bk. Sa'îd Nafîsî, *Ahvâl u aş'âr-i . . . . . Rûdakî*, Tahran, 1319 hş, s. 1008). Bu beyitte

'in مرد حارس yerinde kullanıldığı meydandadır. Aynı kasidenin diğer bir beyti şudur (*aynı eser*, s. 1013):

مرد ادب را خرد فزاید و حکمت   مرد خرد را ادب فزاید و ایمان

Bu beyitte de 'in مرد ادب 'in مرد خرد, ادیب 'in مرد عاقل mânasında kullanılmış olduğu bedihîdir. O hâlde مرد انشا da tabîî olarak منشى mânasına gelen ve Farsça benzerleri bulunan bir kelimedir. İfâdesinden o düzeltmemizi tasvip etmediği anlaşılan sayın M. Minovi'nin bu örneklerden sonra bize hak vereceğini ümit ederim.

S. 116, str. 3. Burada عوادی kelimesinin mânasız olduğunu ve bir nüshadaki ve *Tarcuma-i Yamîni*'deki gibi عوادل olacağı söylüyorlar. Nihayet yine *Tarcuma-i Yamîni*'nin satırlar arasındaki bir notundan alarak, bu son kelimenin "طرق مائه از شاهراه" mânasında olduğunu ilâve ediyorlar. Fakat Arapça lûgatlere bakmış olsalardı, böyle bir kelimenin mevcut olmadığını, buna mukabil "uzak, sarp yerler" mânasında, عوادی 'nin cemi şekli olan عوادی kelimesinin bulunduğunu (bk. Lane, *An Arabic-English Lexicon*, s. 1981 ve 1979: *dry, hard land, a rough, rugged place* ve *Tâc al-'arûs* ve başka lûgatler) görürlerdi.

S. 116, str. 5. قيطان. Hiç bir izahat vermeden, yanına قيطان denilmiştir. Birinci şeklin doğru olduğu hâşiyeden açıkça anlaşılmaktadır. Hele قطوان Semerkand civarında bir yer olup, bununla hiç bir alâkası yoktur.

S. 119, str. 4. دریاہ مرغ yerine دای مرغ konulmasının sebebi, benzer yerlerde olduğu üzere, yine Raşîd al-Dîn veya onun adına bu kısmı yazan kimsenin metni bu şekle koymuş olduğunu zannetmemizdir.

S. 127, str. 18. زبہ. Bu kelimenin okunuşu, bildiğime göre, yalnız *Burhân-i Kâfi*'de Zubbâ şeklinde gösterilmiştir. Bununla beraber doğru şekil olan Zabbâ' Steingass'ta, *Giyâs al-luğât*'ta (s. 205) vardır. Bu hususta bütün Arap lugatlerine de bakılabilir.

S. 145, str. 2. برشق. Bu kelimenin doğru şeklinin *ba-raşk* olduğu söyleniyor. Dikkat edilirse, metinde bu kelime üzerinde bulunan hareketlerin bâ ve râ harfleri üzerinde olduğu hemen görülür.

S. 147, str. 14. احوال. Bu kelimenin yanlış olduğu, bunun yerinde bulunması gerektiği söyleniyor. (جمل "deve" 'nin cemi şekli) bulunması gerektiği söyleniyor. Bu tashihe hiç de lüzum yoktur, çünkü احوال (حمل) himl kelimesinin cemi şekli olup, bu da deve demektir.

S. 155, str. 10. بر تند کوهی . Bunun بر سر کوهی olması gerektiğini söylüyorlar. Prof. M. Minovi galiba تند kelimesinin yalnız mâlûm birinci mânasını biliyorlar ve bundan dolayı bu tashihi teklif ediyorlar. Halbuki lûgatlere bakmak zahmetini gösterebilirlerdi, bu kelimenin bir de “yüksek” mânasına geldiğini görürlerdi. Nitekim büyük Farruḥî şu beytinde bu kelimeyi aynı terkip içinde kullanmıştır:

کھی شکاف فرود آرد و برون آرد ز کوه تند پلنکوز آب ژرف نهنگ

Böyle olunca tabiidir ki, teklif ettikleri tashihi yapmağa mahal olmayacaktır.

S. 156, str. 5. رحال و جمال . Bu kelimelerin metin içinde muhakkak (*musallaman*) yanlış olduğunu, daha önce geçmiş olduğu üzere, doğru şekillerinin اجمال و اقبال olması gerektiğini söylüyorlar. Bizce böyle bir düzeltmeye hiç de ihtiyaç yoktur. Galiba kendilerince güçlük çıkaran kelime رحال’dır. Bu kelime (رحل’in cemi şekli) “deve” demektir (bk. Dozy, Lane).

S. 164, str. 12. Metinde bulunan کورتکین’in yanlış olduğunu, ‘Utbî’nin aslında bulunan ve hâşiyede gösterilmiş olan کورکیز şeklini metne almam gerektiğini, çünkü aynı sayfede ve müteakip sayfede bulunan جوین yerine doğru şekil olan خوس’u metne aldığımızı söylüyorlar. İlk yerde bütün nüshalarda کورتکین olduğuna bakarak ve Raşîd al-Dîn’in veya onun adına çalışan kimsenin kelimeyi böyle yazmış olduğunu düşünerek, nüshadaki şekli metne koydum; diğeri ise değiştirilmiştir, çünkü aslında خوس bulunduğu hâlde müstensihlerin bunu değiştirerek, daha çok bilinen جوین şeklinde yazmış olmaları ihtimali düşünüldü.

S. 172, str. 7. هبای منشور . Sayın üstad buradaki منشور kelimesinin yanlış olduğunu, doğrusunun, yine *Tarcuma-i Yamîni*’den alarak, مبثوث olduğunu söylüyorlar. Halbuki aynı mânada olan bu iki kelimeden هبا ile bilhassa bizim aldığımız منشور kullanılır. Nitekim *Ḳur-’ân*’da şu âyet vardır: فجعلناه هباء منشورا (Sûrat al-Furḳân, 23).

S. 180, str. 14. مقناطیس . Bu kelimenin yanlış ve, yunanca *magnetis* kelimesinden alınmış olduğu için, yalnız مقناطیس şeklinin doğru olduğunu söylüyorlar. Halbuki her hangi bir lûgate (meselâ Vullers, Steingass, S. Haïm v. b.) bakmış olsalardı, burada مقناطیس şeklini de hemen bulurlardı.

S. 184, str. 13. احتزام هواجر . Burada احتزام’ın yanlış, doğrusunun احتداد olduğunu, حزم kökünden *ifti’âl* bâbının asla gelmediğini söy-

lüyorlar. İlk önce şunu söyleyeyim ki, ben baktığım bütün lûgatlerde *حزم* kökünden gelen *احترام* masdarını gördüm. Ancak bu kelimenin mânası gerçekten cümleye uymamaktadır. Şu kadar var ki, kökünün *شد* mânasında olduğuna ve bâzan kelimelerin köklerinde aynı veya yakın mânalar varsa, diğer şekillerinin mânalarının da birbirine yakın olduğuna bakarak, *احترام* kelimesini *اشتداد* veya *احتداد* "şiddetlenme" mânasında anlamıştım.

S. 187, str. 7. طوبیت . Bu kelimenin yanlış, doğrusunun طوبیت olduğunu söylüyorlar. Biraz aşağıda bir kelimenin nasıl olması lâzım geldiğini tesbite çalışırken, sec'e bakan M. Minovi, burada da neden aynı şeyi yapmıyorlar? İbare şudur: *وا از صدق نیت و صفای طوبیت*. Burada *طوبیت*'in *نیت*'e daha münasip olduğu meydandadır. Mâna bakımından bir şüpheleri varsa, o zaman bir lûgate bakmaları gerekir. Her hangi bir lûgate baksalar, *طوبیت*'in tamamıyla طوبیت mânasında olduğunu görürlerdi (bk. meselâ Lane; *Akrab al-mavârid*, I, 724, stn. 1 v. d.).

S. 202, str. 8. بدو عالم . *Buduvv-i 'âlam*. Buradaki birinci kelimenin yanlış ve doğrusunun بدو *badv* olduğunu söylüyorlar. Ancak bu iddialarının sebeplerini izah etmiyorlar. Cümle şudur *از بدو عالم هیچ پادشاه* "Âlemin zuhurundan beri — kendi tekliflerine göre: başlangıcından beri — yabancı hiç bir padişah o ülkeyi ele geçirmedi". Görüldüğü üzere, burada her iki kelime de aynı mânayı vermektedir. Sayın üstad بدو kelimesi için, sanki nâdir bir kelime imiş gibi, izahat verip, mizaçlarına yakışır bir beyit hatırlıyorlar, bir aralık da "جزو yerine بدو" diyorlar. Halbuki Arapçada بدأ kökü olduğu gibi, bir de بدا (بدو yerine) kökü vardır ve bâzı dilciler burada hemzenin *vâv* olduğunu söylemişlerdir; جزا'de ise mesele büsbütün başkadır, جزأ ile aynı mânada bir جزا (جزو yerine) kökü mevcut değildir. Bunu farketmek için biraz mufasal bir Arapça sarf kitabına bakılabilir.

S. 205, str. 12. Gazneli Mahmud'un fethi sırasında *Qannavc* hâkiminin kim olduğu hakkında muhakemeler yürütülüyor. Bu hususta daha kolay olarak, M. Nâzım'in eserine (bk. s. 108, not 6) ve Y. H. Bayur'un *Hindistan tarihi*'ne bakılabilirdi.

S. 207, str. 6. محلجان . Benim notumda bunun yerine koymağı teklif ettiğim محلجان beğenilmiyor ve, cinas sanatı dolayısı ile, محلج 'in doğru olduğu ve bu kelimenin de esasen حلاج mânasına geldiği söyleniyor. محلج'in حلاج mânasına geldiği tesbit edilebilse, zaten hiç

bir güçlük kalmıyacaktır. Ben baktığım hiç bir lûgatte bu kelimeyi bulamadım. Kendileri bana bir yer gösterirlerse, müteşekkir olurum.

S. 209, str. 9. میکشتند. Bu cemi şeklin yanlış olduğu söyleniyor, zira, kendilerince bu fiilin faili (وجوه رواتب و مواجب ایشان) cansız varlıklardır ve hicrî VI. — VIII. asırlarda bu gibi hâllerde fiil asla (هرگز) cemi yapılmazdı. Halbuki bu hususta kat'î bir kaide yoktur ve böyle hâllerde fiilerin cemi yapıldığı sık sık görülmektedir. Bk. Muḥammad Mu'în, *Mufrad u cam' u ma'rifa u nakira*, Tahran, hş. 1337 (*İntişarât-i Danişgâh-i Tahrân*, No. 497), s. 151 v. dd. ولی این قاعده کلیت ندارد و در قدیم هم: "fakat bu kaide umumî değildir ve eski zamanlarda da nadiren fiil mutabakat yapılırdı".

S. 209, str. 17. Asıl metinde Afganlılar seferinin noksan bırakıldığına hâşiyede işaret etmiştim. Prof. M. Minovi, *Tarcuma-i Yamîni*'den alınacak bir kaç cümle ile bunu tamamlamak mümkün olduğunu söylüyorlar. Tekrar edeyim ki, maksadım bu metni tamamlamak değil, olduğu gibi neşretmekten ibaretti. İlmî usuller de bunu icap ettirir.

Sayın Prof. M. Minovi, bunlardan sonra bir takım kelimeleri de şüpheli görüp, kendilerine göre mânalandırmağa veya halletmeğe çalışıyorlar. Bunların bir kısmı kendi şüphelendiği ve tahkik imkânına sahip olmadığını söylediği şahıslara âit hususlardır ki, bu imkânları bulmasını temenni ederiz. Bir kısmı da bizim metnimiz üzerindeki tashihlerdir ki, burada gözden geçirilecek olanlar bunlardır.

S. 100, str. 18. عرضه' جان. Buradaki 'urza için münâsip bir mâna bulamadıklarını, *Tarcuma-i Yamîni*'de bunun yerinde جان عرضه' bulunduğunu ve bunun da burada doğru bir mâna vermediğini söylüyorlar. Cümle şudur: "وتطمع در ولایات (?). عرضه' جان و وقایه' نفس خویش ساختند". 'Urza için hemen bütün lûgatlerde bulunan "mânia, bir güçlükten kurtulmak için hile, tedbir" mânaları vardır ki, kanaatime göre, burada lüzumlu olan mâna budur ve bu kelimeyi değiştirmek doğru olmaz.

S. 127, str. 1. بمرض جرض. Burada جرض'in yanlış olduğunu ve doğrusunun مرض olması gerektiğini söylüyorlar. Ancak مرض çok bilinen bir kelimedir ve, kendilerinin de dedikleri gibi, "beden, akıl veya mezhepte bozulma" mânasına gelir. Burada bu mânanın o kadar uygun olacağını zannetmiyorum. Halbuki جرض hakkında meselâ Lane şu izahatı vermektedir: *Spittle, ... rattles immediately preceding death... see also جریض*. Bu son maddede de şu izahat vardır: "...his

soul having reached his fauces, so that he is choked by it, or made, or suffred, to escape, after evil; or oppressed by grief, or sorrow, or affected by intense anxiety or grief". Bir muharebeden mağlup çıkmış ve bundan dolayı son derecede muztarip olarak, hükümdarlığını bırakmış ve kendini ateşte yakmış bir kimse için ancak burada gösterilmiş olan mânada جرض 'in uygun olacağı muhakkaktır.

S. 134, str. 7. با هزار مرد از لشکر ری. Bu ibaredeki هزار (bin) yerine *Tarcuma-i Yamîni*'de ده هزار (on bin) vardır; sayın Minovi yine ona bakarak, neden dolayı olduğu anlaşılmasın, bu son şeklin doğru olması gerektiği kanaatini izhar ediyorlar. Halbuki bilhassa böyle yerleri aslı olan 'Utbî ile satır satır mukabele edilmiş bir metnin daha doğru olması gerektiğini ve böyle bir fark olsaydı, bunun hâşiyede gösterileceğini düşünmesi daha tabî olurdu. Nitekim 'Utbî'nin aslı şudur: في زهاء الفين من عسكر الرى .

S. 137, str. 1. ماضفت. Bu kelimenin karşılığında *Tarcuma-i Yamîni*'de ماضعت bulunduğ ve bu kelime savaş (قتال) mânasına geldiği için, daha doğru olduğu söyleniyor. ماضفت için buldukları "savaşı uzatmak" mânası vardır; fakat bu kelimenin başka mânaları da vardır ve burada lüzumlu olan mânası şudur: ... ماضغه في القتال . . . جاده فيه (*Akrab al-mavârid*; krş. *Kâmûs*). Binaenaleyh yazmalardan uzaklaşıp, bu kelimeyi değiştirmeye lüzum yoktur.

S. 144, غزوه* بهاطيه. Sayın Minovi'nin burada halletmeğe çalıştığı mesele, daha önce kaydedildiği gibi, çok daha önce halledilmiş bulunuyordu. Baş tarafa bakınız (s. 17).

S. 150, str. 4. طاق كه امير غوز بود. Muhsin b. Tâk'ın hangi kavmin veya yerin (!) emîri olduğunda şüphe ve ihtilâf bulunduğunu söylüyorlar, غوز yerine غور olması ihtimalini de ileri sürüyorlar. Burada böyle bir ihtilâf olsaydı, haşiyelerde gösterilmiş bulunacağını düşünmeyen sayın Minovi, hiç olmazsa sahifesi gösterilmiş olan 'Utbî'yi açsalar, şu ibareyi görür, رئيس الاتراك الغزية (Oğuz Türklerinin reisi) ve şüphelerinden kurtulurlardı.

S. 187, str. 1'e âit hâşiyedeki يتأسف على البيت ibaresinin ne mânaya geldiği soruluyor. Al-Manîni'den aynen alınmış olan bu ibarenin mânası çok açıktır: "Şair mâlûm, belli çadır karşısında eseflerini ifade ediyor".

S. 205. Kannoc şehrinin 409 hicrî yılında fethedilmiş olduğunu yeni öğrenen Prof. Minovi, bu bilgidен Firdavsî'nin *Şâh-nâma*'sini

yazış tarihi ile ilgili mühim bir netice çıkacağını söylüyorlar ve bunun şimdiye kadar hiç bir yerde zikredilmemiş olduğunu zannettiklerini ilâve ediyorlar. Buna ve başka delillere bakarak, Firdavsî'nin *Şâh-nâma*'sine son şeklini 409 h.'den sonra ve 412 h.'den evvel vermiş olduğunu 1954'te Cambridge'te toplanan Şarkiyatçılar Kongresin'de okuduğum bir tebliğde göstermiştim. Bu tebliğin metni, Fransızcaya tercümesi ile birlikte, 1954'te basıldı: *Şâhnâma'nin yazılış tarihi ve Firdavsî'nin Sultan Mahmud'a yazdığı hicviye meselesi hakkında. La date de la dernière rédaction de Şâh-nâma de Firdavsî-i Tûsî et sa satire contre Sultan Mahmud (Belleten, Ankara, 1954, c. XVIII, s. 159—178)*. Bu makalenin ayrı baskısından bir nüsha Prof. Minovi'nin kütüphanelerinde bulunmaktadır. Böyle olmasa da, Prof. Minovi'nin, İran edebiyatı hakkında çok nadir olan neşriyatımızı takip edip, bu makaleyi görüp, okumuş olması gerekmez mi idi? Hattâ bu kendisinin şimdiki vazifelerinin icaplarından biri değil midir?

***

Öyle sanıyorum ki, buraya kadar verilmiş olan açıklamalar sayın Prof. M. Minovi'nin iddialarının ilmî mütalara uymadığını göstermektedir. Bu makaleleri bilhassa İranlı genç ilim adamlarını ilmî usullerden şüpheye düşürecek ve onları yanlış yollara sevkedecek mahiyettedir. Bunu da maalesef eserlerini dikkatle gözden geçirmedığının açık delillerini verdiği büyük üstad allâme M. M. Kazvî'nin yüksek adının gölgesine sığınarak yapmaktadırlar. Ben burada bu büyük üstadın eserlerinin Prof. M. Minovi'nin söyledikleri ile hiç bir alâkası olmadığını tekrar edeceğim.

Bunlardan başka Prof. M. Minovi'nin makalesinde umumiyetle Türkiye'de Farsça sahasındaki çalışma ve araştırmalardan da bahsedilmektedir. Burada verilen bilgi ve hükümler de doğruluk ve ciddiyetten uzaktır. Kendileri oldukça uzun bir zamandan beri Türkiye'de bulunmaktadır. Kaldıkları ve dolaştıkları her yerde mütevazî kütüphane memurlarının bile, temsil ettiği millete karşı duyulan sevgi ve takdir dolayısı ile, şahsına yaptıkları cömertçe ve kalpten gelen ikram ve sevgi tezahürlerini görmüş olduğunu bâzı konuşmalarında ifade etmişti. Buna rağmen makalesinde yalnız kötü şeylerden bahsetmesi ve yalnız memleketimizi "diyâr-ı elem" diye tavsif eden Sayyid Şarîf'in hakaret-âmiz bir kıt'asını hatırlaması kendisinin ne gibi bir ruh ve mizaç hâleti içinde bulunduğunu gösterir.

Onun şahsî inhimâklerinin bir tezahürü olan bu ifadeleri her şeye rağmen bizi alâkadar etmeyebilirdi. Ancak kendilerinin burada bir de resmî vazifeleri vardır. En korkunç düşmanların bile dostluk kurmak için vesileler aradıkları bir devirde yaşıyoruz. Türkiye ile İran arasında tarihlerinin en parlak iki siması tarafından kurulmuş ve bu günkü nesle, bilhassa ilim adamlarına, emanet edilmiş olan bir Türk-İran dostluğu vardır. Tarihte gelmiş geçmiş bir takım vak'alar hakkında, mânalarını anlamadan ve gerçeklere uygun olmayarak, muhakemeler yürütmek ve iki milletin fertleri arasında birbirlerine karşı şüphe uyandırmak elbette doğru değildir Bununla beraber burada bunları tahlile lüzum yoktur. Fakat öyle sanıyorum ki, Prof. M. Minovi'nin vazifesi adlarını ve yerlerini bizlerden duyduğu ve hattâ haklarında yıllarca önce makale yazmış olduğumuz nüshaların mikrofilmlerini İran'a göndererek, kendisine büyük kâşif²⁰ süsü vermek ve bir de Türk-İran dostluğunu zedeliyecek yayınlarda bulunmak değildir. Bizim, bizim ve İranlıların, büyük Mevlânâ'mızın dediği gibi,

ما برای وصل اینجا آمدم   فی برای فصل اینجا آمدم

“Birleştirmek için buraya geldik, ayırmak için buraya gelmedik”.

²⁰ Bk. meselâ Dr. S. Şâdiğ Gavharî, *Asrâr-nâma-i Farid al-Dîn 'Attâr-i Nîşâbûrî*, Tahran, 1338/1959, mukaddime, s. VII: “Anladım ki, kıymetli âlim sayın Bay Muctaba Minovi... ‘Attâr’ın eserlerinden çok eski bir kaç mecmuayı Türkiye şehirlerinden Konya’da bulmuş ve onların fotoğraflarını alarak, Tahran Üniversitesi Merkez Kütüphanesine göndermiştir”. Bahis konusu olan mecmualar 1952’de çıkan *Konya kütüphanelerinde bulunan bâzı mühim yazmalar (Belleten, Ankara, 1952, XVI, s. 97 v. d.)* adlı makalemizde tavsif edilmişti.

CİMİRİ OLAYI HAKKINDA BİRKAÇ NOT*

Dr. Ali SEVİM

Bütün Asya ülkelerini bir saldırıda işgalleri altına alan Moğollar'ın, Köseadağ'da, (1243 Temmuz), sayıca kendilerinden üstün ve fakat bilgi ve tecrübeden yoksun kumandanların idare ettiği Selçuklu ordusunu, ciddî hiçbir karşı koymağa rastlamaksızın bozguna uğrattıktan sonra, iç-ayaklanmalarla zaten karmakarışık bir hal almış olan Anadolu'nun siyasal ve sosyal durumu, büsbütün bozulmuş ve buradaki Selçuklu hükümlerliği Moğol hâkimiyeti altında eriyip gitmiştir. Moğollar, memlekette hüküm süren anarşiden başka Selçuklu hükümdarlarının saltanat mücadelelerinden de istifade ile hâkim durumlarını uzun bir zaman kuvvetli tutabilmişlerdir¹.

Sultan İzzettin Keykâvus II. ile Moğollarla birlik olan kardeşi Sultan Rüknettin Kılıçarslan IV. arasındaki saltanat kavgalarının devam ettiği sıralarda, Mengü Han'ın emriyle Anadolu, adigeçen iki sultan tarafından, birlikte idare edilmek üzere, Kızılırmak'ın doğusu Kılıçarslan'a batısı da İzzettin Keykâvus'a verilmek suretiyle ikiye bölünmüştü. Bu bölüşme, adigeçen sultanlar arasındaki anlaşmazlığa kısa bir müddet için ara vermişse de Vezir Muinüddin Pervane'nin Sultan İzzettin aleyhinde faaliyette bulunması sonucu olarak durumu sarsılan Sultan İzzettin, Konya'yı terkederek İstanbul'a Bizans İmparatorluğu'na sığınmak zorunda kalması üzerine (1261), Rüknettin Kılıçarslan yalnız başına Selçuklu saltanatında hükümler kalmış oldu. Anadolu'nun batı ve doğusunda ortaya çıkan Türkmen ayaklanmaları sultanı oldukça güç bir duruma düşürdü ise de becerikli ve kurnaz veziri Pervane bu tehlikeyi bir müddet için ortadan kaldıra-

* Bu yazının zaman bakımından hazırlanmasını sağlayan Başkumandanlık Karargâhı Subaylarından ve katıldığımız 27 Mayıs İnkılap Hareketi'nin silâh arkadaşlarımdan olan Bülent Özen ve Tahsin Evcî'ye teşekkürlerimi sunarım.

¹ Anadolu'nun bu devirlerdeki siyasal durumu hakkında bk. Köprülü, M. F., Anadolu'da İslâmiyet, Edebiyat Fakültesi Mecmuası, II. Nr. 5; Ayn. Müell. Osmanlı Devletinin Kuruluşu, (T.T.K. Yayınları), Ankara, 1959, s. 27 vd. İslâm Ansiklopedisi, Keykâvus II., Keyhusrev III. ve Kılıçarslan IV. maddeleri.

bildi. Pervane'nin, devlet idaresinde gittikçe artan nüfuzu, Sinop'u Rumların elinden aldıktan (1265) sonra daha da kuvvetlenmişti. Kurnaz vezir, Sultanın nüfuzunu tamamen silmek ve hattâ onu ortadan kaldırmak gayesiyle onun, "Mısır Sultanı Baybars'la Moğollara karşı anlaşma yapmakta olduğunu İran moğullarının ikinci hükümdarı İlhan Abaka'ya jurnal etmekten bile çekinmemiştir. Netice itibariyle sultanla veziri arasındaki bu anlaşmazlık Sultan'ın boğdurularak öldürülmesiyle sonuçlanmıştır.

Rüknettin Kılıçarslan'ın öldürülmesinden sonra Selçuklu tahtına Gıyaseddin Keyhusrev III. geçirildi. Bu sırada Pervane ve bazı Selçuklu emirlerinin teşvikiyle, İslâm olmayan Moğolların hâkimiyetine son vermek için Anadolu'ya gelen Mısır Sultanı Baybars, Kayseri'yi işgal etmişti (1277). Fakat vezir Pervane, Baybars'a güvenemiyerek Sultan Keyhusrev'le birlikte Tokat'a çekilmiş ve daha önce Mısır Sultanına verdiği sözü yerine getirmekten sakınmıştır.

Bu yazımızda anlatmak istediğimiz Cimri Olayı'nın elebaşısı Karamanoğlu Mehmed Bey, bu harekete girişmeden önce beraberindeki Türkmenlerle birlikte Anadolu'daki sözkonusu Moğol hâkimiyetine karşı Sultan Baybars'ın da yardımına güvenerek devlete karşı ayaklanan Hatiroğulları hareketine geniş çapta katılmıştı. Hatiroğulları ayaklanması hükümet kuvvetleri tarafından bastırılmışsa da Karamanoğulları devlete karşı direnmekte devam ediyordu. Ermenek sipehdarı Bedrüddin Hotenî, Karamanlıların tedibini uygun bulmasına rağmen vezir Pervane buna razı göstermiyordu². Fakat Bedrüddin, Pervane'nin muhalefetine önem vermiyerek Moğollar'ın askerî yardımıyla âsileri tedibe koyuldu. Bedrüddin ve Moğol askerleri karşısında pek güç bir duruma düşen Karamanoğlu Mehmed Bey, Sultan'ın hazinesine yüz bin dinar (.... صد هزار دينار بخزینة سلطان) vererek affedilmesini Bedrüddin'e bildirdiyse de Bedrüddin, bunu mağrur bir şekilde reddettikten sonra harekete geçmiş ve Göksu derbendi'nde, yiğitçe çarpışmaktan başka bir yol bulamıyan Mehmed Bey karşısında ağır bir bozguna uğramış ve güçlükle Ermenek kalesine sığınmıştır³. Bu başarı sonunda cesareti

² Aksarayî, Kerimüddin Mahmud, Müsameretü'l-ahbar ve Müsayeretü'l-ahyar (nşr. O. Turan), Ankara 1944, s. 111; Köprülü, M. F., Anadolu Beylikleri Tarihine ait Notlar, Türkiyat Mecmuası, c. II., s. 19.

³ Bedrüddin, sonradan nâib Eminüddin Mikâil tarafından kurtarılmıştır. Aksarayî, s. 112; Köprülü, s. 20.

artan Mehmed Bey, daha sonra kendilerini tedibe gelen sahiller emiri Yunus Hoca'yı da yenip çarpışmalarda pek çok ganimet elde ettikten sonra, maddeten ve mânen kuvvetli bir hale gelmiş, bu sırada Mısır Sultanı Baybars'ın Anadolu'ya gelip Kayseri'yi işgal etmesi, onun iç kuvvetini büsbütün arttırmıştır. Eşref ve Mentешеoğulları ile işbirliğini başaran Mehmed Bey, Konya Selçuklu tahtında hiçbir sultanın bulunmamasını da fırsat bilerek harekete geçmek ve devlete hâkim olmak sevdasına kapıldı. Mehmed Bey, bu fikrini gerçekleştirmek için, Kayseri'de bir süre kalıştan sonra, ne Konya'da bulunan nâib Eminüddin Mikâil'in ve ne de Sultan Keyhusrev III. ile Tokat'a çekilen ve kendisini dâvet etmiş olan vezir Pervane'nin, kendisiyle temasa geçip Anadolu'nun Moğol hâkimiyetinden kurtuluş yollarını aramak hususunda, durumu müzakere etmemiş olmaları üzerine çarçabuk Anadolu'dan ayrılan Sultan Baybars'a haber göndermiş ve "kendisinin hizmetine girdiğini"⁴ bildirmişse de Baybars bunu kabule yanaşmamıştır⁵. Fakat bununla beraber durumu kendisi için uygun bulan Mehmed Bey, etrafına tophyabildiği Türkmen kitleleriyle Konya üzerine yürüme kararını verdi. Kendi adamlarıyla yaptığı bir toplantıda şöyle bir fikir ortaya attı: "Sultan Baybars'tan bize bir fayda yok, eğer biz Selçuklu hanedanından birisini elimize geçirebilirsek hiç kimse bize karşı duramaz. İstanbul'a Bizans İmparatoru'na bir ulak gönderelim ve ondan Sultan İzzettin Keykâvus II.'un çocuklarından birinin gönderilmesini rica edelim. Biz eğer bunu başarabilirsek durumumuz daha çok kuvvetlenecektir"⁶. Fakat çok geçmeden derviş kılığında Türkmen oymaklarını gezerek kendisini Sultan İzzettin'in oğlu Siyavüş olduğunu söyleyen birisi ortaya çıktı. Siyavüş, derhal Mehmed Bey'in yanına getirildi ve Sivashlı Takî'nin "Evet bu, Sultan-oğludur ve adı Gıyasüddin Siyavüş'tür" diyerek onun, sultan-oğlu olduğunu doğrulaması üzerine Mehmed Bey başta olmak üzere bütün adamları onu sultan tanıdılar⁷. Mehmed Bey, Selçuklu sultanlığına

⁴ Aksarayî, s. 115; İslm. Ansk. Karamanlılar mad.

⁵ İslm. Ansk. Göst. yer. Mısır Memlûklü Sultanı Baybars'ın, Selçuklu Veziri Pervane ile anlaşması ve onun Anadolu harekâtı hak. bak. Prof. Dr. B. Spuler, İran Moğolları (Çevr. Cemal Köprülü, T. T. K. yayınları), Ankara, 1956, s. 84, 85.

⁶ İbn Bibî Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Caferî er-Rugadî, el-Evâmirü'l-alâiyye fi'l-umûri'l-Alâ'iyye (T. T. K. yayınları) Ankara, 1956, s. 690; İbn Bibî (Houtsma neşri), c. IV., s. 232.

⁷ İbn Bibî, IV., s. 323, Mufassal, s. 690. İbn-i Bibî'nin, Siyavüş'ün, sultanzâde

hâkim olmak yolundaki hareketini bu şekilde meşrû bir hale koyduktan sonra Türkmenlerle birlikte Sultanın sarayının bulunduğu Filobat ovasına gelmiş ve Konya'da bulunan nâib Eminüddin Mikâil'e: "Soyunun doğruluğu gerçekleşen Sultan İzzettin'in oğlu bizimle birlikte. Onun sultanlığını tanımak için hemen buraya gelin, bu hususta bir şüpheniz olursa eski saraylı kimselerden birisini gönderin, ona baksın. Eğer soyu doğru çıkmazsa onu hiç tereddüt etmeden kovarız" şeklinde bir ulakla haber gönderdi. Fakat nâib, Mehmed Bey'in ulaklarına hiç önem vermemiş ve hattâ onların öldürülmelerini emretmiştir⁸. Nâibi sulh yoluyla iknaya muvaffak olamayan Mehmed Bey, kuvvetlerine Konya üzerine yürüme emrini verdi. Konya'da bulunan nâib Mikâil, sahiller emîri Behaüddin ile birlikte hücumla geçen âsilere, şehrin dışında karşı koymaya çalışmışsa da buna muvaffak olamıyarak şehre girip içeride savunmayı denemiştir. Mehmed Bey, şehri bir an önce ele geçirmek için Sultan Baybars'ın, kardeşi Ali ile kendisine göndermiş olduğu sancakları açtırmış ve halka "Sultan Baybars'ın, Kayseri'yi işgal ile adını hutbelerde okutup para bastırıldığını" söylemiş ise de halk buna inanmamıştır. Bunun üzerine şehri kuşatan Türkmenlere, Atpazarı (اسپ بازار) ve Çaşnîgîr (چاشنی کیر) kapılarını ateşe vermelerini emretmiş ve bazı ayak takımı kimselerin de yangını genişletmeleri sonunda -İbni Bibî'nin rivayeti veçhile- bir saat gibi kısa bir zaman zarfında kül haline gelen sözkonusu kale kapılarından şehre girilmiştir⁹. Şehri âsilere karşı savunan nâib gizlice şehirden Tokat yönüne kaçmak imkânlarını bulabilmişse de Kaymaz mevkiine geldiği zaman "her tarafa çekirgeler gibi üşüşen, korku nedir bilmez Türkmenler" tarafından yakalanmış ve Mehmed Bey'in huzuruna getirilmiştir. İşkence yapılmak suretiyle hazinenin bulunduğu yerlerin plânı kendisinden elde edilen nâib, elleri bağlı olduğu halde hazinenin yerlerini göstermiş hazine boşaltılıp mal ve kıymetli eşyalar at ve katırlara yükledikten sonra sahiller emîri Behaüddin ile birlikteöl dürülmüştür. Bundan sonra Mehmed Bey şehrin ileri gelenlerine (Emîr-i İğdi-

olduğuna şahit olan Sivaslı Taki'ye izafeten "şakî" kelimesini kullanması ve Aksarayî'nin ona, "bilinmiyen soylu" (مجهول النسب) demesi bunun, sultanzâde olması hususunda insanı haklı olarak şüpheye düşürüyor.

⁸ İbni Bibî, IV. s. 323, Mufassal, s. 690-691; Aksarayî, s. 123.

⁹ İbni Bibî, IV., s. 324; Aksarayî, s. 124; Baybars Tarihi (Çev. Şerafettin Yaltıkaya), İstanbul, 1941, s. 90; İslm. Ansk. Karamanlılar mad.

şan, Âyan ve Ihvan-ı Şehr) Cimri'nin sultanlığını tanımaları hususunda yemin ettirdikten ve onlardan Sultan Alâüddin Keykubad'ın Çetr (Çadır) ve sancağını aldıktan sonra halktan kırk bin akça "barış vergisi" adıyla bir vergi istemiş ve daha sonra kurulan bir divanda şöyle bir karar almıştır :

"Bugünden sonra Divan'da, Dergâhta, Bârgâhta, Mecliste, Meydanda Türkçe'den başka bir dil kullanılmıyacaktır".

Bu Divan toplantısında birkaç gün geçtikten sonra Alâü'd-dünya ve'd-din Ebû'l-Feth Siyavüş lakab ve adını taşıyan Cimri, büyük bir ihtişam içinde Konya'da saltanat tahtına oturmuş, vezirliği de Karamanoğlu Mehmed Bey üzerine almıştır. Bundan sonra Cimri'nin adı hutbelerde okunmuş ve namına para bastırılmıştır (H. 675 = 1277).¹⁰

Karamanlılar'ın, memleketin anarşi içinde bulunduğu bir sırada kolayca gelişen ve hükümet başkentini almaya kadar giden bu ayaklanma hareketini işiten Selçuklu veziri Sahib Fahrüddin'in oğulları Nusreddin Hasan ve Tacüddin Hüseyin onlarla çarpışmak için derhal harekete geçerek tophiyabildikleri Türkmenlerle birlikte Değirmençayı mevkiine ve oradan da Kozaağaç köyüne geldiler. Diğer taraftan Cimri ve Mehmed Bey de kalabalık bir kuvvetle bu bölgeye doğru ilerliyerek Altuntaş köyünde karargâhlarını kurmuşlardı. Burada her iki taraf kuvvetleri arasında yapılan çarpışma sonunda, pek çok kahramanlıklar göstermelerine rağmen Sahip Fahrüddin'in oğulları öldürülmüş ve bu yenilgiden sonra askerleri dağılmıştır.¹¹ Mehmed

¹⁰ İbn Bibî, IV; s. 324, Mufasssal, s. 696; Anadolu Selçukluları Tarihi III. (Yayımlayan F. Uzluk), Ankara, 1952, Faksimile, s. 60; Aksarayî, s. 124; Baybars Tarihi, s. 90; Köprülü, Adıgeç. Makl., s. 21; İslâm. Ansk. Karamanlılar mad.

Konya'nın Karamanlılar tarafından alınışı ve Cimri'nin saltanat tahtına geçişi tarihi kaynaklarda başka başka gösterilmiştir. Bu hususta bk. Köprülü, Adıgeç. Makl. s. 20, not: 2. Sayın Köprülü ve Dr. Şihabettin Tekindağ (O. Ferit Sağlam'ın Cimri sikkesine ait Belleten'deki yazısını gördüğü halde) bu olayın tarihini H. 676 yılı olarak kabul etmekte iseler de merhum Osman Ferit Sağlam tarafından bulunan bir Cimri sikkesi (O. F. Sağlam, Şimdiye kadar görülmiyen Cimri Sikkesi, Belleten, IX (1945), 35, s. 299-303) bu olayın bir yıl önce yani H. 675 yılında olduğunu açık bir şekilde ortaya koyduğu gibi Cimri'nin lâkabının Alâü'd-dünya ve'd-din unvanının da Ebû'l-Feth olduğunu bildiriyor.

¹¹ İbn Bibî, IV., s. 327 Mufasssal, s. 698-699; Aksarayî, s. 122; Ananim Selçukname, Faksimile, s. 61; Baybars Tarihi, s. 90-91. Burada her iki taraf arasında savaşa mâni bir Çay bulunuyordu. Mehmed Bey, atı ile suyu geçip savaşmak isteyince

Bey bu başarıdan sonra Develihisar'ı da kuşattıysa da almağa muvaffak olamadan Konya'ya geri dönmüştür.

Karamanoğulları'nın, Sahip Fahrüddin'in oğullarını bertaraf eden bu başarılarından çok zaman geçmeden Anadolu'nun bu acıklı karışıklığına son vermek ve Ankara'dan itibaren bütün Batı Anadolu'ya hâkim duruma geçen Cimri'nin hâkimiyetini ortadan kaldırmak gayesiyle Moğol veziri Sahip Şemsüddin Cüveynî, Sultan Gıyasüddin Keyhusrev III. ve Sahip Fahrüddin Ali'nin idare ettikleri Selçuklu-Moğol ordusu harekete geçti. Bu ordu Larende yakınlarına gelmiş ve giriştiği tedip hareketinde âsi Türkmenler'den büyük bir kısmı tutsak edilmiş ve pek çok davar sürüleri ele geçirilmiştir. Bu ilk başarılı tedip hareketinden sonra Sahip Cüveynî, Kazova kışlağına gitmek üzere buradan ayrılmış, Sultan Keyhusrev ve veziri Sahip Fahrüddin bir kısım Moğol askerleriyle Konya yönüne doğru hareket etmişlerdir. Durumun korkunçluğunu anlamakta gecikmeyen Cimri ve Mehmed Bey, bütün ağırlıklarıyla, Konya'yı gizlice terk ettiler. Fakat birkaç gün sonra Sahip Cüveynî'nin bir kısım askerlerle ayrılıp gittiğini öğrenen Mehmed Bey ve Cimri yeniden Konya'ya gelip şehre girmek istediler ise de halk, kuvvetli bir Selçuk ordusunun gelmekte olduğu haberini aldığından dolayı şehir kapılarını kapayıp onları içeri sokmadı. Bunun üzerine onlar, Selçuklu ordusunun yaklaşmakta olduğunu düşünerek şehri terketmek zorunda kalmışlardır.¹² Bu âsi kuvvetleri takip amacını güden Selçuklu ordusu, Mut ovasına geldiği vakit, âsilerin hareketini yakından kollamak için ileriye elli Moğol ve elli Türkmen askerinden teşekkül eden yüz kişilik bir ileri karakol çıkarılmıştı. Bu ileri karakol, Sultanın, kendilerini takibe gelmekte olduğunu haber alan ve Cimri'den ayrılıp yiğitliklerine güvendiği adamlarıyla birlikte bir tepe üzerinde gözetleme yapan Mehmed

bir türkmen askeri atının başını tutmuş ve onun karşıya geçip savaşmasına mâni olmuştur. Bundan sonra Mehmed Bey, askerlerini suyun kenarında, savaş için saf halinde beklediği sırada Tacüddin Hüseyin, birden bire atını suya sürerek Mehmed Bey'in üzerine hücum etti. Her ikisi arasında su ortasında oldukça uzun süren bir çarpışmadan sonra Hüseyin atından suya düşmüş ve derhal Mehmed Bey'in türkmenleri, üzerine yürüyerek başını bedeninden ayırmışlardır. Hüseyin Bey'in bu şekilde öldürülmesi sırasında kendi adamlarından hiç kimse müdahalede bulunmamıştır.

¹² Konya kadısı Ebû's-Sena Sıracüddin Urmevî, âsileri şehre sokmamak için halkı teşvik etmiş ve bu yolda bir de fetva çıkarttıktan sonra bizzat kaleye çıkarak türkmenlere karşı ok atmıştır. İbn Bibî, IV., s. 330, Mufassal, s. 703.

Bey'i tesadüfen görerek takibe koyuldu. Takip sırasında dar bir geçide sıkışan Mehmed Bey ve adamları öncülerin ok yağmuruna tutulmuşlardı. Bu arada Mehmed Bey bir okla yere serilmiş ve önünden koşmakta olan kardeşi de aynı akıbete uğramıştı. Bu sıkı takip sonunda ve ok darbeleri altında telâşla kaçmağa çalışan Mehmed Bey'in öteki kardeşi ve amca oğlu aynı şekilde atılan oklarla vurularak öldürüldüler. Askerler, ancak öldürüldükten sonra tanıya-bildikleri Mehmed Bey'in, Tanu ve Zekeriya adlı iki kardeşinin ve amca oğlunun başlarını sultana getirmişler ve bu başlar sultanın emriyle Konya'ya gönderilmiş, halk, memlekete çok büyük zararlar vermiş olan bu âsilerin bertaraf edilmiş olması sebebiyle sevinmiş ve şenlikler yapmıştır¹³.

Sultan Keyhusrev, Sahib Fahrüddin ile birlikte Mehmed Bey'i ortadan kaldırdıktan sonra, fermanlar yazarak Türkmen boy ve oymaklarından topladıkları askerlerle bu defa Mehmed Bey'den ayrılmış olan Cimri kuvvetlerinin şiddetle takibine koyuldular. Sakarya nehrinden geçen kuvvetler, Pınarbaşı yöresinde, Mehmed Bey'den ayrılıp Mut ovasından Sakarya yönüne doğru uzaklaşmakta olan Cimri kuvvetlerine yetiştiler. H. 677 Muharrem'inde (1277 Nisan) her iki taraf arasında çarpışmalar başladı. İlk hücumu Cimri kuvvetleri yapmıştı. Fakat Azizüddin Muhammed b. Süleyman et-Tuğrayî, Bedrüddin İbrahim b. Hotenî ve Alemüddin Kayser gibi emîrlerin kahramanca çarpışıp dayanmaları sonunda, İbni Bibî'nin "Vâdilerden kanların sel gibi aktığını" ifade ettiği bu çarpışmada, âsilerin büyük bir kısmı yok edilmiş ve pek çok ta mal ele geçirilmişti¹⁴. Germiyanlı Alişiroğlu Hüsamettin'in askerlerinden birkaçı tarafından tutsak edilen Cimri, başına siyah bir kilim örtülü olduğu halde Sultan'ın huzuruna getirildiği zaman saçma sapan lâkırdılar etmiş ve biraz sonra sultanın emriyle derisi yüzülüp içine saman doldurularak şehir şehir dolaştırılmak suretiyle halka gösterilmiştir¹⁵.

¹³ İbn Bibî, IV., s. 330-333, Mufassal, s. 705; Aksarayî, 131-132; Anonim Selçukname, faksimile, s. 62; Köprülü, Adıgeç. Makl. s. 22.

¹⁴ Bu arada emîr Alemüddin Kayser, Cimri tarafından Konya'da zorla alınan sultan Alâüddin'in Çetri'ni bulmuş ve onu sultana vermişti. Buna pek çok sevinen sultan onu, mal ve para bakımından sevindirmiştir.

¹⁵ İbn Bibî, IV., s. 333; Mufassal, s. 728-29; Anonim Selçukname, faksimile, s. 62; Aksarayî, s. 131; Köprülü, adıgeç. Makl. s. 22.

Kaynaklarda Cimri olayı adıyla geçen, Anadolu'yu Moğol hâkimiyetinden kurtarmak için davet edilen Mısır sultanı Baybars ile birleşme yapmağa muvaffak olamayın Karamanoğlu Mehmed Bey'in, Moğol kuvvetlerinin de katıldığı Selçuk ordusu karşısında acıklı bir şekilde sona eren bu ayaklanma teşebbüsü, bilhassa bu harekete katılan ayak takımı bazı çapulcuların zavallı, müdafaasız halka karşı yaptıkları pek acı muameleler yüzünden, halk üzerinde ağır bir tesir yapmış ve uzun yıllar onların kalbinden silinmeyen acı hâtıralar bırakmıştır.

İşte Anadolu Selçuklu hükümeti başkenti olan Konya'nın bu ayaklanma sırasında âsiler tarafından işgali ve Cimri'nin kısa bir müddet Selçuklu tahtında oturduğu bir sırada bütün bu anlatılan olayları yaşamış bulunan Konyalı tabib Ebû Bekr Zekiyeddin tarafından yazılmış olan bir Münşeât mecmuasından¹⁶ sözkonusu ayaklanma hakkında yazılmış bir mektubu yayınlamanın, o sırada memlekette hüküm süren durumu bütün gerçeğiyle bize anlatması bakımından faydalı olacağını ummaktayım.

MEKTUBUN ÖZETİ

Bu mektup, Zekiyeddin'in, bir dostunun kendisine daha önce gönderdiği ve içinde Cimri ordusunun, hükümet kuvvetleri tarafından bozulduğunu anlattığı mektubuna cevap olarak yazılmıştır.

Mektupta, dostunun kendisine yazmış olduğu "Şeyatîn-i benî âdem ve Efarît-i ins" olan Cimri ordusunun ve onunla birlikte olanların bozulup perişan oldukları müjdesinin, hatırının cilâlanmasına, gönlünün ferahlanmasına sebep olduğunu yazıyor ve onların topluluklarını darmadağın ettiği ve ümit gözlerine hüsrân toprağını serptiği için Tanrı'ya sonsuz şükürler, ettikten sonra padişahlık için lâzım olan âlet ve esbaba sahip olmayan her aşağı insan, hâkim olduğu memleketleri, zulüm yapmak, kan dökmek ve halkın mallarını ellerinden zorla almak suretiyle idareye kalkışırsa günün birinde insanları kukla gibi oynatan (مُشْعَبِدٌ) feleğin mezellet tokatını yemekte

¹⁶ Bu münşeât hak. Bk. Dr. Ali Sevim, Anadolu Selçuklarına Ait Bir Eser, Tarih Vesikaları Dergisi, III., sayı: 18.

hiçbir zaman gecikmez diyor ve “Tanrı dünya durdukça hümay-i âl-i Selçuk’u kartalların yuvasından yüksekte tutsun ve feleğin gözü, onların hanedanını muzaffer bayrakları altında görsün” diye dua ederek mektubuna son veriyor.

این تحیت بخدمت دوستی ارسال افتاده بجواب نامه که فرستاده بود
ذکر انہزام لشکر جبری لعین کرده

جاء البرید و فی یدیه صحیفۃ
فی غرہا کصحائف القرآن
فلتمتها و فتحتها و قرأتها
وجعلتها حرزاً من الحدیثان
فرأیت منها روضةً محمرةً
اطرافها بشقائق النعمان
ونشرت منها حلة منسوجة
بطرائف التصوير والألوان
وفهمت منها کل معنی رائق
یحقی لدقته عن الأذهان
وقرأت منها کل لفظ سائغ
کالماء ممزوجاً بصفو دنان
فکأنما هی غادةٌ مزفوفةٌ
والشکل والاءعجام کالخیلان
قد کنت میت ہجرکم و فراقکم
لکن وصال کتابکم احیانی
اتم من الدنیا نہایة مطلبی
ونظام احوالی و رفعة شانی

نفسی الفدا لواصل بکتابکم
أهدى الى رواج الاخوان

خطاب عالی دُر بارازان جناب رسید
بسان صحف الهی و وحی ربانی
بطبع مرده و پرمرده ام رسیدن آن
چو مرده* که رسد در خلاص زندانی
بمرغزاری تشبیه کرده ام آنرا
که پوذ و تارش باشد ز ابر نیسانی
چو مهرنامه گر قتم ز نکته‌های شریف
همه جوانپ من گشت دَر عمانی
بیاض معنی آن در سواد الفاظش
چو آفتاب که تابد ز ابر ظلمانی

مشرفه* عالی خداوندی که از دیر باز بهزار آرزو نیاز از حضرت باری
متمنی ادراک سعادت خدمت وی می باشم و از جمله طیبات دنیا و خوشیهای
جهان که مطلوب و مرغوب همگنانست معاشرت شیرین او می جویم نماز شای
که بحقیقت طلوع صبح کامرانی بود بمن کمتر رسید دلی که غرقه* غمرات
دریای اشتیاق بود از برکت وصول آن بساحل نجات آمد و قالبی که مرده*
تمنای زمان ملاقات بود حیات تازه پذیرفت ذکر اشتیاق وصف آرزومندی
که در مشرفه* عالی فرموده بود مصور گشت بحق ممالحت قدیم « وانه لقسم
لو تعلمون عظیم* » که رتبت اشتیاق نزد خدمتکار ازان مکان تجاوز کرده

* Kuran, Vâkıa suresi, âyet nr. 76.

است که بنان خاطر بذروه، بیان آن تواند رسید و طلیعه، فکر اثر پایه،
وصف آن تواند دید

اشتیاق مرا تو پنداری
که مگر قابل بیان باشد
هرچه بر قد لفظ و حرف بود
گاه ترکیب بر زبان باشد
و آنچه از لفظ و حرف بیرونست
من چه دانم که بر چه سان باشد
سالها گزر مرا درین معنی
کلک و صاف در بنان باشد
پس بهر جا که کاتبی یابند
که ورا دست درفشان باشد
در پی هر تخیلی صافی
طبع زخار او روان باشد
یار من گردد و بهر وصفی
گاه تحریر هم عنان باشد
بنویسیم شرح و بسط کنیم
تا بتن قوت و توان باشد
چون ببینیم آنچه باقی ماند
بدو صد بار بیش از آن باشد

باری عز اسمه از خزانه، بی دریغ مرحمت حضرتش لطیفه، مهیا کناد که
موجب التقاء اشباح و امتزاج ارواح گردد

وهذا دعاء يجمع الشمل عنده
ويحظى به المشتاق من لذة الوصل

بشارتی که در باب انهزام لشکر جمری لعین و اشیاع و اتباع او که بحقیقت، عفاریت انس و شیاطین بنی آدم بودند فرموده بود موجب انشراح ضمیر و سبب انجلاهی خاطر گشت شکر نامتناهی و حمد نامحصور خدای را باد که عقد جمعیت ایشانرا بآنتثار مقرون گردانید و رایت مرتبه و جاهشانرا در چاه عنا و هاویه ادبار نگون سار کرد و در دیده امید ایشان خاک خسران پاشید و نقش وجود ارادات ایشانرا از در و دیوار روزگار بدست «ان الله لا یحب المفسدین»* محو کرد و از جیف ایشان نسور را سوری بنوا سباع را از اشباعی مهیا ساخت الحق طائفه بی باک و مردم بی رحم بودند شک نیست که هر دونی که بی آلات پادشاهی و اسباب جهاندارئی ملک بمجرد ظلم و طغیان و محض استیلا و اراقت دما و هتک محارم و ترضیع اموال مسلمانان پادشاهی را تصدی نماید زود بود که از دست روزگار مُشْعَبِد قفای مذلت خورد و در ورطه هلاک افتد و جمعیت او و اگر چه بعدد ستارگان و ریگ بیابان باشد بآفتراق و تشتت مقرون گردد

بر وقارست همه خیر و سعادت زیرا
هر که سر تیز بود زخم خورد چون مسمار
هر فرو مایه که او سوی بلندی تازد
زود بر گردد و سر زیر شود همچو بخار

باری عز اسمہ بر تکرر ایام های آل سلچوق را تا آشیانه نسر طائر بر
افراشته دارد و دیده روزگار دشمن خاندان ایشانرا در زیر علم
نصرتشان گشته بیناد

وهذا دعاء مستجاب لانه
صلاح لكل الناس في القرب والبعد

* Kuran, Mâide suresi, âyet nr. 45.

FÂTİH SULTAN MEHMED'İN VEFATI ÜZERİNE VEZİR İSHAK PAŞA'NIN İKİNCİ BAYEZİD'İ SALTANATA DÂVETİ ARİZASI

Ord. Prof. İ. HAKKI UZUNÇARŞILI

Tarihlerde görüldüğü üzere Fatih Sultan Mehmed muhtelif sebepler ve bilhassa Dulkadir Beyliği meselesinden dolayı Memlûk devletine karşı sefer açmış, hareketini müteakip hastalanarak Pendik ile Gebze arasında *Tekirçayırı* nam mahalde 886 Rebiulevvelin üçüncü perşembe günü (4 Mayıs 1481) vefat etmişti. Pâdişahın ölümü kapıkulu ocaklarından saklanarak pâdişahın hamam yapmak üzere üç gün için İstanbul'a götürüleceği îlân olunmuş ise de, ölüm haberi az zaman sonra haber alındığından, ocaklar müsaadesiz olarak İstanbul'a geçip karışıklıklar meydan alarak âsayış bozulmuştur.

Fatih'in ölümü üzerine vezir-i-azam Karamanî Mehmed Paşa vefat haberini büyük şehzade *Amasya* valisi *Bayezid*'e bildirip onu davet ederken aynı zamanda keyfiyeti saltanata geçmesine taraftar olduğu *Karaman* valisi Şehzade Cem'e de gizlice arz eylemişti. Vezir-i âzâmın Cem sultan'a gönderdiği mektup Anadolu valisi II.-*Bayezid*'in kızı *Ayşe Sultan*'ın zevci Sinan Paşa'nın eline geçtiği gibi Karamanî Mehmed Paşa'nın Cem taraftarı olduğu yeniçeriler tarafından haber alınması üzerine sarayını basıp kendisini öldürmüşler ve bu arada İstanbul içinde bir hayli da çapul yapmışlardır.

Karamanî Mehmed Paşa'nın katli üzerine Fatih Sultan Mehmed sefere giderken İstanbul muhafızı olarak *Selifke*'den davet ettiği ihtiyar vezir İshak Paşa işi ele alarak sarayda büyük babasının yanında bulunmakta olan Bayezid'in oğullarından Korkud'¹ babası gelinceye kadar vekil yaparak Bayezid'e de süratle yetişmesi

1— *Fatih Sultan Mehmed* 885 H, 1481 M. de *Bayezid*'in oğulları *Şahinşah*, *Ahmed*, *Alemşah*, *Selim* ile Şehzade *Cem*'in oğlu *Oğuz*'u İstanbul'a getirterek sünnet ettirmiş ve yaşca daha büyük olmaları sebebiyle *Alemşah* ve *Şahinşah* ile *Ahmed*'i birer sancağa tayin edip *Selim*'i babasının yanına göndererek *Korkud* ile *Oğuz*'u yanında alıkoymuştu.

için üst üste arizalar takdim etmiş ve ocaklıya bahşış verilme suretiyle bir dereceye kadar sükûnet îade olunmuştur.

İshak Paşa'nın Bayezid'e arka arkaya göndermiş olduğu yirmi, otuz ulaktan hiç birisinin avdet etmemesi, ihtiyar veziri telâşa düşürmüştür. Babasının ölümünü haber alan Şehzade Cem'in de faaliyete geçmesi tabii olduğundan —çünkü saltanat kanununda namzed yoktu— onun da *İstanbul*'a gelmesi ihtimal dahilinde olduğundan İshak Paşa'nın telâş etmesinde hakkı vardı. İshak Paşa'nın gönderdiği ulaklar ne oldu? Cem adamlarının eline geçerek öldürüldüler mi? yoksa Bayezid babası tarafından sevilen ve Karamanî Mehmed Paşa tarafından saltanata geçmesi istenen Cem'in tuzacağına düşmemek için pek ziyade ihtiyatlı hareket ettiği için mi işi ağır alıp almadığı şimdilik malûmumuz değildir.

Suretini ve fotoğrafisini aşağıya aynen koyduğumuz İshak Paşa'nın arızası onun nazik durumunu tamamen gösterdiğinden, burada izaha hacet yoktur. Arıza aynen şöyledir. ²

عظم الله تما [ل] شانه و اوضح على العالمين برهانه

1— Âstâne-i devlete yüz sürmekten sonra arz-ı bendegi oldur ki şimdiki halde sultanülberreyn ve hâkanülbahreyn 2— Sultan baban nevverallahü kabrühü dâr-ı fenadan dâr-ı bekaya rihlet ideldenberu sultanıma yirmi otuz 3— ulak gönderdik, haliya varan ulakların biri gelüp vâsıl olmadı; bu babda hayrette kalmış 4— uz (kalmışuz) âlem feterata ve fesada vardı; varan ulaklara îtimad olunmayıp mübarek ve saadetli 5— zamirinizde nev'i şüphe varsa yarar adamlarınızdan hükm-i şerifle ben kuluna gönderesiz, eğer emir ederse(niz) 6— ben kulun yüz sürüyü ayağınız toprağına varalım, hakikat-i hal ne minval üzre vaki olduğun (olduğunu) 7— îlâm edip îtimad idesiz hiç vechen minelvüch tereddüd çekmeyüp mesalih-i müslimin için saadetle 8— becid gelip yetişesiz. Sultanım kibelinden bir hükm-i şerif ben kulunzaza irsal olunmak vâcib ve lâzım idüki 9— devletle ne yirde (ne yere) geldüğünizi, ne vakit gelip vâsıl olacağınızı bilip mazmuniyle halka istimalet 10— olunaydı; biz kulunuz hod bunda bin türlü müdara ile canımızı hıfz ederüz ki uşda (işte) 11— bin saadetle filen gelür (deyu) düzme kâğıtlar yazaruz ve düzme ulaklar düzerüz 12—

² Topkapı Sarayı Arşivi No. 1408

Sultanım kıbelinden ki üşde vardum deyu; bu minval üzere nice kere vâki olup vademize hilâf 13— vaki oldu. Şimdiki halde gerçek sözümüze îtimad etmezler oldular; sultanıma mahfı olmaya ki şimden 14— giru müdâra tarikle (tarikiyle) bunlara istimalet etmeye ayruk mecalümüz kalmadı; mesalih-i müslimin için 15— becid devlet ve saadette gelmesine (gelinmesine) ziyadece ikdam idesiz ki ziyade sevap hasıl idersiz. Bâki ihbaratı 16— hâmil-i varaka-i ubudiyet çaşgir (çaşnigir) başımız kulunuzdan istifsar oluna; ol takrir ve beyan ide ki 17— mecmu—ı kazayalarâ muttalidir vesselâm. Baki ferman dergâh-ı muallânındır veddua. و الدعاء

Elmuhlisülhakir
İshak ül fakir

ÜÇÜNCÜ MUSTAFA'NIN KIZI ŞAH SULTAN'A BORÇ SENEDİ

Ord. Prof. İ. HAKKI UZUNÇARŞILI

1768'de başlayıp 1774 senesine kadar altı sene devam eden Osmanlı - Rus muharebesinde muhtelif şekillerle iç ve dış hazinelerde birikmiş olan kulliyetli paraları bu sefer münasebetiyle sarfeden Üçüncü Mustafa, nihayet oğlu Selim ile kızı Şah Sultanın doğumları zamanında¹ vezirlerle devlet ricali taraflarından takdim edilmiş olan paralarla bu çocukların mukataalarından toplanan paraları da alarak harb masraflarına karşı harcamış ve harbden sonra borçlarının vakfı hasılâtının fazlasından ödenmesi için aşağıda sureti ve fotoğrafisi konmuş olan borç senedini vererek altını mührü hümayuniyle mühürlemiştir. Senedin sureti.²

Kise 340 Yalnız üç yüz kırk kisedir.

Bâis-i tahrir-i huruf oldur ki

Gayret-i din ve devleti aliyye ve sıyanet-i saltanat-ı seniyye-i Osmaniye için işbu bin yüz seksen yedi senesindek gerek harem-i hümayun ve gerek has oda ve Enderun hazinelerinde ve gerek Topkapı ve Darphane-i Âmirede mevcut ve iddihar eylediğim akçeleri bilcümle masarif-i seferiye için sarfolunup gayrı akçe kalmamağla bizzarure oğlumun ve kerimelerimin akçelerine muhtaç olup kerimem Şah Sultanın vilâdeti vaktinde vezir ve rical-i devletten gelen, akçesinden ahzolanan mukataa faizinden, kethudası yedinde müçtemi olan faizlerinden işbu bin yüz seksen senesine gelince dört defada üç yüz kırk kise akçesini Darphane-i Âmireye nakil ve masarif-i seferiyyeye sarfeyledim; nisfi yüz yetmiş kise ider; vacübileda deynimdir. İnşallahü Teâla badelmüsaleha vakfımın der kisesi fazlasından tamamen eda ve teslim olundukta işbu temessük şak ve reddoluna

Mühr-i Hümayun

¹ Sultan Mustafa bu senedi verdiği tarihte Selim on iki ve Şah Sultan on üç yaşlarında idiler. Selim'in parası için verdiği sened 88 numaralı Belle-tende yayınlanmıştır.

² Topkapı Sarayı Arşivi No. 1001.

BİRİNCİ DÜNYA HARBİNDE (1914 — 1918) VE MONDROS MÜTAREKESİ SIRALARINDA (30 EKİM 1918 — 11 EKİM 1922), BOĞAZLAR PROBLEMİ

TEVFİK BİYIKLIOĞLU

I. BİRİNCİ DÜNYA HARBİNDE (1914 - 1918) BOĞAZLAR PROBLEMİ

Avrupa'dan Asya'ya, Akdeniz'den Karadeniz'e giden kara ve deniz yolları, Boğazlardan geçer.

Boğazlar, kıtaları ayırmaz, tersine olarak birleştirici bir su köprüsüdür. Tarih boyunca, Güney - doğu Avrupa'dan Anadolu'ya yapılan büyük göçler, hep bu yolu kullanmışlardır. Bu konuda, Doğumdan önce Boğazlar üzerinden, Anadolu'ya geçen Hint-Avrupa menşeli *Hitit* (D. Ö. XX. yüzyıl), *Frik* (D. Ö. 1200), *Kelt* (D. Ö. 278) göçlerini hatırlatmak isteriz. Bunun gibi, batıdan gelen istilacılar da, bu yolu kullanmışlardır. Greklerin, Çanakkale civarındaki *Turva* (Troie, Troja, İlion) kalesine saldırılarıyla (D. Ö. 1200), Anadolu'da ve Orta doğu'da büyük imparatorluk kuran *Pers*'lerin (D. Ö. 546-334), Çanakkale boğazından geçerek Yunanistan'a açtıkları seferler (D. Ö. 492, 490, 481), Büyük İskender'in Çanakkale boğazını büyük ordu ile geçmesi (D. Ö. 334), Romalıların (D. Ö. 189) yine İstanbul boğazını kullanmaları, Haçlı ordularının birinci (1096), ikinci (1147) seferleride İstanbul Boğazından, 3 üncü seferde (1189) Çanakkale Boğazından geçmeleri, batıdan gelerek Boğazlardan faydalanan istilâ hareketlerinin başlıcalarıdır. Bu arada, İstanbul'da kurulan yarım yüzyıllık *Lâtin İmparatorluğu* (1204 - 1261), üzerinde durulacak önemli bir olaydır¹. Asıl, boğazların ve bütün Orta Doğu ve Orta Avrupa'nın mukadderi üzerinde büyük etkileri olan en büyük tarihî olay, XI. yüzyıldan beri Anadolu'da yerleşen ve burasını türkleştirilen büyük Türk kütlesinden Osmanlı Türklerinin XIV. yüzyıl ortalarında (1357) Çanakkale Boğazının Anadolu yakasından, Gelibolu'da, Avrupa'ya geçişleri olmuştur. Osmanlı türkleri, 29 Mayıs 1453'de, İstanbul'u fethetderek son istilâ ve karışıklıklar yüzünden çöküntü halindeki bu

¹ Tevfik Biyıklıoğlu, Bizans İmparatorluğu Tarihi, S. 19

dünya başkentini yeniden kalkındırmışlardır. İstanbul'un fethiyle, Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa'nın bütünleyici bir parçası ve Batı politikasının bir unsuru olmuştur. İstanbul'un fethinden sonra, Türklerin zamanının en büyük Hükümdarı *Kanunî Süleyman* devrinde, Hint denizinden Viyana önlerine, Hazer denizinden ve Volga'dan, Afrika'da Fas'a kadar uzanan Avrupa'nın en büyük imparatorluğunu kurabilmelerinde İstanbul'un ve Boğazların rolü ve etkisi çok büyüktür.

Kısaca göz gezdirdiğimiz bu olaylar, tarih boyunca Boğazların ve İstanbul'un, uzun zamanlar, insanlık mukadderatının çözüldüğü ve kararlaştığı bir bölge olduğunu göstermektedir.

Birinci Napolyon, "*İstanbul'u eline geçirecek olan dünyanın kâkimi olacaktır*"² derken, hiç şüphesiz, yukarıda, kısaca hatırlatmak istediğimiz tarih olaylarının etkisi altında kalmış olmalıdır.

Birinci dünya harbinden önce, Doğu Trakya ile birlikte İstanbul, bir *Köprübaşı* halinde, Avrupa'nın *Hasta adamı* Osmanlı devletinin elinde idi.

İngiltere, Fransa ve Rusya, Birinci dünya harbinden önce, İstanbul ve Boğazlar işinde anlaşamamışlardı. Rusya, bir dünya savaşı karışıklığı çıkmadan, İngiltere ve Fransa'nın, Boğazları, hiç bir suretle kendisine bırakmağa yanaşmıyacaklarına inanmıştı.

Birinci dünya harbine kadar, büyük Avrupa devletlerinin Osmanlı İmparatorluğu ve özel olarak Boğazlar problemindeki durumları kısaca şöyle idi:

Fransa, bin yıldanberi, kendisini, Doğu'nun büyük hıristiyan devleti sayıyordu. Haçlı seferlerinin başında, O bulunmuştur. İstanbul Lâtin İmparatorluğunu da Franklar kurmuştur. Osmanlı Padişahları, özel olarak, Fransa'yı, İmparatorluktaki hıristiyanların koruyucusu olarak tanımışlardı.

Bonaparte, Mısır'ı uyandırmış, X. Şarl Yunanistan'ın yeniden kurulmasında faal rol oynamıştı. III. Napolyon, Lübnan'da müdahale etmiş, İmparatoriçe Eugène, Süveyş kanalını açmıştır.

² Ed. Driault, *Le mystère de l'Orient*, 1921.

Enver Ziya Karal, *Boğazlar meselesi ve Avrupa*. Tarih Notları, S. 151-163, 1941.

Buna karşılık, Fransa, Osmanlı İmparatorluğu ile ittifakından büyük iktisadî menfaatler elde etmiştir. Doğuda, ticaret inhisarını elde etmiş (1535), iki yüzyıl sonra da, Belgrad anlaşmasının yapılmasındaki yardımına karşılık kapitülasyonları yeniletmiştir (1740). Fransız görüşüne göre, Rusya, Bizans yolu üzerinde, en çok Fransa ile karşılaşmıştır. Yine Fransız iddiasına göre Rusya'nın, güneye doğru kaymasını ve Boğazlarda yerleşmesini önlemeye çalışan Fransa olmuştur.³

XIX. yüzyılda Avusturya, Balkanlardaki menfaatleri bakımından, Büyük Britanya Akdeniz'den Hindistan'a giden Deniz yolunu savunmak kaygısıyla Rus yayılmasına karşı koydular.

Rus Çarlığı, Büyük Petro (1682-1725) ve özel olarak, II. Katerina (1763-1796) dan bu yana, Akdenize çıkabilmek için Boğazlara hâkim olmayı bir millî politika edinmiştir. Osmanlı İmparatorluğundaki ortodokslar üzerinde bir himaye hakkı elde etmeye çalışan Rusya'nın asıl amacı, Boğazları ve İstanbul'u elde etmek ve bu milletlerarası ticaret yolu üzerinde yerleşmektir. Ruslar, 1877/78'de İstanbul'a varacaklarını ve siyasî maksatlarla *Hasta adam* olarak damgalanan Osm. devletinin mirasına konacaklarını sandılar. Fakat, hayal

³ Aynı yazar. *Devant Constantinople*, 1919. Davison, R. Prof. *The Near and Middle East, Şark meselesi*, S. 28-37, Washington, 1959. Davison'a göre ŞARK MESELESİ'nin esası ve gelişmesi özet olarak şudur: 1683 yılına kadar bu deyim kullanılmamakla beraber, Şark meselesi, Türkler'in Avrupa'da nereye kadar ilerleyeceklerinden ibaretti. Bundan sonra Türkler zayıflayınca bu mesele tersine döndü. Avrupa devletlerinden hangileri zayıflamakta olan Osm. İmparatorluğundan hangi parçaları alacağı problemi olmuştu. Osmanlı idaresindeki Hıristiyan milletlerin millî istiklâl istekleri, Avrupa politikasına yolu kapamıştı. Fakat bu istekler, büyük devletlerin ellerine düştü. Beş büyük devlet rekabeti, XIX. yüzyılda, Osm. devletini ciddi bozgunlardan, hatta batmaktan kurtarmıştır. I inci Dünya harbinden önce, İtalya'nın da katılımıyla altıyı bulan büyük devletler, Osm. devletini paylaşmaya hazırladılar. Sèvres anlaşmasıyla Avrupa emperyalizmi üstün gelmişti. Boğazlar, Şark meselesinin merkezi olmuştu.

Türk millî mücadelesi ve Atatürk inkılabları yeni Türkiye'yi, şark meselesi içinde bir konu olmaktan kurtarmıştır. Bu suretle, 1923 - 1938 yıllarında, Şark meselesi, İngiltere ve Fransa'nın Arab memleketleri üzerinde bir hegemonyası oldu. II. Dünya harbinden sonra Fransa birdenbire, İngiltere adım adım Arab memleketlerinden çekildiler. Şimdi, Yakın Doğu sahnesinde, Amerika ve Sovyetler çarpışmaktadırlar. Sovyet yayılmasına karşı, Türk, İran ve Yunan istiklâlini, Amerika savunmaktadır. Türkiye, Yakın Doğu'da en sağlam bir varlıktır. Eski Şark Meselesi, zamanımızda, her dalda, bir Batı Meselesi olmuştur.

kırıklığıyla karşılaştılar. Berlin andlaşması (13 Temmuz 1878) Rusya'yı, Tuna'nın öbür tarafına attı.

Rusya, boğazların, kendisinden başka bir yabancı devletin, özel olarak İngiltere'nin işgaline geçmesini hoş görmüyordu. Boğazlarda, Türk idare ve hâkimiyetini, İngiliz kontrolüne, tercih ediyordu.

XIX ıncı yüz yılın sonlarında, Almanya'nın da Doğu'da menfaatları çabuk artmıştı. Berlin - Bağdat demir yolu bunun sembolü idi. 1 inci Dünya harbinden önce altı büyük Avrupa devleti'nin (İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya, Almanya ve İtalya) çökmesi beglenilen Osm. toprakları üzerindeki istekleri açıkca belirmişti.

Osmanlı devletinin Almanya ile ittifak etmesinden (2 Ağustos 1914) sonra, iki Alman harp gemisinin (Göben ve Breslau) Çanakkale boğazından geçerek (10 Ağustos 1914) İstanbul'a gelmesi ve Alman amirali Souchon idaresindeki Osmanlı donanmasının Karadeniz Rus limanlarına taarruzıyla (29 Ekim 1914) Osmanlı devleti, fiilen, merkez devletleri safında, İtilâf zümresine karşı, yer almış bulunuyordu.

Osmanlı devletinin, merkez devletleriyle birleşmesi, İngiltere'yi Boğazlar meselesiyle daha yakından ilgilenmeye zorluyordu.

İngiliz bahriye nazırı Churchill, daha Kasım 1914 sonlarında, Çanakkale boğazını zorlamayı teklif etmişti.

Osmanlı Başkumandanlığının, Doğu Anadolu'da, Rusya'ya karşı giriştiği Sarıkamış (22-30 Aralık 1914) ve arkasından Süveyş kanalı taarruzları (2 Şubat 1915), itilâf devletlerine Çanakkale teşebbüsüne karar verdirmiştir. İngiliz harp meclisi, 28 Ocak 1915 de, Churchill'in Çanakkale teşebbüsü hakkındaki teklifini kabul etmiştir. Boğaz açıldıktan sonra, kara kuvvetleri, gerekirse Bolayır'da karaya çıkacak, büyük kısmıyla İstanbul'a yönelecekti. Marmara'daki Türk donanması yok edildikten sonra Rus kuvvetlerinin de geçmesi için Karadeniz Boğazının açılmasına teşebbüs edilecekti.

Süveyş kanalına karşı yöneltilen Türk taarruzu akim kaldığından Çanakkale teşebbüsü için kuvvet ayırmak mümkün oldu. Bu maksat için, general Hamilton kumandasında aşağıdaki Çanakkale sefer kuvveti tertiplendi:

- 29. İngiliz Piyade Tümeni,
- Anzak Kolordusu,
- Deniz Piyade tümeni
- 1. Fransız Piyade tümeni.

Deniz kuvvetleriyle yapılacak büyük taarruza hazırlık olmak üzere medhal bataryalarının tahribi ve karanlık limandaki mayın hatlarının, önceden temizlenmesi kararlaştı. İngiliz-Fransız donanmasının (8 İngiliz, 4 Fransız zırhlısı) yaptığı 19 ve 25 Şubat bombardımanlarıyla medhaldeki Seddülbahir, Ertuğrul, Kumkale ve Orhaniye bataryalarımız tahrip olundu. Bu sırada Venizelos, boğazlar teşebbüsünde yardım teklifinde bulundu. İngiltere ve Fransa bu Yunan teklifini kabulde tereddüdü idiler. Ruslar, Yunanlıları İstanbul'da görmekten çekindiklerinden, Odesa ve Batum'da, Çanakkale zorlanınca boğaza göndermek üzere, iki tümen hazırladılar. Alman tarafı Yunan kralı Konstantin Venizelos politikasını iyi karşılamadığından Yunan Başvekili çekilmek zorunda kalınca Çanakkale teşebbüsünde İngilizler-Fransızlar yalnız kaldılar. Donanma, teşebbüsdeki güçlükleri bilmekle beraber, Churchill'in baskısı altında, yalnız başına, Çanakkale boğazını zorlamayı kabul etti⁴.

Bundan sonra, boğazların iç bataryalarıyla mayın tarlasının tahribi için 26 Şubat-17 Mart 1915 de çalışıldı. Müttefikler, Akyar - Soğanlıdere hattına kadar Boğaziçini taradılar ve birinci mayın hattından ancak 2 mayın yakaladılar. Bu sırada bir mayının patlamasıyla bir gemileri battı. Müttefikler birinci Türk mayın hattına ve diğer mayın hatlarına bir zarar veremediler.

Müttefik deniz taarruzunda başlıca rol oynayan Boğazdaki Türk mayın hatlarının durumu ve mayın dökme tarihleri şöyle idi:

Mayın hatlarının sıra numaraları				Mayın sayısı		Mayın dökme tarihi	
1	inci	mayın	hattı	39	mayın	4	Ağustos 1914
2	—	—	—	47	—	6	—
3	—	—	—	47	—	15	—
4	—	—	—	29	—	24	Eylül
5	—	—	—	29	—	1	Ekim
6	—	—	—	16	—	9	Kasım
7	—	—	—	50	—	17	Aralık
8	—	—	—	28	—	17	—
9	—	—	—	39	—	30	—
10	—	—	—	53	—	27	Şubat 1915
11	—	—	—	26	—	8	Mart 1915 ⁵

⁴ P. Renouvin, Avrupa buhranı ve büyük harp.

⁵ Harb Tarihi Dairesi Deniz uzmanı Saim Besbelli'nin notlarından.

Müttefik zırhlıların, 5, 7 ve 8 Mart 1915 günlerinde Boğazın orta kısmındaki Türk bataryalarına karşı yaptıkları taarruzlar da hiç bir ciddi tesir yapmadı.

Müttefiklerin, özel olarak, Nusret Mayın gemisinin Karanlık limanına, 7/8 Mart 1915 gecesi döktüğü Anadolu kıyısına muvazi 11 inci mayın hattının farkına varmadıkları anlaşılmaktadır⁶.

İngiltere'den hareket eden müttefik başkumandanı Hamilton, 17 Mart 1915 öğleden sonra Boğaz karşısındaki Bozcaada'ya vardı. Hastalanan amiral Carden'nin yerine amiral De Robeck müttefik donanma başkumandanı olmuştu. Müttefik Kara kuvvetleri de, Boğaz bölgesine gelerek Mondros limanında gemilerde bekliyorlardı.

Hamilton'un taaruz plânının ana hattı şu idi:

*"Boğazın dar kısmındaki istihkâmlarla Kepez'deki mayın tarlasını koruyan bataryaları susturmak. İstihkâmlar, tesir ateşi altına alınır alınmaz, mayın arayıcılar, işlerine gece dahi devam suretiyle, mayın tarlasından bir geçit açacaklardı. Ertesi gün donanma Sarısuğlar koyuna ilerliyerek yakın mesafeden dar kısımdaki istihkâmları tahrip edecek, bundan sonra da, bu kısımdaki mayın tarlası temizlenecektir"*⁷.

Boğaz savunma tesislerinin, müttefik deniz kuvvetleri tarafından, iki günlük bir muharebe neticesinde, tamamiyle yok edilerek bir geçit açılacağı hesap olunmuştur.

Bu projenin esası, medhalden itibaren 8 bin yardalık iç kısmın mayınlardan temizlenmiş olduğu inancına dayanıyordu. Halbuki, 8 Mart 1915 sabahı, Nusret mayın gemisinin döktüğü 26 mayınlı 11 numaralı mania hattı sağlam olarak yerinde idi.

18 Mart 1915 deniz muharebesinde iki tarafın kuvveti aşağıda gösterildiği gibiydi :

Boğazı savunan Türk topçu kuvveti:

Büyük çap top (Sm. 35,5 - 21)	— 51
Orta çap top (Sm. 15-10)	— 58
Küçük çap top (8,8-3,7)	— 61
	<hr/>
	170

⁶ Tefvik Biyıkhoğlu, Çanakkale muharebelerine dair konferans, Harp Akademisi Basımevi, 1950. Enver Ziya Karal, Büyük Harpte Çanakkale, Tarih Notları, S. 14, 106-107, 1941.

⁷ General Oglander, Çanakkale.

Tabyalar toprak ve kârgır. Topların çoğu eski sistem, adi ateşli ve kısa menzilli, cephaneleri pek kıt. Bu toplardan başka, boğazın içinde, 11 hat halinde, 403 kadar mayın yerleştirilmişti.

Müttefik donanmasının gemi ve top kuvveti ve taaruz tertibi:

I nci tümen: (A Hattı)

Kıraliçe Elizebeth, Agamemnon, Lord Nelson, İnflexible.

II inci tümen: (C Hattı]

Albion, İrresistible, Canopus, Cornwalis, Vengence, Ocean. Majestic, Swiftsure

III üncü Tümen (B Hattı)

Gaulois, Bouvet, Souffren, Prince George, Triumph, Charlemagne

(4 Fransız, 2 İngiliz zırhlısı).⁸

Müttefik top kuvveti:

Büyük çap top (38-23)	128
Orta „ „ (19-14)	206
Küçük „ „ (12-7,6)	288
	624

Müttefik donanma, önde 1 inci tümen olmak üzere, saat 10 da Boğazdan içeri girdi ve 11, 15 de ateş açtı. Donanma ile Türk bataryaları arasında şiddetli bir ateş muharebesi oluyordu. Öğle vakti, 3 üncü tümen ileri sürüldü. Saat 14 e kadar, iki taraf arasındaki muharebede, önce Gaulois, Türk topçu ateşiyle çok ağır yaralar aldı. Souffren, Bouvet, Agamemnon, İnflexible de Türk topçu ateşiyle yaralanmışlardı. Bu ana kadar, müttefik kayıpları çok önemli değildi. Türk tarafında, Çanakkale ve Gelibolu kasabaları yanıyordu. Topların bir kısmı tahrip edilmiş, bazıları da toprağa gömülmüş, bir kısmının da kamaları sıkışarak işliyemez bir hale gelmiştir. Müdafaa topçu ateşi zayıflamıştı.

Bu durumda, mayın tarama gemilerinin içeri girmeleri emrolundu. II inci tümen de, sabahdanberi öncülük etmiş olan Fransız filosunu (III üncü tümen) değiştirmek üzere ilerledi. Bu sırada (saat 14,50) Fransız Bouvet zırhlısı geri çekilirken bir mayına çarptı ve iki dakikada battı. Saat 16 da, İnflexible, İrresistible ve Ocean da mayına çarptılar.

⁸ Harekâti Bahriye, İngilizceden tercüme, C. II, S. 347 - 348. Deniz Basım-
evi, 1926.

Pek müsait şartlarla başlamış olan müttefik deniz taarruzu bu meçhul mayın hattı (11 numaralı) yüzünden tam bir bozgunla bitmiştir. Dünya tarihini değiştiren bu deniz-kara muharebesinde, müttefiklerin, Bouvet, Ocean, Irresistible zırhlıları mayından battılar. İnflexible mayından Gaulois, Souffren Türk Topçu ateşinden yaralandılar. Agamemnon zırhlısı da ağır yaralanmıştı.

Müttefik donanma, kuvvetinin üçte birini kaybetmişti. Amiral De Robeck, saat 18'de, boğazdan çekilmişti.

18 Mart 1915 müttefik deniz taarruzunda Türk müstahkem mevkiimizin kaybı ise 19 subay ve 231 er şehit, 14 sb., 645 er yaralıdan ibaretti.

Hamilton, 22 Mart 1915'de, Amiral De Robeck'le mutabık olarak, *Boğazın, donanma tarafından zorlanabilmesi için bütün kara kuvvetlerinin kullanılmasını* hükümete bildirdi. Çanakkale teşebbüsünden vazgeçilmek gerekirken Türk zaferinin, İslâm dünyasında uyandıracığı etki düşünülerek mağlubiyet itiraf olunmaz. Lord Kiçner, "*Doğuda şerefimizi sağlamak için, bir sefer kuvveti göndermek tek çaredir*" der. Batı cephesinde, itilâf kumandanları kuvvet istediklerinden Çanakkale teşebbüsüne ancak *parça parça* kuvvet ayrılabilirdi. Artık kara ordusunun, boğazı, donanmaya açması gerekiyordu. En nihayet, yalnız deniz kuvvetleriyle boğazı açmak fikrinden vazgeçilmiş, bunun yerine Gelibolu yarımadasına geniş ölçüde ve kuvvetli ordu birlikleriyle bir çıkarma hareketi yapmak gibi korkunç bir yol tutulmuştur.

Müttefikler, 18 Mart 1915 deniz taarruzunu, harp ilânından dört buçuk ay sonra yaptıklarından, Boğaz müdafilerine, hazırlanmak için bol vakit kazandırmışlardı. Mayın tarama işine de layık olduğu önemi vermemişlerdir.

25 Nisan 1915 sabahı, Gelibolu yarımadasının güney bölgesinde, iki yere, Seddülbahir ve Arıburnu'na yapılan müttefik çıkarmasının, ilk gününde kullanılan müttefik kuvvetleri şunlardır:

a) Kara kuvvetleri :

29. İngiliz piyade tümeni.

Avusturalya-Yeni Zelanda (Anzak) kolordusu

Birinci Fransız tümeni

Hepsi, 60 piyade taburu, 40 topçu bataryası, 80 bin kişi.

b) Deniz ve hava kuvvetleri :

18 zırhlı, 12 krovazör, 27 muhrip, 12 deniz altı gemisi, 1 uçak gemisi, 1 balon gemisi, 36 mayın tarama gemisi, 86 nakliye gemisi, 2 hastahane gemisi. 222 çıkarma vasıtası ve 42 uçak.

Buna karşılık, Gelibolu yarımadasında ve boğazın Anadolu yakasında, Boğazın kara savunmasıyla görevli 5. ordu kumandanlığının (Liman von Sanders) emrinde ikisi Saros ve Gelibolu bölgesinde (5 ve 7. tümenler), ikisi Gelibolu yarımadasının güney ucunda (19 ve 9. tümenler), ikisi de, Anadolu yakasında (3. ve 11. tümenler) 6 Türk tümeni vardı. Hepsi 50 bin muharip.

Müttefik kuvvetleri başkumandanı, sefer kuvveti kumandanlarına *Kilidülbahir plâtosunu* zabt etmeyi emretmişti. Bunun için, Seddülbahir'e çıkacaklara *Alçitepe* ve *Kilidülbahir* bölgesi, Arıburnu'na çıkan Anzaklara da *Kocaçimen* tepesi ve *Maltepe* civarı ilk hedef olarak verildi. Anadolu yakasında *Kumkale* bölgesine de bir gösteri çıkarması tertiplenmişti. 25 Nisan sabahı buraya çıkanlar 26/27 Nisan 1915 gecesi bu bölgeyi bırakıp çekildiler.

5. Türk ordusu kumandanı, görüldüğü gibi elindeki altı tümeni, muhtemel üç çıkarma yerine eşit olarak dağıttığına göre, esaslı müttefik çıkarma yeri hakkında tereddüd ve kararsızlık içinde idi.

25 Nisan 1915 de, Seddülbahir ve Arıburnu bölgelerinde karaya çıkan müttefik kuvvetleri donanma ateşinin himaye sahasından uzaklaşmamışlardır. İki tarafın da gittikçe arttırılan kara kuvvetleri arasında, taarruz ve karşı taarruz halinde devam eden çok kanlı muharebeler bir mevzi muharebesi karakterinde üç ay sürmüş ve müttefikler, ilk hedeflerini elde edememişlerdir.

25 Nisan müttefik çıkarması tıkanıp kalmış, hedefine varmamıştı. İngiliz harp kabinesi, 4 Haziran 1915'de, Çanakkale'ye yeni ordudan tümenler gönderilmesine karar verir. *Hamilton*, bu taze kuvvetlerle Arıburnu ve Seddülbahir cephelerindeki Türk kuvvetlerini kuzeyden çevirip bu cepheleri yerinden sökmek amacıyla, *Suvla limanına* yeni bir çıkarmaya karar verdi. 6/7 Ağustos 1915 gecesi taze İngiliz kuvvetleriyle yapılan bu yeni müttefik çıkarmasını da, Arıburnu'nda ilk Anzak çıkarmasını başarıyla durdurmuş olan Albay Mustafa Kemal karşıladı. Anafartalar bölgesinde de, müttefikler hedeflerine ulaşmamışlardı. Burada da savaş bir mevzi muharebesi halini almıştı.

Her üç çıkarma bölgesinde müttefiklerin, Türk azim ve kahramanlığı karşısında kesin bir netice elde edememeleri yüzünden müttefik çıkarması da, denizde olduğu gibi, beklenen neticeyi verememiştir. Yarım adayı boşaltmaktan başka yapılacak bir şey kalmıyordu. Müttefikler, 19/20 Aralık 1915'de *Arıburnu* ve *Anafartaları*, bundan yirmi gün sonra 8/9 Ocak 1916'da *Seddülbahir* bölgesini de bırakarak çekildiler.⁹

Çanakkale muharebelerine katılan iki tarafın kuvvetiyle kayıpları ortalama şöyledir :

Muharebelere giren İngiliz kuvveti	470.000	
Muharebelere giren Fransız kuvveti	80.000	
	<u>550.000</u>	Toplam
Ölü, yaralı		
İngiliz kayıpları	120.000	
Fransız „	<u>30.000</u>	
	150.000	
Müttefik hastaları	<u>120.000</u>	
	270.000	

Türk mevcut ve kayıpları :

Savaşa katılan Türk Kuvvetleri 700.000

Şehit ve yaralı	190.000
Hasta	<u>70.000</u>
	260.000

* * *

⁹ Bk. Harb Tarihi Dairesi, Çanakkale'de Türk, 1957.

Ruşen Eşref Ünaydın, Anafartalar kumandanı Mustafa Kemal ile mülakat, 1930.

Uluğ İğdemir, Atatürk'ün Anafartalar Muharebelerine ait hatıraları, 1943.

II. MONDROS MÜTAREKESİNDE (30 EKİM 1918 — 11 EKİM 1922) BOĞAZLAR PROBLEMİ

Müttefikler, Çanakkale teşebbüsüne karar verince, Rusya, Boğazlar hakkındaki isteklerinin gerçekleşmesi zamanının geldiğini ısrarla ileri sürmeden önce, Petresburg'ta, daha Boğazlar elde edilmeden, 4 Mart - 10 Nisan 1915'de, Büyük Britanya, Fransa, ve Rusya arasında *İstanbul Andlaşması* imzalanır. Bununla, İstanbul ve Boğazlar Rusya'ya bırakılıyordu¹⁰.

Müttefikler yukarıda görüldüğü gibi, 1915 yılı başlarında (18 Mart 1915) önce denizden ve arkasından da büyük kuvvetlerle karadan yaptıkları çıkarma ve taarruzlarla Çanakkale boğazını elde edememişlerdi. Harp, merkez devletlerinin ve onların müttefikleri Osmanlı Devletinin yenilgisiyle bitince, Osmanlı devletiyle yaptıkları Mondros mütarekesiyle *Karadenize serbestçe geçmek için Çanakkale ve İstanbul boğazı istihkâmlarının müttefikler tarafından işgali şartını* kabul ettirdiler.

Gerçi, Çarlık Rusyası yıkılmış ve onun yerine Sovyet Rusya geçmiş ise de, harp sonunda Batılı devletlerin boğazlara ihtiyacı azalmamıştı. Boğazlar ve İstanbul'un işgaliyle Osmanlı İmparatorluğu daha kolay yola getirilebilirdi. Boğaza hâkimiyetle, Osmanlı devletinin paylaşılması için harp içinde yapılmış olan gizli anlaşmaların uygulanması da kolaylaşabilirdi. Bundan başka, 1918 yılı sonlarında, İtilâf devletlerinin Sovyet Rusya ile mücadelelerinde Boğazlardan serbestçe geçebilmeleri gerekiyordu.

Mütareke imzalandığı sıralarda Çanakkale Boğazının iki yakasında, her çapta 273 top ve 12 mayın hattında 579 mayın, 2 deniz altı mania ağı ve bir torpido bataryası ile 16 ışıldak vardı. Bundan başka Boğazın çıkarmalara karşı savunulması için Gelibolu yarımadasında üç ve Anadolu yakasında da bir tümenlik kara kuvveti vardı.

Osmanlı devleti mütarekename ile her iki Boğaz tahkimatının ve tesislerinin itilâf orduları tarafından işgal edilmesini ve buralardaki Türk birliklerinin boğazlar bölgesinden uzaklaşmasını kabul etmiş bulunuyordu. 6 Kasım 1918'den itibaren mayınların, ağ manialarının kaldırılmasına başlanılmış ve birinci dünya harbinde, itilâf devletlerine

¹⁰ H. Howard, Türkiye'nin taksimi 1931.

dört yıl kapalı kalan Çanakkale Boğazı bir hafta içinde (6-12 Kasım 1918) zahmetsizce, itilâf devletlerinin eline geçmişti. Çanakkale boğazının iki yakasını, önce, 28. İngiliz tümeni işgal etti. 20 Kasım 1918'de Boğazın Rumeli yakasının Seddülbahir - Kilidülbahir kısmı Fransızlara devrolundu. Anadolu yakası İngiliz işgalinde kaldı. Bunun arkasından, mütarekenameye aykırı olarak Gelibolu ve Bolayır bölgesini de İngiliz birlikleri işgal ettiler. Bu sûretle bütün Çanakkale Boğazı, baştan başa İtilâf işgaline girdi.

Çanakkale Boğazının açılması ve işgali, İstanbul ve Karadeniz Boğazı yolunu da itilâf kuvvetlerine açmıştı.

İtilâf gemileri 8 Kasım 1918 gününden başlayarak İstanbul limanına gelmeye başladılar. 167 parçadan ibaret büyük itilâf armadası da mütarekenâmeye aykırı olarak 13 Kasım 1918 günü, İstanbul limanına demirlediği gibi ilk günde 3500 kişilik bir itilâf kuvveti de İstanbul'u işgal etti.

Mütareke sıralarında, karadeniz Boğazının savunma silâhları, 136 top, 4 mayın hattında 76 mayın, 8 ışıldak ve bir torpido bataryasından ibaretti.

Türk Karadeniz Boğazı da, itilâf donanmasının İstanbul'a gelmesinden sonra iki gün içinde (14-15 Kasım 1918) İtilâf işgaline alındı. Müstahkem mevkiin Anadolu yakasını Fransızlar (122. Fransız tümenininin 84. alayı), Rumeli yakasını da İngilizler (85. İngiliz tugayı) tuttular.

Boğazlara ve haksız olarak İstanbul'a yerleşen itilâf devletleri Osmanlı devletini kontrolleri altına almışlardı. Padişah-Halife ve İstanbul hükümeti vasıtasıyla, harp içinde imzaladıkları anlaşmalara göre, Türk vatanını paylaşabileceklerini sanıyorlardı. Mondros mütarekesiyle Osmanlı devletinin tarihe karıştığı doğru idi. Fakat, Türk milletini esir ve Türk vatanını bir sömürge yapmağa kalkışmaları bir gafletti. İtilâf devletleri Anadolu'nun paylaşılmasında harp içinde vardıkları anlaşmaları uygulamaya geçtiler. Güney Anadolu'yu (Kilikya) Fransızlar, Güney Batı Anadolu'yu İtalyanlar işgal ettikleri gibi, Kafkasya'daki üç Türk vilâyetini de Ermeni ve Gürcülere bıraktılar. Türklerin tahammülünü taşıran, İzmir'i Yunanlılara işgal ettirmeleri (15 Mayıs 1919) olmuştur. Bununla beraber müttefikler, 'Boğazlar meselesi' ve 'Türk Barışı' hakkında bir türlü anlaşamıyorlardı.

İstanbul ve Boğazlar işinde İngiltere ve Fransa rekabeti çok büyüktü. Bu iki devletten hiç biri, buraları yalnız diğerinin kontrolüne bırakmayı kabul etmiyordu.

Yunanistan'ı İstanbul'da yerleştirmek düşüncesi de çabuk bırakıldı. Amerika da, Doğuda ve Boğazlarda mesuliyet almıyordu. En sonunda, İstanbul'la birlikte Boğazların milletlerarası bir idareye verilmesi üzerinde bir anlaşmaya varılmış gibiydi.

Anadolu'ya geçen (19 Mayıs 1919) Mustafa Kemal Paşa (Atatürk)'nin "*millî hudutlar içinde müstakil bir Türkiye*" yaratmak davasıyla mücadeleye atılması dünya tarihinde yepyeni bir devrin başlangıcı olmuştur. İtilâf devletlerinin *Zafer Politikası* Türk milletini bir ölüm-kalım savaşına zorlamıştı. Birinci dünya harbinden sonra, dünya nizamını kurmağa gelenler, sendeleme ve sayıklama geçiriyorlardı. Klemanso ve Loid Corc, Türk milletinin etrafını bir esaret çemberiyle çevirmişlerdi. Avrupa hak ve adaletine inancı kalmayan Türk milleti, zorla kabul ettirilen Mondros ve Avrupa Emperyalizminin bir zaferi sayılan Sèvres andlaşmaları üzerine yamalar yapmak suretiyle değil bir *yeni düzen* kurmak fikriyle Ankara'da Atatürk'ün başkanlığında kurulan *Türkiye Büyük Millet Meclisi*'ne ve *Hükümeti*'ne dayanarak mücadeleye auldu. Mücadele çok sert olmuş ve iki yıl sürmüştür. Türk ordularının Yunan ordusunu Dumlupınar'da yenerek (30 Ağustos 1922) İzmir'le birlikte Batı Anadolu'yu kurtarması hak ve adaletin ve milletlerin kendi mukadderatlarına hâkim olmaları prensibinin de bir zaferi sayılmalıdır.

Yeni duruma göre, Mordros mütarekesi (30 Ekim 1918) ve Sèvres esaret vesikası kendiliğinden hükümsüz kalmıştı. Yeni Türkiye devleti, müttefiklerle Mudanya'da bir mütareke yaptığı gibi (11 Ekim 1922) Lozanda da Türk istiklâlini tanıyan bir barış andlaşması imzalandı (24 Temmuz 1923). Lozan andlaşmasının Türkiye Büyük Millet meclisinde tasdikinden (23 Ağustos 1923) sonra İstanbul'da ve Boğazlarda kalan müttefik birlikleri de çekilmişlerdir. (2 Ekim 1923)

İstanbul ve boğazlar, Mondros mütarekesi sonucu olarak beş yıl kadar (13 Kasım 1918-2 Ekim 1923) geçici yabancı işgalinde kaldıktan sonra asıl öz sahibi Türk milletinin eline geçmiştir.

Montreux Antlaşması (20 Temmuz 1936), Lozan'da imzalanan Boğazlar mukavelesiyle kabul edilen *gayri askeri bölge* ile *Milletlerarası Boğazlar Komisyonu*'nu da kaldırmıştır.

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞINDA TÜRK - ALMAN TİCARETİNDEKİ İKTİSADİ SİYASET

YULUĞ TEKİN KURAT, Ph. D.

İkinci dünya savaşının son safhalarına kadar tarafsızlığı muhafaza etmek suretiyle Türkiye büyük bir siyasi zafer kazanmıştı. Bu başarı hakikaten büyüktü, çünkü Türkiye gerek Mihver ve gerek Müttefik devletler tarafından, kendi saflarında harbe girmesi için yapılan baskılara rağmen, müstakil siyaseti olan tarafsızlık rotasından hemen hemen savaşın sonuna kadar ayrılmamıştı. Fakat harb, Türkiye'nin iktisadi durumuna tesir etmekte gecikmedi. Memlekette kalkınma hareketleri durduruldu ve eldeki bütün mevcut kaynaklar, dışarıdan gelecek her hangi bir tehlikeye karşı savunmak için silâhlı kuvvetlerin ihtiyaçlarına sarfedildi. Modern harbte kullanılan yeni silâhları imâl edecek ağır endüstrisi olmıyan Türkiye, bunların ithalini ziraat mahsullerinin ihracatı ile karşılamak zaruretinde idi. Fakat Türkiye topraklarında bulunan krom madenleri bu ziraat memleketinin ehemmiyetini artırmıştı. Zira Almanya ve İngiltere harb endüstrisinin başlıca ham maddelerinden biri olan kromu Türkiye'den satın alabilmek için her ikisi de kendilerine en kârlı müşteri süsünü vermeğe çalışıyorlardı. Bilhassa Almanya'nın krom ihtiyacını karşılaması için geniş pazarlara ihtiyacı vardı. Sovyet Rusya hariç, Almanya'nın ticaret yaptığı devletler arasında krom en fazla Türkiye'den temin edilebilirdi. Harbin başlangıcında Alman-Sovyet münasebetlerindeki siyasi dostluk gözden kaçmamakla beraber, iki devlet arasındaki iktisadi anlaşmazlıklar kendini göstermekten geri kalmıyordu. Dolayısıyla Almanya için en iyi krom teklifi Türkiye'den gelebilirdi. İngiltere'nin Türkiye'den krom almaktaki başlıca maksadı ise bu ham maddeye olan ihtiyacından ziyade, Almanya'yı Türk kromundan mahrum etmektir. Zira bu durum dışında Türkiye'nin krom arzı geniş pazarlara sahip İngiltere için fazla bir şey ifade etmezdi. Türkiye ise ithal edeceği ağır silâhlara karşılık yalnız kromunu değil, aynı zamanda ziraat mahsullerinin de satın alınmasını şart koşuyordu. İşte ikinci Dünya Savaşında Türk-Alman ticaretindeki iktisadi politika ancak bu meselelerin çerçevesi içinde mütalâa edilebilir.

İkinci Dünya Savaşından on sene kadar evvel Almanya Türkiye'de ticarî bir köprübaşı kurmaya muvaffak olmuştu. Lozan andlaşmasından altı yıl kadar bir zaman geçtiği halde, İtilâf devletlerine karşı Türkiye'nin duyduğu soğukluk henüz zail olmamış, buna ilâveten aynı hissin Almanya tarafından paylaşılması, Türkiye'nin batı Avrupa'dan yapılacak herhangi bir sermaye veya iş teklifine yanaşmaması, eski mağlup müttefikin (yani Almanya'nın) işine yaramıştı. Nitekim Alman profesörleri, teknisyenleri ve inşaat firmalarına Türkiye'de iş sahaları bulunuyordu.¹ Sonra 1929 ve 1939 yılları arasında Almanya'nın Türkiye'ye ihracatı % 15'den % 47'ye ve ithalâtı % 13'ten % 43'e yükselmiştir.² Fakat harb bulutları iki devlet arasındaki normal ticaret münasebetlerini karartmaktan geri kalmadı. Zaten Türkler uzun zamandanberi İtalya'nın Akdeniz'deki niyetlerinden şüpheleniyorlardı. Üstelik Hitlerin de Mussolini'yi destekler bir tavır takınması, Türklerin eski müttefiklerine karşı besledikleri iyi niyetleri bozuyordu. Türkiye ve Almanya arasında 25 Haziran 1938 tarihinde imzalanan kredi ve ticaret andlaşması 1939 Temmuzunda sona eriyordu. Fakat andlaşma gereğince her iki devlet taahhütlerini kesmek veya yenilemek hususunu 1939 yılı Mayısında karara bağlayacaklardı. Çok muhtemeldir ki, Türkiye Mayıs yerine sonbaharda müzakerelere geçmeyi istemekte samimî davranıyordu.³ Fakat 23 Ağustos 1939 Sovyet-Alman paktı imzalanınca, Türkiye ticaret andlaşmasını yenilemeyi katiyetle red etti ve Almanya ile yapılan ticaret, doğrudan doğruya zararların telâfisi esasına bağlandı. Böylece ticaret âdeta durakladı, ancak klining sistemi ile çok ufak bir mikyasta ithalât ve ihracat yapılmakta idi.⁴

Diğer taraftan Türkiye Dışişleri bakanı Saraçoğlu'nun Türk-Sovyet saldırmazlık paktını garantiye bağlamak maksadı ile 1939 Eylülünde Moskova'ya yaptığı seyahat müsbet bir netice vermemişti. Bunun faydalı bir tepkisi İngiltere ve Fransa'nın Türkiye'ye yaklaşmaları oldu ve 19 Ekim 1939 tarihinde Müttefiklerle bir andlaşma imzalandı. Hâdiselerin bu şekilde gelişmesiyle Türkiye ekonomisinin

¹ G. Lenczowski, *The Middle East in World Affairs*, (New York, 1952) spf. 139.

² C. E. Black and E. C. Helmreich, *Twentieth Century Europe*, (New York, 1950) spf. 587.

³ Unsigned Memorandum of the Economic Policy Department, 7 Nov 1939, Doc. 391, *Documents on German Foreign Policy*, (Washington D.C. 1954), Vol. VII, p. 453

⁴ W. N. Medlicott, *Economic Blockade*, (London, 1952). Vol. I, p. 271.

ister istemez İngiltere ve Fransa'nın nüfuzu altına gireceği neticesine kolaylıkla varılabılırdi. Nitekim Saraçoğlu *France Soir* gazetesinin muhabirine verdiği bir demeçte Fransa ve İngiltere ile iktisadi münasebetleri süratle geliştirmek ve Alman ekonomisinden uzaklaşmak istediğini açıkça söylemişti. Bunu yapmakla kliring sisteminden Türkiye'yi kurtaracağını ve normal ticaret münasebetlerinin yeniden kurulacağını belirtmişti.⁵

Saraçoğlu'nun isteği Mütteliklerin lehine bile olsa, Türkiye'nin Alman piyasasından çekilmesi ekonomisi için faydalı değil aksine zararlı olurdu. Türkiye'de köylü nüfusunun gelirinin büyük bir kısmını Almanya'ya satılan ziraat mahsulleri sağlamakta idi. Bu maddeler umumiyetle standard olmadıklarından dünya piyasasına arz edilecek durumda değildiler. Böylece Türk ziraat istihsalini destekleyen yegâne piyasa Almanya'da bulunuyordu. Buna mukabil Almanya'dan makina ithal edilmekte ve bunların yedek parçaları da başka yerde bulunmamakta idi. Bu sebeplerden ötürü sanai maddeler ithaline karşılık Türkiye'nin mahsulünü İngiltere ve Fransa'da satmak teşebbüsü pek semere vereceğe benzemiyordu. İngiltere siyasi durumu nazarı itibare alarak Türkiye ile alış-verişe kalkışsa bile, bu ancak muvakkat bir zaman için devam edebilirdi. Çünkü İngiltere kendi dominyonları ile olan ticarî menfaatlerini ön plânda tutmaya mecburdu. Görülüyor ki, eğer Türkiye Almanya ile olan ticaret bağlarını koparacak olursa, Almanya gibi en iyi müşterisini kaybetmiş olacaktı.

Zaten çok uzağa gitmeğe hacet kalmadı ve 1939 Eylülündeki hâdiseler tehlike çanını çalmağa başladılar. Türkiye'nin Almanya ile ticaret andlaşmasını yenilememesi, Türk müstahsilini endişelendirmişti. Zira o yılın mahsulü elde kalmıştı. Eğer Müttelikler bu mahsule bir mahreç bulamazlarsa, Almanya ile ticaret mecburî olarak yeniden başlayacaktı. Ankara'daki İngiliz büyük elçisi Knatchbull-Hugessen Londra'ya gönderdiği telgrafta mahsulün ihracat için beklediğini ve durumun nazik bir safhaya girdiğini bildiriyordu. Eğer İngiltere'nin menfaati Türkiye'nin Almanya'ya krom satmamasını gerektiriyorsa bu ancak Türk ziraat mahsullerinin çok miktarda İngiltere'ye ithal edilmesiyle mümkün olabilecekti. İngiltere İaşe Bakanlığı 11000 ton

⁵ Unsigned Memo. of German Econom. Policy. Dept. 7 Nov 1939, Doc. 391. *Documents on German Foreign Policy*, Vol. VII, p. 454.

kuru üzüm ile 5000 ilâ 9000 ton kadar kuru incir ithalini düşünüyordu ⁶, fakat bu miktar Türkleri memnun etmekten çok uzaktı.

Bu suretle Türkiye dış ticareti hal edilmesi güç bir mesele ile karşılaşmıştı. Almanya'ya gelince, o da Türkiye ile olan ticaret münasebetlerinin sekteye uğramasından memnun kalmamıştı. Bu ticaret krizinin başlangıcını Almanya'nın İtalya ve Rusya ile yaptığı paktlar hazırlamışsa da, asıl mesul şahıs Hitler'den başkası değildir. Hitler 14 Mayıs 1939'da Türkiye'ye artık harb silâhlarının verilmemesini emretmişti ⁷. Führer her nedense Türklerin günün birinde bu silâhları Almanya'ya karşı kullanmalarından endişe ediyordu. ⁸ Hitler'in bu kararından sonra, evvelce ismarlanan *Skoda* topları ve 60 *Messerschmid* tayyaresinin teslim edilmeyişi ve bu hususta makul olmıyan bazı sebeblerin ileri sürülmesi Türkleri çok kızdırmıştı. Havanın bu kadar elektrikli olmasına bakmaksızın, Almanlar 1939 Ağustosunda hâlâ harb malzemesine dair taahhüdün kaldırılması şartı ile 1938 ticaret anlaşmasını yenilemek amacını güdüyorlardı. Maksudlarına baskı yaparak erişmek için Türk mahsullerine ait ithal permilerini iptal etmek gibi bir gösteride dahi bulundular. ⁹

Fakat Türkiye'nin iyi bir piyasaya olduğu kadar Almanya'nın da kroma ihtiyacı vardı. Türkler krom ihracatı ile diğer maddelerin ihracatı arasında büyük bir tefrik yapmakta idiler. Ellerindeki kromu ancak harb malzemesi karşılığında satmak istiyorlardı. Almanya ise Eylül ve Ekimde yapılan temaslarda krom ithaline dair bir garanti almaksızın müzakerelere girişmemekte ısrar ediyordu. Fakat Almanya'nın takip ettiği bu siyaset gerek Türkiye'ye ve gerek İngiltere'ye Führer'in kroma ne kadar çok ihtiyacı olduğunu göstermişti. Alman İktisat Bakanlığı bu şekilde çekimser davranmak suretiyle eninde sonunda Türklere kendi şartlarını kabul ettireceğini sanıyordu. Fakat Almanya'nın Ankara'daki büyük elçisi von Papen bu hatalı siyaseti ilgili mercilere bildirdi. ¹⁰ Harb malzemesini kesmek şöyle dursun hattâ yedek parçaların bile gönderilmemesi Türkiye'yi fazla bir zarara

⁶ W. N. Medlicott, *Economic Blokade*, I, 272.

⁷ Unsigned Memo. of Econ. Policy Dept., 7 Nov 1939, *Docum. on German Foreign Policy*, VII, 452.

⁸ F. von Papen, *Memoirs*, (Transl. by B. Connell, London 1952) p. 488.

⁹ Unsigned Memo, 7 Nov 1939, 453.

¹⁰ Papen to Wiehl, 21 Feb, 1940, Doc. 625. *Docum. on German Foreign Policy*, VIII, 790-1.

sokmuş olmazdı. Çünkü Fransa ve İngiltere evvelce Polonya için ayrılmış harb malzemesini isterlerse Türkiye'ye gönderebilirlerdi. Sonra, başlıca bir ziraat memleketi olan Türkiye için endüstri henüz fazla bir şey ifade etmiyordu. Yedek parça kıtlığı yüzünden bazı fabrikalar kapansa bile, İngiltere bazı zarurî ihtiyaçları karşılamak suretiyle yardımda bulunabilirdi. Von Papen'in bu ikazları üzerine, Almanlar harb malzemesi vermeyecek olurlarsa yalnız kromu kaybetmekle kalmayıp üstelik bütün Türkiye ekonomisini de Müttefiklerin nüfuz sahasına bırakacaklarını anlamışlardı. Bundan başka Almanya'nın pamuk, tütün ve zeytinyağı gibi istihlâk maddelerine de ihtiyacı vardı. Führer askerî malzeme vermemekte ısrar ettiği takdirde bu istihlâk maddeleri de İngiliz pazarına gönderilebilirdi.

Böylece Almanya siyasetini yumuşattı ve Türkiye krom maddesinde tâviz verdiği takdirde harb malzemesi ve yedek parçalar ithal edebilecekti. Türkiye ile bu şartlar üzerinde uzlaşırsa, Almanya senede 80.000 ton krom ithal edeceğini umuyordu; zaten 1938 Ekiminden 1939 Ekimine kadar geçen bir yıl zarfında Türkiye'den yukarıdaki tonajda Krom ithal edilmişti, hattâ Almanya zarurî bir minimum olan 60.000 tona dahi razı idi¹¹. Dışişleri Bakanlığı genel sekreteri Menemencioğlu ise ancak 30.000 ton üzerinden lâf açmış ve sonra bu teklifini de geri alacak gibi olmuştu. Ancak Erzincan zelzelesi felâketi üzerine gönderdiği ilâç ve röntgen malzemesi sayesinde Almanya'nın Türkiye'den ithal ettiği krom 1938 Ekiminden 1940 Aralığı sonuna kadar 104, 156 ton gibi bir maksimuma yükselmişti¹².

Öte yandan 19 Ekimde Müttefikler ile yapılan anlaşmadan hız alan İngiltere, Türkiye'nin Almanya'ya yaptığı krom ihracatını durdurmast için müzakerelere geçmek istiyordu. Türkiye Almanya'ya yaptığı krom ihracatını kesmeye hazırды, ancak İngiltere'nin senede 200.000 ton krom ithal etmesini şart koşuyordu. Buna ilâveten İngiltere 8 ilâ 10 milyon T.L. değerinde tütün, 10 ilâ 15 bin ton kadar fındık ve 10.000 ton da kuru incir almalıydı. İngiliz İaşe Bakanlığı bu şartları kabule hazırlanırken Türkiye krom fiyatını yükseltti (bk. s. 101) ve bu hareket Londra çevrelerinde iyi karşılanmadı. Bütün bu siyasi mülâhazalara rağmen hakikat şu idi ki, Müttefikler Türk mallarına Alman piyasasındaki avantajları sağlayamazlardı, zira Müttefikler

¹¹ Wiehl to Papen, 5 Oct. 1939, Doc. 330, ibid. p. 257.

¹² *Başvekâlet İstatistik Yıllığı* (Ankara 1946), Cilt XV, s. 380.

Türkiye'nin Almanya'ya yaptığı ihracatı kendileri alacak olurlarsa bu malların hepsini denize dökmekten başka bir çare bulamayacaklardı. Aynı zamanda 19 Ekim anlaşmasını imzalayan Türkiye, Almanya'ya harbte kullanmaya yarayan maddeleri ihraç etmemek gibi bir taahhüd altına girmiş görünüyordu. Saraçoğlu hâlâ İngiliz tekliflerini müsait karşılıyordu, nitekim 9 Aralık 1939'da Müttefikler silâh ve makina aksamı temin ettikleri takdirde, Türkiye'nin Almanya ile ticaret münasebetlerini keseceğini Knatchbull-Hugessen'e söylemişti¹³. Fakat, 1940 Ocağındaki durum, harb ekonomisiyle imkânları tahdide uğramış İngiltere'nin Türkiye'nin istediği maddeleri temin etmesi şöyle dursun, hattâ Türkiye'nin Alman piyasasına sürdüğü malları dahi alacak bir halde olmadığını meydana koymuştu. İngiltere'nin arzı Türkiye'nin talebinin ancak % 5 ini karşılamaktaydı¹⁴.

Bu şartlar karşısında Türkiye, Alman tekliflerini uygun buldu ve 1940 Martunda yapılan bir andlaşma gereğince Almanya Türkiye'ye tayyare, top ve motorlu vasıta ve telsiz istasyonlarına ait yedek parçaları ve Alman yapılı vapur aksesuarları ihraç edecek, karşılığında 5.200.000 sterling değerinde deri, debagat maddesi, meyan kökü, zeytinyağı ve tiftik alacaktı. Mamafih İngilizler Alman-Türk ticaretini kesmek için mücadeleyi bırakmamışlardı. Nitekim 1939 sonbaharında yapılan kuru yemiş andlaşması gereğince Türkiye'nin İngiltere'ye kuru üzüm ihracatı 2 milyon sterlingi bulmak suretiyle bu maddeler üzerinde Almanya'yı geçmişti¹⁵. Fakat yine de bu kuru yemiş satışı Türkiye ile İngiltere arasınba bir harp ticaret anlaşması akdini sağlamazdı. Zira, Türkiye tütün, zeytinyağı ve pamuğunu satmak istiyordu. Gerek Almanya ve gerek İngiltere pamuk fiyatını çok yüksek bulmuşlar (kilosu 69,5 kuruş), fakat Almanya tütün ve zeytinyağı ithalinde Türkiye'yi İngiltere'den daha fazla memnun etmişti. İngiltere 1940 ve 1944 yılları arasında Türkiye'den bir kilo olsun pamuk almamış, buna mukabil Almanya 1942 de 1318, 1943'te 1580 ve 1944'te 3325 ton pamuk ithal etmiştir.¹⁶

Krom ihracatı ise Türkiye'nin dış münasebetlerine tesir eden en mühim bir mevzu olmuş ve Ankara hükümeti Almanya'dan temini

¹³ W. N. Medlicott, *Economic Blockade*, I, 274

¹⁴ Aynı eser, s. 277.

¹⁵ *İstatistik Yıllığı*, Cilt XV, 372.

¹⁶ Aynı eser, s. 277.

mümkün olan büyük bir kârı gözden çıkartarak taahhütlerini yerine getirmişti. 1939 Ekimi andlaşması gereğince Türkiye'nin Almanya'ya krom ihracatı 1941 başında durmuş ve ancak 1943'ten sonra yeniden başlamıştır. Müttefiklerle yapılan krom görüşmeleri ise istenilen neticeyi vermemişti. Önce 8 Ocak 1940 tarihinde bir ön andlaşma imzalanmıştı. Buna göre andlaşma iki yıl devam edecek ve bu müddet bitince tarafların rızası olsun olmasın bir sene için uzatılacaktı. Bu şartları kabul etmekle beraber Türkiye Müttefiklere senede 200.000 ton krom satmak istiyordu, fakat Müttefikler bunu Türkiye'nin teklif ettiği fiattan almağa yanaşmadılar. Zira, evvelce krom fiatı Londra borsasına göre ton başına 16 lira 90 kuruş olarak ayarlanmıştı. Fakat Türkiye fiatı artırınca (bk. s. 99), Fransızlar 90.000 ton gönderilmesi şartıyla ton başına 29 lira 30 kuruş ödemeyi kabul ettiler.¹⁷ Fakat Fransa'nın Almanlar tarafından işgali işleri karıştırdı ve İngiltere ile Türkiye arasındaki fiat müzakereleri 1941 yılı sonuna kadar sürüklendi durdu. Bu yüzden 1940'tan 1942 sonuna kadar İngiltere'ye krom ihraç edilemedi. Mamafih Türkiye Amerika Birleşik Devletleri gibi iyi bir müşteri bulduğundan, bu memlekete yaptığı krom ihracatı her yıl bir az daha arttı.¹⁸ Nihayet İngiltere 1943 yılında 25.973 ton krom alabildi.

Türkiye krom ihracatının harb siyasetine bağlı olduğunu söylemeğe lüzum dahi yoktur; bunun en canlı misali, 1941 Haziranında Almanya'nın Rusya'ya karşı harb açmasından sonra kendini göstermiştir. Türkiye'nin böylece Karadeniz'den gelecek müşterek bir Rus-Alman harekâtına dair endişeleri zail olmuştu. Saraçoğlu bu husustaki memnuniyetini şu sözlerle belirtmişti: "Ce n'est pas une guerre, c'est une croisade" (Bu sadece bir harb değil, bu bir Haçlı Seferidir).¹⁹ Nihayet 9 Ekim 1941'de Almanya ve Türkiye arasında senede 90.000 ton krom ithalâtına karşılık, harb malzemesi ihraç edilmek üzere bir ticaret andlaşması imzalandı. Almanya İkinci Dünya Savaşının en muvaffakiyetli anlarını yaşıyordu; buna bakmaksızın Türkiye İngiltere'ye karşı olan taahhüdlerinden asla vaz geçmiş değildi. Almanya'ya yapılacak olan krom ihracatına ancak 1943'ten itibaren,

¹⁷ W. Medlicott, *Economic Blockade*, p. 605.

¹⁸ 1940 da 72, 929; 1941 de 86, 208 ve 1942 de 116,848 ton Bk. *Başvekalet İstatistik Yılığ*ı Cilt XV, s. 380.

¹⁹ Von Papen, *Memoirs*, p. 479.

yani İngiltere ile yapılan krom andlaşması bittikten sonra başlanacaktı. Görülüyor ki, Türkiye'nin Almanya ile ticaret münasebetlerini kuvvetlendirmesi İngiliz menfaatlerine hanel getirecek şekilde ayarlanmamıştı. Fakat bilhassa top çeliği imalinde kullanılmak üzere Almanya'nın 1942 yılında çok fazla kroma ihtiyacı vardı ve durum endişe verici bir safhaya girmişti. Bu sebepten ötürü İktisad Bakanlığı yardımcı Bakanı Clodius ihracatın daha evvel başlamasını istedi. Türkler bu müracaata aldırış etmediler. Türk-Alman krom müzakerelerinin sona erdiği gece, Karpiç lokantasında bir İngiliz gazetecisi Orkestradan "Chrome, Chrome Sweet Chrome" (Krom, krom, tatlı krom) parçasını çalmalarını istedi. Caz bu isteği yerine getirdikten sonra, repertuarına şu parça ile devam etti "I can't give you anything but love, baby" (Sana aşkımdan başka verecek hiç bir şeyim yoktur, cicim) ²⁰.

Böylece Almanya 1942 yılında Türk kromundan mahrum kalmıştı, fakat artık İngiltere'nin elinde 1943 ihracatını durduracak hiç bir imkân kalmamıştı. Türkiye'de bu esnada kromuna karşılık hem Müttefiklerden hem de Almanya'dan harb malzemesi ithali için çok büyük fırsatlar ele geçirmiş bulunuyordu. Saraçoğlu İngilizlere Almanya'ya vâdedilen 90.000 ton dışında istedikleri kadar krom alabileceklerini söyledi. ²¹ Fakat İngilizler, Türk-Alman krom andlaşmasından ortaya çıkan bir güçlkle karşılaştılar, çünkü ham krom madeni için daha düşük bir fiyat bekliyorlardı. İngiliz Levazım Bakanlığının kromu, teklif edilen yüksek fiattan almaya hiç de niyeti yoktu, fakat 1943 Mayısında krom ithaline teklif edilen fiyat üzerinden başlamak mecburiyeti hasıl oldu. Aksi takdirde bütün Türk kromunun Almanlara satılması ihtimali İngiltere'yi ürkütmüştü. ²²

Almanya'nın Türkiye'den krom ithalâtı 1943'te 13,564 ton ve 1944'te 56,649 tonu buldu. Görülüyor ki, senelik 90.000 tondan Almanya istifade edememişti. Almanya'nın harbi kaybetmeye başlaması ve bunun bir neticesi olarak ta Türkiye'ye göndermeyi taahhüd ettiği harb malzemesinin zamanında teslim edilmeyişi üzerine Ankara hükümeti Müttefikler lehine güdülen bir tarafsızlık siyaseti takip etmeye başladı ve Almanya'ya krom ihracatını 20 Nisan 1944 tarihinde

²⁰ Knatchbull-Hugessen, *Diplomat in Peace and War*, (London 1949), p. 172.

²¹ W. N. Medlicott, *Economic Blockade*, (London 1958), Vol. II, 240.

²² W. N. Medlicott, *Economic Blockade*, (London, 1958) vol II, p. 241.

durdurdu. Bununla 2 Ağustosta (1944) tamamiyle kesilecek olan siyasi ve iktisadi münasebetlerin ilk işareti verilmiş oldu.

Artık 1944 ilkbaharı sonunda Almanya'nın harbi kaybettiği aşikârdı; bu durum karşısında Türkiye Almanya ile olan ticaretinde kromunu kesmiş bile olsa, iktisadi münasebetlerini devam ettirmesi ileride aleyhine kaydedilecek bir netice doğurabilirdi. Bilhassa Stalingrad zaferinden sonra Rusya'nın Türk-Alman münasebetlerine yaptığı devamlı hücumlar siyasetin değiştirilmesi gerektiğini gösteriyordu. Tarafsızlığın artık kendisine fayda değil bilâkis zarar vereceğine kani olan Türkiye, Müttefiklerinin safına geçmekte tereddüd etmedi. Aslında ne İngiltere ve ne de Almanya Türkiye üzerinde giriştikleri "Krom harbi"nde gayelerine ulaşamadılar. Gizliden gizliye yapılan bu harbteki zafer ise gerçekten Türk diplomasisinin eseri olarak kabul edilmelidir.

A SURVEY OF ECONOMIC POLICY IN THE TURCO-GERMAN TRADE DURING WORLD WAR II

By : Y. T. KURAT, Ph. D.

Turkey won a great diplomatic victory by remaining a neutral power until the closing stages of the second World War. Indeed it was a great achievement, for to push Turkey into war pressure was brought to bear upon her both by the Allies and the Axis. But the Turks had their own policy and steered a middle course. Nevertheless the war did have a bearing effect on Turkey's economy. It paralysed her efforts for development and imperatively directed her resources to the building up of armed forces for the safeguard of her territory and sovereignty. With no heavy industry sufficient to produce the necessary armaments in modern warfare, Turkey was dependent on their importation in return for which she offered agricultural commodities. But what gave Turkey an important position was her supplies of chrome which made Britain and Germany the exigent bidders in the purchasing of this raw material essential for war industry. Especially in the case of Germany the demand for chrome was more exacting. Among the other European powers with whom Germany traded Turkey was the best supplier of chrome not to count Russia. For, whilst the Russo-German friendship continued, economic differences between the two countries did also prevail. As for Britain, she was more interested in the cutting off of chrome supply from Turkey to Germany than purchasing this commodity for its great use. Turkey made in fact a bargain with her chrome for the exportation of her agricultural produce and the importation of heavy armaments. So the economic policy in the Turco-German trade during the war period must be viewed in such a perspective.

Almost a decade before the outbreak of the war Germany had gained an economic foothold in Turkey. After the treaty of Lausanne (1923) emotional hostility towards the victorious Versailles powers had not diminished, this share of sentiments with Germany and the Turkish aversion to foreign investment and enterprise, particularly of west European nature worked to the advantage of the defeated

ally. The Turks employed numerous German professors, experts and construction firms¹. Besides Germany's exports from Turkey rose from 13 % to 43 % in 1929-38 and Turkish imports from 15 % to 47 % during the same period². War clouds, however, eclipsed the normal trend of trade relations between Germany and Turkey. For some time past the Turks were suspicious of Italian motives in the Mediterranean. And Hitler's apparent backing of Mussolini alienated the Turkish feelings from the old ally. The German Turkish agreements on the exchange of goods and payments (25 July 1938) terminated in July 1939. The agreements provided that the two governments were going to decide in May 1939 whether or not to extend their commitments. The Turks were perhaps first sincere in willing to negotiate in autumn due to the seasonal character of their products³. But upon the signing of the Russo-German pact on August 23, 1939 Turkey refused definitely to renew the agreement and put all the trade with Germany on a compensation basis. This brought trade to a standstill, only limited amount continued through the Czech clearing⁴.

Subsequently the Turkish Foreign Minister Saracoğlu's mission to Moscow in September with the intent to strengthen the old Russo-Turkish agreement of non-aggression did not bear any fruit. But this quickened the *rapprochement* between Turkey and the Allies, namely Britain and France. Accordingly an agreement was signed on October 19, 1939. There was good reason to believe that these developments would bring Turkey's economy into the sphere of Britain and France. Saracoğlu had in fact stated to the correspondent of *Paris Soir* quite frankly that he wanted to turn away from the German economy by intensifying economic relations with the Allies. In so doing he expected to rid Turkey of the "clearing system" and to return to what he called to normal trade relations⁵.

¹ G. Lenczowski, *The Middle East in World Affairs*, (New York 1952) p. 139.

² C. E. Black and E. C. Helmreich, *Twentieth Century Europe*, (New York, 1950), p. 587.

³ Unsigned memorandum of the Economic Policy Department, 7 Nov. 1939 Doc. 391. *Documents on German Foreign Policy* (Washington D. C., 1954) Vol. VII, p. 453.

⁴ W. N. Medlicott, *Economic Blockade* (London, 1952), Vol. I, p. 271.

⁵ Unsigned Memo. of German Econ. Policy Dept., 7 Nov 1939, Doc. 391. *Documents on German Foreign Policy*, Vol. VII, 454.

Though Saracoğlu's motives were favourable to the Allies, the Turkish national economy could ill afford losing immediately the German market. Germany had been buying large quantities of agricultural products on whose sale Turkey's rural population depended. These products were mostly non-standardised and therefore could not be sold in the world-market. So Germany alone made it possible for Turkey to expand her production. In return Germany had delivered to Turkey a great number of industrial products whose parts could only be obtained from the *Reich*. Hence Turkey would have been no doubt disappointed in her expectations to supply her industrial needs from Britain and France by selling her agricultural products in these countries. Even if Britain, by political promptings, were to buy from the Turkish market, this could have lasted temporarily. For she had to give prime consideration to the interest of her dominions. So if Turkey had severed her connections with Germany, the Turkish producer, much to his sorrow, would see that the best customer, namely Germany, had turned to other markets.

Events in September 1939 had already signalled this danger. After the Turkish refusal to renew the trade agreements with Germany the growers felt anxious for their surplus commodities. And if the Allies were not able to find a market for them, exports to Germany would forcibly be resumed. Knatchbull-Hugessen, the British ambassador in Ankara, warned London that many commodities were awaiting shipment and the situation was becoming critical. For the growers could not obtain advances to harvest their crops. And since the chief British interest lay in preventing the sale of chrome to Germany, this could only be achieved in the purchase of Turkish products in large quantities. The British Ministry of Food considered buying 11 000 tons of sultanas, possibly 5 000 to 9 000 tons figs⁶. But this was only a portion of the Turkish supplies for export.

Thus the Turks were faced with an awkward situation in their foreign trade. The Germans also felt that the deterioration of economic relations with Turkey was equally awkward for themselves. Given the fact that the German pacts with Italy and Russia had invoked Turkish suspicions, the starting point in the economic disagreement was Hitler's decision of May 14, 1939 whereby no heavy war material

⁶ W. N. Medlicott, *Economic Blockade*, I, 272.

would be delivered to Turkey.⁷ Hitler feared somehow that the Turks would use these weapons against Germany.⁸ Accordingly the non-delivery of Skoda guns and sixty *Messerschmid* planes together with an evasive answer given to this effect caused indignation in Turkey. Despite this ill feeling the German objective in August 1939 was to obtain the extension of the trade agreement on condition that the war materials contract was released. And to obtain this by pressure the issuance of import licences for Turkish seasonal products was stopped.⁹

Nevertheless Germany badly needed chrome for her war industry so much as the Turks needed an extensive market for their exports. But the latter made a clear distinction between chrome deliveries and other deliveries. Chrome was to be delivered only in exchange for war material and other deliveries on the open balance. The Germans in their talks during September and October insisted on not negotiating without chrome. And yet this attitude indicated clearly their interest in chrome both to the Turks and the British. The Reich's Ministry of Economics believed that by holding back they could compel the Turks to yield. Von Papen, the German ambassador in Ankara corrected this erroneous view.¹⁰ Let alone the war material, even the cutting out of spare parts could have had little effect on Turkey. First, Britain and France could make the war material available that was destined for Poland. Secondly for a basically agricultural country like Turkey industry was not of primary importance. The factories might shut down if cut off from the necessary spare parts, but the British could supply some of them. Eventually the Germans were convinced that by not delivering military equipment not only should they get any chrome but throw the Turkish economy into the arms of the Allies. Besides cotton, tobacco and olive oil were of great interest to Germany. In case the *Reich* refused to deliver military equipment there was also the possibility of their export to Britain. The Germans then softened their policy and decided to deliver military equipment

⁷ Unsigned Memo. of. Economic Policy Dept. 7 Nov 1939, Doc. 391 *Doc. on German Foreign Policy*, VII, 452.

⁸ F. von Papen. *Memoirs* (Translated by B. Connell, London, 1952) p. 488.

⁹ Unsigned Memo. 7 Nov 1939, 453.

¹⁰ Papen to Wiehl, 21 Feb. 1940, Doc. 625. *Docum. on German Foreign Policy*, VIII, 790-1.

of secondary importance provided Turkey was prepared to make concession on chrome. The Germans hoped to get 80,000 tons per year, this was the import from October 1938 to 1939, or else an indispensable minimum of 60,000 tons.¹¹ Whereas Memnemencioğlu, the Turkish General Secretary of the Foreign Ministry, had not referred to more than 30,000 for the ensuing year, and he soon withdrew this tacit offer. And thanks to the German X ray supplies and medical goods, due to the earthquake in Erzincan, the chrome export to Germany in the year ending 1940 presented a maximum of 104,156 tons.¹²

Upon the Turkish agreement with the Allies on October 19, 1939, the British initiated negotiations for ceasing the exports to Germany. The Turks were agreeable provided Britain guaranteed not less than 200,000 tons of chrome per year. In addition Turkey put forward the purchase of tobacco worth 8-10 T. L., 10-15 thousand tons of hazelnuts and 10,000 tons of figs. The British Ministry of Food was prepared to accept these terms but the Turks raised the chromium price. This was not well received in London. Besides there was no hope that the Allies could completely replace Germany as a market for Turkish goods unless they risked sinking them into the sea. Turkey, on the other hand, due to her agreement of October 1939, was under the moral obligation not to supply vital commodities to Germany. Saracoğlu told Knathbull-Hugessen on December 9 that Turkey was prepared to cut her economic relations with Germany provided the Allies supplied armaments and factory equipment¹³. But the situation in January 1940 showed clearly that Britain bound by her war economy was neither in a position to supply all the material that Turkey needed nor to take all the exports which would have normally gone to Germany. Apparently the British could not supply more than 5% of what the Turks had actually wanted¹⁴.

So Turkey found the German overtures suitable and in accordance with an agreement in March 1940 the *Reich* supplied spare parts for guns, aeroplanes, motorvehicles, wireless stations and accessories for ships that were of German make. In return Germany received

¹¹ Wiehl to Papen, 5 Oct. 1939, *Documents*, *ibid*, 257

¹² See: *Annuaire Statistique* (Ankara, 1946), vol XV, p. 380.

¹³ W. N. Medlicott, *Economic Blockade*, I, 274.

¹⁴ W. N. Medlicott, *Economic Blockade*, p. 277.

5,2 million sterling worth skins, tanning material, hamp, olive oil and mohair. The British, however, to effect a rupture in the Turco-German trade remained in the competition. It was due to the dried fruit agreement of autumn 1939 (worth 2 million sterling) that the Turkish exports of raisins and figs surpassed the exports to Germany¹⁵. Evidently this device was too impotent to bring Turkey into a war trade agreement with Britain. Moreover Turkey was also interested in the sale of her tobacco, olive oil and cotton. Both Britain and Germany found the cotton prices too high. But Germany was the better buyer of tobacco and olive oil. Britain did not buy a pound of Turkish cotton in between 1940-4, but 1318 tons in 1942, 1580 in 1943 and 3325 tons in 1944 were exported to Germany¹⁶.

In the irksome question of chrome Turkey kept faith to her diplomatic commitments even at the cost of a great profit from Germany. In accordance with the October 1939 agreement chrome exports to Germany were ceased and they remained so until 1943. But the chrome negotiations between Turkey and the Allies was not a happy story. A preliminary agreement was signed on January 8, 1940. It was to last two years and to be extended for another year with or without the option of two parties. The Turks, however, showed their available chromium supplies as 50,000 tons, though the annual production, if necessary, could easily exceed 200,000 tons. The Allies were, in fact, reluctant to buy that total supply on the price offered by the Turks. First it was a condition of the agreement that the price to be paid for chrome should be at the London metal exchange rate, 75 shillings per ton. When the Turks increased the price the French were disposed for 105 shillings a ton provided 90,000 tons were supplied¹⁷. Then the collapse of France still complicated the matters and negotiations on price between Turkey and Britain dragged on to the end of 1941. From 1940 to the end of 1942 no chrome was exported to Britain. United States of America, however, received that commodity in ever increasing amounts¹⁸. Eventually Britain received a supply of 25,973 tons in 1943.

¹⁵ See: *Annuaire Statistique*, vol XV, 372.

¹⁶ *Ibid*, 381.

¹⁷ W. N. Medlicott, *op. cit.*, p. 605

¹⁸ 72, 929 tons in 1940, 86, 208 tons in 1941, 116, 848 tons in 1942. See: *Annuaire Statistique*, vol XV, 380.

Needless to say the Turkish deliveries of chrome were also a matter of diplomatic necessity. The German offensive to Russia in June 1941 had allayed the Turkish fears of a joint Russo-German operation in the Black Sea. Saracoğlu frankly expressed his impression to Papen, "Ce n'est pas une guerre, c'est une croisade"¹⁹. Consequently a trade agreement was signed between Germany and Turkey on October 9, 1941 with 90,000 tons chrome a year against deliveries of war material. Even though the Germans enjoyed their finest hour of the war, Turkey abided by her commitments to Britain. Deliveries to Germany were going to be effective only after the expiration of the chrome agreement with Britain, in other words from 1943 onwards. So the Turkish *rapprochement* with Germany was intended as not to prejudice the British interests. On the other hand the German demand for chrome had presented a critical prospect for 1942, particularly in the manufacture of gunsteel. For this reason Clodius, the associate head of the Reich's economic Ministry appealed for an earlier supply. The Turks turned a deaf ear to these overtures. On the night the talks ended a British pressman called on the band at Karpiç restaurant to play "Chrome sweet Chrome". The band did so and continued with the tune "I can't give you anything but love baby"²⁰.

Although the Turkish chrome was denied to Germany in 1942, Britain could not stop the delivery in 1943. The Turks, in fact, gained their golden opportunity to press for war materials both from the Allies and from the Germans. Saracoğlu told the British that they they could buy any amount out of the 90,000 tons which was promised to the Reich²¹. So the British faced some disadvantages in the Turco-German chrome agreement for they had expected a reduced price in a purchasing contract on low grade ore. The Ministry of Supplies had no wish to buy at the very high price prevailing, but by May 1943 they were prepared to do so in order to prevent the supplies falling into the German hands²². 13,564 tons in 1943 and 56,649 tons in 1944 were sent to Germany. Thus she did not receive the total amount of 90,000 tons per annum. For the German defeats and the con-

¹⁹ F. von Papen, *Memoirs*, p. 479.

²⁰ Knatchbull-Hugessen, *Diplomat in Peace and War*, (London 1949), p. 172.

²¹ W. N. Medlicott, *Economic Blockade*, (London, 1958), Vol. II, p. 240.

²² W. N. Medlicott, *Economic Blockade*, (London, 1958), Vol. II, p. 241.

sequent delays in the deliveries of war material led Turkey to exercise a neutrality in favour of the Allies. And the chrome exports to Germany came to standstill on April 1944, a prelude to the break off of relations on August 2, 1944.

By the end of Spring 1944 Germany was losing her battles, in these circumstances continuation of trade relations with Germany would have injured Turkey's position in its wake. Especially the Russian attitude after the victory at Stalingrad had clearly revealed this danger. Thus no longer was neutrality a necessary asset for Turkey and she did not hesitate to come into the economic sphere of the Allies. Nevertheless neither Britain nor Germany had attained their end in this invisible trade war waged over Turkey, all due credit, in fact, went to the Turkish diplomacy in the second World War.

BİBLİYOGRAFYA

S. N. KRAMER, *History begins at Sumer*, London, Thames and Hudson 1958 with 57 illustrations in photogravure 27 in Line and a map. 333 p.

Müellif Önsözde beşer tarihinde bugünkü cemiyet hayatındaki birçok teşkilâtın ilk kurucusunun Sumerler olduğunu belirttikten sonra bir asır evvel Sumerler hakkında hiç bir şey bilinmezken, şimdi Yakın-Şark'ın bu en eski kavmini çok iyi tanıdığımızı ifade etmektedir. Gerçekten bu kavmin mâbed ve saraylarında kullandıkları sütun ve tuğlaları, vazo ve kapları, Harp ve Lir gibi müzik aletleri v. s. maddi kültür eşyalarından medeniyet seviyelerini öğrendiğimiz gibi, ele geçen onbinlerce yazılı vesika ile de teşkilâtları, kanunları, mektepleri, bir kelime ile sosyal bünyeleri hakkında bilgi edinmekteyiz. Bilhassa çivi yazılı bu vesikalarla Sumerlerin yalnız yazıyı keşfetmekle kalmayıp, onu canlı bir ifade vasıtası halinde inkişaf ettirdikleri de anlaşılmaktadır. Böylece demektedir Müellif, İbranilerin Tevratı, Yunanlıların İliada ve Odyse'yi yazmalarından bin yıl evvel Sumerler destanlarının ya iyle ah-fada intikalini sağlamışlardır.

1) *Talim ve Terbiye : İlk Okullar.*

Çivi yazısının gelişmesinde Sumer mekteplerinin oynadığı mühim rolü tebarüz ettiren Müellif, kırık bir halde ele geçen metinlerin birçok duplikatlarının bulunması sayesinde, Sumerlerin fikri müktesebatının nasıl bir gayretle elde edildiği hakkında da okuyucusuna fikir veriyor. Zamanımızdan 5000 sene evvel yazılmış olan bu eserleri şüphesiz birinci derecede Sumerli kâtiplere borçluyuz. Bu metinlerden "Yüksek kâtipler" ve "Saray kâtipleri" gibi sınıf sınıf kâtiplerin ve muayyen bir sahada ihtisas yapmış kâtiplerin bulunduğu anlaşılıyor.

Diğer taraftan bu en eski tabletler bize Sumer okul sistemi ve teşkilâtı hakkında da bilgi vermektedir. Çünkü Sumerli öğretmenler talebelerine kompozisyon vazifesi olarak mektepte geçen hayatı tasvir etmelerini vermişti. Memleketin ve bilhassa saray ile mâbedin ekonomik ve idarî sahadaki ihtiyaçlarına cevap verecek kâtipler yetiştirmek bu mekteplerin gayesi idi. Bunun dışında bu mekteplerde âlimane tedrisat da yapılıyor, teoloji, botanik, zooloji, mineraloji, coğrafya, matematik ve dil bilgisi tahsil ettiriliyordu. Talebelerin doğru yazabilmeleri için çok defa eski devirlerden kalma edebî eserler burada kopye ediliyordu. Bu mektepleri bitirenler mâbed ve saray hizmetine giriyorlar, memleketin zengin ve nüfuzlu şahısları arasına katılarak hayatlarını talim ve tedrise vakfediyorlardı. Nikolaus Schneider 1946 da M. ö. II. Binyıla ait ekonomik ve idarî listelerden kâtiplerin isimlerini ve babalarının mesleklerini tesbite muvaffak olmuştur. Bunlar arasında valiler (Şehrin babaları), elçiler, zabıtlar, muhtelif sınıf rahipler, arşiv memurları v. s. vardır. Fakat bir tek kadın kâtip maalesef yoktur. Bu durum okulların bu devirde yalnız erkeklere mahsus olduğunu göstermektedir (S. 37).

Sumer okulunun başı "ummuia" denilen "mektebin babası" yani başöğretmendi. Talebelere ise "mektebin oğlu" deniliyordu. Başöğretmenin "Ağabey" denilen birçok yardımcıları vardı, bunların vazifesi yeni tabletleri talebelerin

önünde yazmak ve talebeler tarafından yazılanları gözden geçirmek ve ezbere okuduklarını dinlemektir.

Sumer okullarında talebelerin yazdıkları bütün tabletler muhafaza edilmiştir. Bu sayede bu okullarda biri ilmi diğeri edebî ve yaratıcı olarak iki grup talebe yetiştiriliyordu. Sumer metinleri arasında ağaç ve ot isimlerini, hayvan, böcek ve kuş adlarını, memleket, şehir, taş ve maden isimlerini ihtiva eden listeler vardır. Bu suretle Sumerli bilginlerin, Sumer yazısının tek tipe doğru gidilmesine ve Sumer dilinin islâhına çalıştıklarını öğreniyoruz. Bundan başka M. ö. III. Binyılın son çeyreğinde Sami Akkad'lar Sumer ülkelerini istilâ ettikleri zaman, Sumerli âlimler ilk Sumer lûgatını yazmışlardır. Zira bu lûgatta Sumerce kelimelerin Akadca karşılıkları gösterilmiştir.

Sumer harabe şehirlerinden çıkarılan tabletlerin arasında Sumerli talebelerin yazmış oldukları masallar, darbı meseller, hakîmane sözler, kompozisyonlar, Sumer şehirlerinin düşman istilâsı karşısında duyulan ıstırapları dile getiren Figannameler (Lamentation) vardır. Fakat Sumer mekteplerinde tatbik edilen öğretim metodları hakkında pek az şey biliyoruz. Talebe mektebe gelir gelmez, bir gün önce kendisine kopye etmesi için verilen "ev ödevi" tabletini geri veriyor, ve Ağabey ona yeni bir tablet veriyordu. İlk tablet mektebin babası ve Ağabey tarafından görülüyor, tashih ediliyordu. Talebeler sabahtan akşama kadar mektepte kalıyorlardı. Nippur, Sippar ve bir de Ur'da olmak üzere üç okul binası kazılarda meydana çıkarılmıştır. Sınıflar büyükçe bir oda halinde idi, fakat son zamanlarda Mari (Tel el Hariri) de bulunan okulun dershanelerinde iki hattâ dört talebenin oturmasına elverişli sıralar bile tesbit edilmiştir.

2) *Okulda ilk terbiye :*

Bu bahiste M. ö. II. Binyılda yazılmış 21 parça tablette, Sumer okullarında bir talebenin nasıl kâtip olarak yetiştirildiği anlatılmaktadır. Bu tabletlerde verilen bilgiye göre, talebe okula geç kalmamalı ve ödevini muntazaman yapmalıdır. Burada bir talebenin 24 saatini nasıl geçirdiği anlatılmaktadır. Müellif bu tabletleri daha evvel 1949'da JAOS 69'da neşretmişti. Kabahatli öğrencilere ayakta durmak, bahçede dolaşmak gibi cezaların verilmesi şayanı dikkattir.

3) *İlk Sibir Harbi :*

Burada "Enmerkar ve Aratta'nın Beyi" destanı ele alınarak meşhur Uruk (Varka) şehri ile Aratta isminde küçük, fakat zengin bir şehir arası yapılan mücadele destanı (épique) bir üslûpla anlatılmaktadır. Destanın Prolog kısmında Uruk ve Kullab'ın büyüklerine övgü yapılır. Eserde destanın bir tercümesi verilmektedir (S. 22-27).

4) *İlk iki meclisli Kongre :*

"Batı medeniyetinin bir monopolü sanılan demokrasinin ilk doğduğu yer Eskişarktır" diyen Müellif M. ö. III. Binyılda Uruk şehrinin namılı kralı Gilgames'in bir icraatını anlatan bir destandan bahsetmektedir. 11 tabletlik bu eser daha önce Thorkilt Jacobsen tarafından JNES 2 (1943) s. 159-172 de "Primitive Democracy" adıyla neşredilmişti. Müellif bu neşriyata 7 tablet daha ilâve ederek destanı tamamlamağa muvaffak olmakla beraber, eserin tefsirinde Jacobsen'e iltihak etmektedir.

Bilindiği üzere, M. ö. III. Binyılda Sumerler aşağı Mezopotamya'da birçok şehir devletleri kurmuşlardı. Bunların en eski ve kudretlilerinden biri de Kiş şehriydi. Sumer ananelerine göre Tufan'dan sonra ilk kiralık bu şehre verilmişti, fakat zamanla Uruk şehri de kuvvetlerini artırmış ve Kişe rakip bir duruma gelmişti. Kiş kralı Agga yaklaşan tehlikeyi sezince, Uruklulara bir mesaj göndererek tebeası olmalarını, aksi halde Uruk'u zaptedeceğini bildirmiş, bu durum üzerine Gilgames derhal hem "İhtiyarlar meclisi"ni hem de "Asker doğmuşlar" meclisini toplantıya çağır-nış. Gilgames şahsen teslim olmağı reddetmek fikrinde imiş, fakat İhtiyarlar sulha bağlı kalmağı tercih ediyorlarmış. Bereket versin diğer Asker doğmuşlar meclisi teslim olmaktansa savaşmağı karar vermişler ve kralın reyinin de inzınamı ile teslim olmağı reddetmişler. Bunun üzerine Kiş kralı Agga Uruk'u muhasara etmiş. Destanın sonu vazih değildir. Böylece bu destan sayesinde eski Sumer sitelerinde kiralaların mutlak bir nüfuza malik olmadıkları anlaşılıyor.

5) *İlk tarihçi :*

Sumer şehir devletleri arasında ilk zamanlarda, yani Mezopotamya'nın Agadeli Sargon tarafından başarılan ilk siyasi vahdeti kurulmadan evvel, daimî bir mücadele vardı. Bunlardan bilhassa Lagaş ile Umma sitesi arasında asırlarca süren bir rekabet sürüp gitmekteydi. Lagaş Ensisi Urukagina rahipler sınıfının halka yapığı zulümlere son veren bir reform yapmış ve halka hürriyetini (Amargu) tekrar vermişti. Fakat öyle anlaşılıyor ki, rahipler yine boş durmamışlar, bu defa da Lagaş'ın ezeli rakibine baş vurmuşlardı. Umma kralı Lugalzagğisi bu fırsattan faydalanmış ve Lagaş'ı zapt ve tahrip etmişti. İşte müellifin burada bahsettiğı iki tablet, Lagaş'ın tahribini gözleriyle gören ve işgal faciasını yaşayan Lagaşlı bir kâtibin yüreğindeki acuları dile getiren bir eserdir. Zavallı kâtip bize bütün faciayı anlatmakta ve "Suç-lular elbet cezalarını göreceklendir" diye teselli aramakta idi.

6) *İlk vergi indirme :*

Müellif burada, bir evvelki bölümde adı geçen Lagaş kralı reformatör Urukagina'nın icraatından bahsetmektedir. Vesikada şehir halkını teşkil eden rahipler, çiftçiler, gemiciler, balıkçılar, çobanların mâbed tarafından konulan ağır vergilerden nasıl ıstırap çektikleri anlatılmakta ve "Eğer bir adam karısını boşarsa, valiye 5 şekel, yardımcısına da 1 şekel gümüş veriyordu" denilmektedir. Hattâ ölülerin bile ne kadar bahalıya gömüldükleri de anlatıldıktan sonra, artık vergi mültezimleri yok, artık dulların ve yetimlerin hakkı yenmeyecek" deniliyordu. Bu vesika da daha evvel müteveffa Thureau-Dangin tarafından neşredilmiş fakat tefsiri yapılmamıştı.

7) *İlk kanun vazıları :*

1947 senesine kadar dünyanın en eski kanun vazısının Babilli meşhur Hammurabi olduğu zannediliyordu. Fakat 1947 senesinde Hammurabi'den 150 sene evvel yaşamış olan Lipit-İştar isminde bir Sumer kralının yapığı kanunlar bulundu. Lipit-İştar kanunlarının bir Prolog, bir Epilog kısmından başka 37 maddesi ele geçmişti. Bu kanun F. R. Steele tarafından AJA LII/3 de neşredilmiştir. Keza A. Götze, JAOS 56 ve 69 da. Fakat Müellifin de belirttiğı üzere, Lipit-İştar kanunları "Dünyanın en eski kanunu" vasfını uzun müddet muhafaza edemedi. Zira 1948 senesinde Bağdat Müzesine Harmel tepesinde bulunarak getirilmiş iki tabletin de kanun maddelerini ihtiva ettiği keşfedildi. Epilog kısmı kaybolan bu kanunun Pro-

log'unda Lipit-İştar'dan 70 yıl evvel yaşadığı başka vesikalarla malûm olan Bilalama isminde bir kiralın adı geçmekte idi. Ancak Bilalama kanunları da öncülük şerefini 1952 senesine kadar muhafaza edebildi. Eserin Müellifi S. N. Kramer, 1952 de İstanbul Müzesi tabletleri arasında III. Ur sülâlesi (M. ö. 2050) nin kurucusu Ur-Nammu'ya ait daha eski bir kanun tableti keşfetti. Bu kanunun Prolog kısmında uzunca bir tarihî mukaddeme yapılmıştır. Ur Nammu kanunlarının kültür tarihi bakımından en mühim noktası, cezaların, Sami menşeli Hammurabi ve Tevrat kanunlarında olduğu gibi kısasa kısas (Talion) prensibi ile değil, maddi cezalarla, para ile ödenmiş olmasıdır.

8) *İlk içtihad kararı :*

Müellif burada Thorkilt Jacobsen ile birlikte çalıştığı bir tabletin muhtevasını anlatmakta ve böylece hukuk tarihi bakımından son derece kıymetli bir vesika vermektedir. Zira ilim tarihinde bundan daha eski bir mahkeme zaptı ve bir dâva için verilen kararın, bundan sonraki vakalara da esas olacağını gösteren başka bir vesika daha yoktur. Metne göre, M. ö. 1850 lerde Sumer'de bir katil vakası olmuştu. Üç kişi birleşerek bir mâbed memurunu öldürmüşlerdi. Maktulün karısı da sorguya çekilmiş, fakat kadın sırrını saklamıştı. Bu durum İsin kiralı Ur-Ninurtaya arz edilmiş, o da bunun üzerine Nippurda "Vatandaşlar meclisi"ni toplantıya çağırmıştı. Burada 9 şahit dinlenmiş ve neticede üç katili ile birlikte kadının da idamına karar verilmişti. Çünkü kadın cinayeti bildiği halde susmuştu. Mecliste yalnız iki kişi kadını müdafaa etmişti, bunlar kadının kocasının katline iştirak etmediğini, binaenaleyh suçsuz olduğunu iddia ediyorlardı. Fakat diğer bütün âzalar kadının susmakla hukuka riayet etmediğine karar veriyorlar ve neticede kadın da üç adamla birlikte ölüme mahkûm ediliyor. Burada Sumer kavminin hukuk anlayışı ve hukuka saygısı ile karşılaşılıyor. Sonra Nippur meclisi bu "Susan kadın" dâvasının bütün safhalarının yazılıp bir içtihad kararı olarak müteakip devirlerde de okunmasını talebetmiştir.

9) *İlk reçete :*

Gerçi Sumerler de bütün eski Şark kavimleri gibi sihir ve büyüye tamamen inanıyorlardı, fakat tecrübelerine dayanan ev ilâçlarının formüllerini yazarak, bunlardan gelecek nesillerin de faydalanmalarını sağlamışlardı. Müellif burada evvelce Léon Legrain tarafından neşredilen bir tableti yeniden ele almış ve kendisine ilimler tarihi üzerinde çalışan Martin Lewy de yardım etmiştir. Bir Sumerli hekimin uzun denemelerle iyi netice aldığı ilâçları ihtiva eden bu tableten, modern tıp ilminde olduğu gibi, o zamanlarda da materyal olarak mineralojik, zoolojik ve botanik maddelerden istifade edildiği anlaşılmaktadır. Başlıca mineral madde olarak Sodium chlorite ile Potassium nitrate kullanılmıştır. Hayvan dünyasından ise süt, yılan zehiri, nebatlar âleminden ve ağaçlardan, köklerden faydalanılmıştır. Ağrıya bir uzuv yağla ovuluyor, masaj yapılıyordu. Böylece Sumer tıbbının mistik unsurlardan kısmen uzak olarak realist çalıştığı anlaşılmaktadır.

10) *İlk çiftçi almanağı :*

1949/50 senelerinde yapılan Nippur (Niffer) deki yeni araştırmalarda bulunan vesikalar arasında bir de bir çiftçinin oğluna ziraat hakkında verdiği tavsiyeleri

ihtiva eden bir tablet bulunmuştu. Bu mevzuda daha evvel bulunmuş olanlarla birlikte tamamlanarak Sumerler zamanındaki muhtelif hububat ve ağaç yetiştirme metodu hakkında bilgi edinmek kaabil olmuştur. Bu metinler B. Landsberger ile Thorkild Jacobsen tarafından neşredilmiştir. Müellif bu metinleri Hesiodos'un "İşler ve Günler"i ve Virgilius'un "Georgica"sı ile mukayese etmektedir. Kitapta örnek olarak verilen tercümede daha ziyade sulama tekniğinden bahsedilmektedir. Sumer-Babil vesikaları arasında günlük hayatın muhtelif safhalarına ait bilgilere raslamak kabildir.

11) *İlk Deneme :*

Nitekim bu bahiste ağaçları hava şartlarına karşı korumada tecrübe ile elde edilen neticeler gelecek nesillere intikal ettirilmiştir. Gerçekten İstanbul'da bulunan büyük tabletlerden birinde —ki Kramer buna İnanna ve Sukallituda tableti adını vermektedir— bahçesine büyük bir itina ile bakan, bu hususla ilgili bütün ominaları yaptıran, doğu ve batı yıldızlarına bakan ve yeni diktığı bir "sarbatu" ağacını (öyle bir ağaç ki, güneşin doğuşundan batışına kadar gölge verir) nasıl yetiştirileceği, hava şartlarından nasıl korunacağı bir hikâye şeklinde ve fakat tabii tanrı ve tanrıçelere mal ederek anlatırlar: "Kıraliçe (İanna = Aphrodite = Venus) Elam Subar memleketlerini, yer yüzünü ve gökyüzünü dolaştıktan sonra bahçıvan Sukallituda'nın bahçesinin bir köşesinde düşüp uyuyakalır. Bahçıvan onu görünce, dayanamaz, öper, sever, fakat ertesi sabah tanrıçe uyanınca felâketi anlar ve tabii büyük bir hiddete kapılarak, "Memleketin bütün sularını kana çevireceğim, bana el âlemin ortasında bunu yapan adamı bulacağım" diyor ise de bulamıyor. Zira bahçıvan Sukallituda'nın bütün ağaçları "sarbatu" ağaçları ile örtülü imiş. Bunun üzerine tanrıçe bir çare bulması için akıl ve hikmet tanrısı ile görüşmek üzere Eridu şehrine gidiyor, fakat hikâyenin sonu meçhuldür, zira tabletin sonu kırıktır.

12) *İnsanın ilk kozmogoni ve kozmolojisi :*

Sumerler sistematik bir felsefe tanzimine muvaffak olamamışlardır, fakat onların yaşadıkları muhiti, yeryüzünü ve gökyüzünü müşahade ettiklerini ve bu tabii hâdiseler karşısında neler düşündüklerini gösteren bir çok vesikalar vardır.

Kâinatın bünyesini böylece tesbit eden Sumerli mütefekkirler bir kozmogoni de kurmağa muvaffak olmuşlardır. Gerçekten Sumerlerin "Sebebi külli" üzerinde düşündüklerini iyima eden işaretler vardır. Onlara göre bu sebebi külli deniz idi. Miletos'lu Thales de temel madde olarak suyu ele alıyordu. Fakat Sumerli filosoflar denizin eskiliği ve içinde kaç cins mahlûk yaşadığı üzerinde durmamışlardır. Bununla beraber yer ve gök yüzündeki bütün hâdiselerin değişmez bir nizam (ME) içinde cereyan etmesinin, insan şeklinde, fakat ölümsüz varlıkların, yani tanrıların işi olduğunu farketmişlerdi.

Sumerler, tanrıları insan şeklinde ve insan hisleriyle mütehalli olarak tasavvur ediyorlardı. Bundan dolayı da Sumer panteonu içinde vazife ve mesuliyetleri tâyin edilmiş tanrılar vardı ve bunlar akrabalık münasebetleriyle birbirlerine bağlı idiler. Sumer ilâhiyatçılarının, tanrıları yaratıcı olanlar ve olmayanlar diye ikiye ayırması şayanı dikkattir. Bu, onların kozmolojik görüşlerinin bir neticesiydi. Demek ki onlar gök, yer, deniz ve atmosferi kosmos'un esas prensipleri olarak kabul ediyorlardı.

Bütün tabiat hâdiseleri “ME” denilen şaşmaz bir ilâhî nizam içinde tekerrür etmekte idi.

Diğer taraftan Sumerlerin dünyanın yaradılışı hakkında neler düşündüklerini, ne şekilde tasavvurları olduğunu gösteren destanlar da vardır. Bunlar arasında bilhassa “Gilgames, Enkidu ve adem” denilen destanın mukaddemesi ele alınıyor:

Gök, yeryüzünden ayrıldıktan sonra
Yer, gökyüzünden ayrıldıktan sonra
İnsanın ismi konulduktan sonra
Anu (Gök tanrı) gökte yerleştikten sonra
Enlil (Yeryüzü tanrısı) yerde yerleştikten sonra

Bu satırlar insana derhal Tevrat (Genesis I, 1-5) taki fıkrayı hatırlatıyor : “Başlangıçta Allah gökleri ve yeri yarattı. Ve yer ıssız ve boştu ve enginin yüzü üzerinde karanlık vardı ve Allah’ın ruhu suların yüzünde hareket ediyordu Ve Allah dedi ışık oldu. Ve Allah ışığın iyi olduğunu gördü ve Allah ışığı karanlıktan ayırdı.”

Müellif yukarıdaki Sumer destanından şu neticeyi çıkarmaktadır :

- 1) Demekki bir zamanlar gök ve yer birleşti.
- 2) Gök ve yer ayrılmadan evvel de tanrılar mevcuttu.
- 3) Gök ve yerin ayrılmasından sonra Anu göklerde, Enli ise yeryüzünde kalmıştı.

Müellif Sumer tanrıları listesini ihtiva eden bir metinde İlahe Nammu adının piktografik olarak “Deniz” ile gösterildiğine ve yanında da “Göğü ve yeri doğuran Ana” ibaresi bulunduğuna dayanarak, Sumerlerin, gök ve yerin iptidai prensip olan denizden doğduğunu kabul ettikleri kanaatindedir. Bir diğer metinde ise-ki Müellif bu metne “cattel and grain” adını takmaktadır-tanrıların gökte doğuşu tasvir edilmektedir. Burada yerle gök birlikte bir dağ olarak tasavvur ediliyor ki. bu da yine yerle göğün ayrılmadan evvelki halini anlatmaktadır. Bir Sumer şiirinde de müellif yerle göğü kimin ayırdığı sualinin cevabını bulmaktadır. Zira bu şiirde :

*Ey Tanrım, faydalı olanı usulüyle vermek için,
Ey kararları değişmez Tanrı,
Ey topraktan memleketin tohumunu çıkaran Enlil!
Yeryüzünden göklere, göklerden yere doğru gidip gelmeği tasarlıyordun.*

denilmektedir. Müellif Sumer kozmogonisi hakkındaki düşüncelerini (S. 139) de şöyle hulâsa etmektedir :

- 1) İlkel prensip denizdir, onun doğuşuna veya menşesine dair hiç bir kayıt yoktur. Demek ki Sumerler bunun ezelden beri mevcut olduğunu tasavvur ediyorlardı.
- 2) İlkel deniz yeri ve göğü ihtiva eden kozmik dağı doğurdu.
- 3) İnsan şeklinde (anthropomorphe) olan gök tanrısı Anu erkek, yer tanrısı Ki dişi olarak tasavvur ediliyordu. Bunların birleşmesinden de hava tanrısı Enlil doğmuştu.

Hava tanrısı Enlil, göğü yerden ayırdı, zira babası Anu gökten, anası Ki yerden ayrılmıştı. Enlil anası Yer tanrısı ile beraber dünyanın, insanın, hayvanların, nebatların ve medeni şehirlerin yaratılmasına karar veriyorlar. Işıklı yaratıkların, yani güneş, ay ve yıldızlarının yaratılmasına dair bir izah yoktur, fakat Ay tanrısı

(Nannar veya Sin) Enlil'in oğlu olarak tasavvur ediliyordu. Güneş ile Venüs yıldızı İhtar ise ayın çocukları idi (Bu hususta JNES V 1946 ya bak).

Görülüyor ki, Sumerler tanrılarını tamamen insanlar gibi tasavvur ediyorlardı. Onlar da insanlar gibi beşerî ihtiras ve zaafarla malûdüler. Onlar da evleniyor, çocuk çocuk sahibi oluyorlardı, seyahat ediyorlardı, fakat Sumerli mütefekkirler, tanrılardaki bu anthropomorfizm ile ölümsüzlükleri arasındaki tezadı hiçbir zaman görememişlerdir. Ancak yüksek Hellen kültürünün bile bu tezattan kendisini henüz kurtaramadığı düşünülürse, din sahasında Sumerlerin eriştiği seviye kendiliğinden anlaşılır.

13) *İlk ahlâk kuralları :*

Sumerli mütefekkirler, kendi dünya görüşleri içinde insana ve onun kaderine inanıyorlardı. İnsana çamurdan şekil verildiğine, ve onun yalnız ve ancak tanrılara hizmet etmek için yaratıldığına inanıyorlardı. Böylece klâsik filosofların ahlâk kurallarına esas olan "İnsan ve onun hürriyeti" problemini düşünememişlerdir. Bütün ahlâkî yüksek vasıflar tanrılara atfedildiğinden, insanı onların emrinde birer köle olarak kabul ediyorlardı. Kanunsuzluk, adaletsizlik, haksızlık ve kötülük gibi bütün gayrı ahlâkî hallerden tanrılar nefret ederlerdi. İnsanların onların nefretini üzerlerine çekmemesi için iyi ahlâklı olmaları gerekti. Bununla beraber Sumer cemiyetinde kıralların en önemli vazifelerinden biri de hâkimlik idi, yani kırallar adaletini koruyucusu idiler. Meselâ daha M. ö. XXIV. asırda yaşayan Lagaş kralı Urukagina, hemşehrilerine hürriyeti verdiğini, artık dul ve yetimlerin haklarının yenmeceğini resmen ilân ettiğini görmüştük.

14) *İlk Eyüp :*

Mr. Kramer burada Society of Biblical Literatur cemiyetinde 29 December 1954 tarihinde okuduğu "Man and his God" adlı bir tetkikini ve buna esas teşkil eden Sumerce destanı edebî bakımdan tahlil ederek anlatıyor ve Tivrattan tanıdığımız Eyüp tipinin ilk örneğini Sumerlerin verdiğini söylüyor. Eserde bu destanın 52 satırının tercümesi verilmektedir.

15) *İlk darbu meseller :*

Sumerli bilginler eserlerinde darbu meseller kullandıkları gibi, yalnız bu atasözlerini ihtiva eden tabletlerden de Sumer atasözlerini öğrenmek kabil olmuştur. Ancak Müellifin de belirttiği gibi, bunları tercüme etmek zordur, meselâ :

Fakir adamın ölüsü, âirisinden iyidir.

Ekmeği varsa, tuzu yok, tuzu varsa, ekmeği yok.

Eti varsa, aşu yok, aşu varsa, eti yok.

Kimi gümüşü çoksa sevinir, kimi buğdayı çoksa sevinir,

Fakat bunlara malik olmayan uyuyabilir !

Evdeki huzursuz kadın, ekmeğe acı katar (Bu hususta Bak. Belleten 63, s. 354.

ve JAOS 77, 2 (1957) 67).

16) *İlk edebî münakaşalar :*

Sumerli öğretmenler, zirai şartlar içinde yaşayan Sumer cemiyetine, yaz ve kış, kuş ve balık, sığır ve tohum gibi varlıklardan hangisinin daha faydalı olduğu hususunda bu cisimler arasında muhayyel münakaşalar yaratmışlardır. Bir

metinde yaz ile kışın bütün vasıfları sayıldıktan sonra, nihayet Enlil babaya gidip sormağa karar veriyorlar. Giderken yaz (emes) babasına vahşi ve ehli kuşlardan, bitkilerden, kış (enten) ise madenler, taşlar, ağaçlar ve balıklardan ibaret olan hediye-lerini “Hayat Evi” denilen E. KUR. mâbedine götürüyorlar. Burada her biri ken- dini müdafaa ettikten sonra, Tanrı Enlil yazı dönerek : “Sen kendini onunla nasıl mukayese edebilirsin?” diyor ve neticede kış “Tanrıların çiftçisi” sanını alıyor.

17) *Tevratla paralellik :*

Mr. Kramer'e göre, Tevrat ile Sumer edebiyatı arasında tam bir benzerlik yoktur, fakat Sumerler bütün eski Şark kavimleri üzerinde büyük bir tesir icra ettik-leri için, (Sumerlerle İbraniler arasında büyük zaman farkına rağmen) İbraniler de bu tesirin altında kalmışlardır. Buna misal olarak, Enki ve Nin Hursag (Dag tanrı-çesi) denilen Sumerce bir metin ile Tevratın, cennette Havva'nın Âdem'in sol kaburgasından yaratıldığını anlatan kısmı arasındaki benzerlik gösterilmektedir (Sumerce bu metin BASOR (1945). Supplementary Studies No: 1'de neşredilmiştir). Fakat fikrimizce bu paralelliğin en güzel örneğini Gilgames destanında anlatılan Tufan efsanesi verir. Gerçi bu iki eski kaynak arasında çok fark vardır, fakat motif aynıdır ve Tevrat yazarları, daha eski Sumer menşeli bir kaynaktan faydalanmış-lardır. Müellif belki bu sebeple Tufan hâdisesini anlatan Gilgames destanına ayrı bir yer vermekte ve 18 numaralı bölümde “İlk Nuh” adı altında anlatmaktadır. Bilindiği üzere Sumerli Tufan kahramanının adı Ziusutra'dır. Tanrılar onu yaptığı büyük hizmetten dolayı ebedî hayatla taltif etmişlerdi. Kendisi aynı lütfâ mazhar olan karısı ile birlikte “Uzakta, nehirlerin mansabında” yaşamakta idi. Bu tanrılaşan kahramanın oturduğu yere “Cennet” denilmiyordu, fakat Sumerlerin cenneti de tahayyüll ettiklerini “Enki ve Ninhursag” destanı ile anlıyoruz (Bak. BASOR, Suppl. Studies Nr: 1 1945).

18) *Cehennem :*

Aynı suretle Sumerler Cennetin zıddı olan bir ülke tanıyorlardı. Bu memleketi biz İştâr'ın cehenneme inerek sevgilisini kurtardığını anlatan bir efsane ile biliyoruz. Sumerce “Dönüşü olmayan memleket” mânasına gelen bu yerde, ölülerin ruhları yaşıyorlardı ve ekmeğe yerine toprak yiyorlardı. Harb ve aşk tanrıçesi İştâr, sevgilisi Tammuzu yeryüzüne çıkarmak için cehennem tanrısı olan kardeşi Ereşkigale rica ediyor, o evvelâ müsaade etmek istemiyorsa da, İştâr çok yalvarıyor, nihayet girmeye muvaffak oluyor. Buraya girebilmek için 7 kapıdan geçiyor, her kapıda elbise ve ziynet eşyalarından birini veriyor. Aynı suretle çıkarken tekrar bu eşyalarını alıyor. İştâr ile sevgilisi yeryüzüne çıktıkları zaman, Bahar bayramı kut- lanıyor, ağaçlar çiçekleniyor, kuzular doğuyor v. s.

19) *İlk Saint George (Ejder öldüren kahraman) :*

Gilgames destanında Uruk şehrinin bu kahraman kiralının arkadaşı Enkidu ile birlikte ormandaki ejder Humbaba'yı öldürdüğü anlatılır (Bak. M. Ramazanoğlu, Gilgames destanı, s. 33). Diğer taraftan Yunanlıların Poseidon'una eşit olan Enki ile güney rüzgârlarını değiştiren tanrı Ninurta korku nedir bilmez ejder Asakku'yu öldürür ve bu savaşta kendisine yardım eden veya fenalık yapan taşların taliini tâyin eder (K. Balkan, Sumeroloji araştırmaları, S. 906-912). İşte bu iki Sumer destanındaki ejder öldürme motifini, müellif Hıristiyan ananelerindeki Saint George menkibesi ile mukayese etmektedir (S. 226-238).

20) *Gilgames destanı* :

Sumer edebiyatının şaheserlerinden biri olan bu destan, ilk defa Ninive'de Asurbanipal kitaplığında bulunduğu zaman, dünya çapında bir heyecan uyandırmıştır, zira Tevratın bildirdiği Tufan hâdisesi bu tabletlerde de hikâye edilmekte idi. Bugün bu destanın Sumerce, Akkadca, Hititçe ve Hurrice, Asurca ve Yeni Babil nüshaları da ele geçmiş, ve böylece bu eserin eski çağlarda da çok sevilerek okunduğu ve komşu memleketlerin dillerine de tercüme edildiği anlaşılmıştır. Diğer taraftan eserin muhtelif dillerdeki nüshalarının ele geçmesi sayesinde eseri kısmen tamamlamak da kabil olmuştur. Gilgames destanındaki tanrı, şahıs ve yer adlarının Sumerce olmasından, destanın aslının Sumerli olduğuna şüphe yoktur. Tamamı 3500 satır tutan bu meşhur destan Türkçeye de rahmetli Muzaffer Ramazanoğlu tarafından çevrilmişti (Bak. Gilgames destanı, İstanbul 1942). Müellife göre Gilgames destanı 7 şarkıdan meydana gelmiştir. Bu destanın ehemmiyeti, diğer bütün Sumer edebiyatı "Tanrılar için" yazıldığı halde, burada kahramanın insan olmasından ve insanın ölümle mücadelesinden ileri gelmektedir. Eser umumiyetle dramatik neve girer. Gerçekten de şair, ebedî hayatı sağlayacak şifalı otu kahramana buldurduktan sonra tekrar kaybettirir. Bu motifte Sumer felsefesinin beşer için ölümün mukadder olduğu ve ölümsüzlüğün ancak Tanrılara mahsus olduğu realist görüşünü açıklamaktadır.

21) *Destanı Edebiyat* :

Müellif burada evvelâ dünya tarihindeki kahramanlık devirlerini hatırlatmakta, (Greklerin, Hindlilerin ve Toytonların) ve bu tarz kahramanlık devirlerini Hind-Avrupalı kavimlerin tarihinde görüldüğünü söylemektedir. İngiliz bilgini H. Munro Chadwick'e göre, kahramanlık devirleri, edebi tahayyüller olmaktan ziyade, hakikî sosyal hâdiseleri gösterirler. İşte Sumerlerin pe böyle bir kahramanlık devri ve bu devrin olaylarını anlatan destanı şiirleri vardır. Bu devirlerde tanrılar (anthropomorphe) insan şeklindedirler. Kahramanlar ise tanrısal menşeli olmakla beraber, bunlara mahsus kütler yoktur. Bütün kahramanlık devirlerinde görülen bu müşterek karakterler Sumer Kahramanlık devri için de muteberdir. Bilhassa edebiyat sahasında bu paralellik daha bârizdir. Gerçekten Kahramanlık devirlerinin özelliklerinden biri de kahramanların icraatının destanı şiirle anlatılmasıdır. Müellife göre Sumer destanı şiirleri kahramanlık devrinden beş altı asır sonra yazılmış olmalıdır. Bugün elde bulunan nüshalar ise M. ö. II. Binyıl başlarında kopye edilmiştir.

Bununla beraber Sumer Kahramanlık devrini anlatan materyal ile diğer milletlerin Kahramanlık devir destanları arasındaki farkları müellif üç noktada toplamaktadır :

1) Sumerler epik materyallerini bir araya toplamamışlardır. Kahramanlarının psikolojisi, basit bir insanınkinden farklı değildir.

2) Sumer epik materyalinde ölümlü kadınlar da rol oynamaktadır.

3) Sumer destanı şiirinde üniform satır ve ölçü yoktur.

Sumer epik malzemesi olarak 9 destan vardır, bunlardan ikisi kahraman Enmerkara, ikisi de Gilgames'in babası Lugalbanda'ya, 5 tanesi de Gilgamese aittir. Burada Müellif bütün bu destanların muhtevası hakkında özet halinde bilgi vermektedir.

22) İlk "ölümden sonraki hayat" menkibesi :

Bu bölümde III. Ur sülâlesinin kurucusu Ur-Nammu'nun öldükten sonra ahrette dirildiğini anlatan bir Sumer metni ele alınmakta ve muhtevası hakkında bilgi verildikten sonra tefsiri yapılmakta, sonra da şiirin tercümesi verilmektedir. Buna göre Ur kralı Ur-Nammu evvelâ 7 yeraltı tanrısını ziyaret ederek takdimeler sunuyor, ayrıca da biri cehennemın kâtibi olan iki tanrıya da hediyeler veriyor. Nihayet öteki Dünya (KUR) rahiplerinin kendisine hazırladıkları yere geliyor, burada daha birçok ölü ruhlar yaşamaktadır. Daha sonra Kral burada Gilgames ile karşılaşır, Gilgames kendisine buranın usul ve adâbını, kanunlarını öğretiyor. Aradan bir hafta, on gün geçince Ur-Nammu'da "Sumer hasreti" başlıyor. İnşasını bitiremediği Ur şehrinin surlarını, inşa ettirdiği, fakat içinde oturmadığı sarayını, artık göğsünde sıkamayacağı karısını, artık kucağında sevmeyeceği çocuğunu hatırlıyor. Böylece öteki dünyada da rahatı bulamıyor ve o zaman uzun bir ah çekerek ağzından bir lânet yükseliyor.

Bu destan Sumerlerin ölümden sonraki dirilişe inandıklarını göstermekte, fakat ebedî saadetin öteki dünyada da mevcut olmadığını realist bir görüşle tasvir etmektedir.

23) İlk Kütüphane Katalogu :

Burada Asur kralı Asurbanipal'in Ninive sarayında bulunan çivi yazılı tabletlerden mürekkep kütüphanesi ve bu kitaplıktaki eserlerin listesini gösteren iki tablet hakkında etraflı izahat verilmektedir. Bu tabletlerden biri bugün Philadelphia Üniversite Müzesinde, diğeri Paris'te Louvre Müzesinde bulunmaktadır. Müellif bu kataloglardaki eserleri karşılaştırmakta ve bu eserinde kullandığı metinlerin isimlerini de liste halinde vermektedir. Buna göre birinci Katalogta 62, ikincisinde 68 edebî eserin adı yazılıdır. Bunlardan 43 eser her iki katalogta müştereken geçtiği halde, Louvre tabletindeki 25 eserin adı Üniversite Müzesindeki tablette mevcut değildir.

Muhtevası hakkında kısaca izahat verdiğimiz Kramer'in bu eseri, müellifin Sumeroloji sahasında şöhret yapan diğeri ilmi eserlerinden daha çok tutunmuştur. Öyle ki, ilk defa 1956'da Amerika'da basıldıktan bir sene sonra İngiltere'de yeni bir baskı daha yapılmış (London 1958 bizim nüshamızdır), 1959'da ise Doubleday Anchor Books serisi içinde (A 175) numarasıyla tekrar basılmıştır. Bundan başka 1957'de B. Arthaud tarafından "L'histoire commence à Sumer" adı ile Fransızca tercümesi yapılmıştır. Bu muhtelif nüshaların Paragraf başlık numaraları arasında farklar vardır.

Eserin kitap piyasasında bu kadar tutulmuş olmasının sebebi, dünyanın en eski kavimlerinden biri olan Sumerlerin edebî mahsüllerinin XX. asır adamının anlayabileceği bir sadelikle anlatılmasıdır. Bu itibarla eserin Türk talebeleri için de faydalı olacağına şüphe yoktur.

K. SCHEFOLD, Meisterwerke griechischer Kunst (= Yunan Sanatının Şaheserleri). Benno Schwabe u. Co. Verlag, Basel (Schweiz), 1960, 4°, XII+106 sah. metin ve 743 res.

İsviçre'de Basel Üniversitesinin kuruluşunun 500 üncü yıldönümü münasebetiyle klâsik etüdler ve klâsik sanata karşı ötedenberi büyük bir ilgi göstermiş olan bu şehirde "Yunan Sanatının Şaheserleri" adlı bir sergi tertiplenmiş ve bu sergide çeşitli Avrupa ülkelerinden ve Kuzey Amerika'dan getirilmiş olan 600 kadar Yunan sanatının orijinal eserleri teşhir edilmiştir. Şimdiye kadar yapılan Yunan sanatı araştırmalarında Romalılar zamanında yapılmış olup orijinalleri az yahut çok deforme eden kopyalar önemli bir rol oynamış olduklarından, sırf Yunan orijinallerinden meydana getirilmiş bir serginin önemi kendiliğinden tezahür eylesin. Diğer taraftan bu orijinal eserlerin son senelerde yapılan araştırmalar sonunda Yunan sanatı hakkında edindiğimiz bilgiler dayanılarak çeşitli kategoriler halinde ve muayyen bir kronolojik sıra göz önünde tutularak tanzim ve teşhir edilmiş olması Yunan sanatının gelişme safhalarının şimdiye kadar olduğundan daha açık bir surette meydana çıkmasına yol açmıştır. Böyle bir serginin husule gelmesinde İsviçre, İngiltere ve Paris'teki zengin hususî koleksiyonların sahipleri, bundan başka Almanya, Fransa, İtalya, İsviçre, İsrail ve Birleşik Amerika müzelerinin idarecileri büyük yardımlarda bulunarak koleksiyonlarındaki en önemli eserleri dahi ödünç vermekten çekinmemişlerdir. Bu sergide Yunan mimarlığını nazarı itibare almak tabiiyle mümkün olmamıştır. Buna karşılık mermer ve tunç heykeller, tunç ve toprak heykeller, kabartmalar ve vazolar, altın ve gümüş süs eserleri ve sikkeler bol miktarda toplanmış, bu suretle çeşitli ülkelere ve hattâ kontinentalara dağılmış olan eserleri, muvakkat bir müddet için olsa dahi, bir araya getirmek, bunların birbiriyle olan münasebetlerini açığa vurmak ve bu münasebetlerden Yunan sanatının ana karakterini bugüne kadar olduğundan daha esaslı ve daha vâzıh bir surette kavramak imkânları elde edilmiştir.

Basel Üniversitesi arkeoloji profesörü bulunan ve bu serginin tertip ve tanziminde büyük bir rol oynadığı anlaşılan K. Schefold sergide teşhir edilen bütün eserlerin fotoğraflarını ihtiva eden ve bunları üstadane yazılmış bir metinle izah eden yukarıda adını bildirdiğimiz âbidevi eseri hazırlamıştır. Bu suretle İsviçreyi ziyaret etmek fırsatını elde edemiyenlerin de bu sergiden faydalanmaları sağlanmış oluyor. Eser çok mütevazı bir surette bir "katalog" olarak gösterilmekte ise de, mütekâsif bir tarzda yazılmış metni ve kronolojik tasnifi sayesinde mükemmel bir "Yunan sanatı tarihi" olarak da geçebilir. Fakat bu "sanat tarihi"ni mutad sanat tarihlerinden ayıran özellik 660 dan fazla eserin hemen hemen hepsinin orijinal eserler oluşu, bunların büyük bir kısmının şimdiye kadar neşredilmemiş, binaenaleyh ilim âlemince meçhul kalmış olması keyfiyetidir. Bu sayede yeni yeni sanatkârlar tanıyor, yahut evvelce bilinen sanatkârların yeni eserleriyle karşılaşılıyor, bu suretle de Yunan sanatı hakkındaki bilgimizin zenginleşmesini sağlamış oluyoruz. Fakat daha fazlası da var: ötedenberi bilinen eserler arasındaki münasebetler yeni noktai nazarlara göre gözden geçirilmekte, meselâ çeşitli müzelere dağılmış olan, fakat bir zamanlar yan

yana durdukları, binaenaleyh bir grup teşkil ettikleri anlaşılan bazı heykeltraşlık eserleri sergide ilk defa olarak yan yana vazolunarak bunların benzerlikleri yahut değişiklikleri hakkında verilen hükümler bu eserde akislerini bulmaktadır. Bir misal zikredelim: Roma'da Therm Müzesinde duran ve sergide teşhir edilmiş olan meşhur Niobe kızı heykeli (VIII, 295) birkaç sene önce Batı Berlin Müzeleri tarafından satın alınmış olan Niobe oğlu heykelinin (VIII, 296) yanına ilk defa vaz edilmiş, bunlara Roma'da Konservatörler Sarayındaki Apollon heykeli (VIII, 294) ilâve edilmiştir (sah. 241 e bk.). Çünkü bazı arkeologların iddialarına göre bütün bu heykeller bir mâbed alınlığında yer almış bulunuyordu. Ancak bazı ender hallerde eser kopyalarına başvurulmuş, fakat bunların orijinalleri tahrif etmeyen birinci sınıf kopyalar olmalarına önem verilmiştir. Meselâ Myron'un genç kız Athena'sının (VIII, 298) kopyası ilk imparatorluk devrinde vücut bulmuş, fakat birçok kopyalarda yapıldığı gibi, üst sathı perdahlanmadan bize kadar intikal etmiştir. Bu devirde ise İtalya'da ve bilhassa Roma'da çalışan kopistlerin büyük bir kısmının Yunanlı olduğu göz önünde bulundurulacak olursa bu eseri de bir genç Yunan eseri olarak kabul etmek gerekir.

Şimdiye kadar hep Yunan sanatı eserlerinden bahsettik. Fakat Yunan kültürü ve sanatının husule gelmesinde bazan "Girit-Mikenai" adını da taşıyan Ege kültür ve sanatlarının büyük bir payı olduğu bugün umumiyetle kabul olunan bir keyfiyettir. Hattâ denebilir ki bu sanatları bilmeksizin Yunan sanatını tam olarak anlamağa imkân yoktur. İşte bu husus da sergi tertipçileri tarafından ihmal edilmemiştir: nitekim sergide Girit, Kiklad adaları, Yunanistan'ın tarihöncesi ve erken tarihî kültürlerine de önemli bir yer ayrılmıştır. Bu sayede taş devrinden itibaren (I, 1 vdd.) birtakım heykeltraşlık eserleri ve bilhassa vazolara dayanarak bu sanatların karakterleri hakkında bir fikir ediniyor, bunların Yunan sanatına nazaran bambaşka konsepsiyonlara sahip olduğunu görüyor, bununla beraber gelişmenin nasıl devamlı bir ırmak gibi akıp gittiğini, Mikenai sanatının Ege sanatları arasında nasıl bir yer aldığını ve bu sanatın ne şekilde "submikenai", "protogeometrik" ve "geometrik" üsluplu sanatlara inkılâp ettiğini, yani ne suretle Yunan sanatını hazırladığını adım adım takip edebiliyoruz.

Şunu hemen belirtelim ki bu sergide bütün Yunan sanatı kategorilerini ve devirlerini aynı kuvvette temsil ettirmek mümkün olmamıştır. Hususî koleksiyonlar ve bilhassa devlet müzelerinden eser tedarikinin ne kadar güç ve, alınan bütün emniyet tedbirlerine rağmen, muhataralı bir keyfiyet olduğu gözönünde bulundurulacak olursa bu hususta sergi tertipçilerini mazur görmek icap eder.

Böyle mükemmel bir sanat sergisi hazırlamakta büyük emeği geçen ve bu sergiyi ebedileştiren böyle şayanı dikkat bir eser vücade getirmiş olan Prof. K. Schefold'e tebrik ve teşekkürlerimizi bildirmekle sözümüzü keseriz.

Ord. Prof. ARİF MÜFİD MANSEL

TALBOT RICE, DAVID, *The Great Palace of the Byzantine Emperors, Second Report* (=Bizans İmparatorlarının Büyük sarayı, İkinci rapor) "The Walker Trust-The University of St. Andrews", Edinburgh, University Press 1958, XXIV+203 S., metin içinde 45 resim, metindışı 50 levha, ayrıca 6 plân ve kesit, renkli 4 levha, büyük boy ciltli, fiatı: L 6.6.o.

İstanbul'da Bizans İmparatorlarının "Büyüksaray"ı şimdiye kadar hakkında en fazla yazı yazılan konulardan biridir. Sultanahmet'de Hippodrom ile Marmara kıyısı arasındaki sahada uzandığı bilinen, muhtelif bina, salon, kilise, avlu ve müştemilât yapılarından meydana gelmiş olan bu büyük saray kompleksi daha XII. yüzyıldan itibaren ihmal edilmeğe başlanmıştı. Şehrin Blakhernai denilen bölgesinde kurulan ve gelişen saraylar, imparatorlar tarafından tercih edildiğinden, gündün güne yıkılan Büyüksaray, İstanbul'un fethinden çok önce ancak pek az kısımları ihtiyaç anlarında kullanılabilen bir enkaz yığını hâlini almış bulunuyordu. Çeşitli eski Bizans kaynakları bu saray hakkında bilgi verirler¹. Bu kaynakların başında, İmparator Konstantinos VII Porphyrogenetos (911 - 959) un *Merasimler kitabı* gelir. Hemen hemen yüzyıldanberi, Bizans eserleri ile meşgul olan bütün araştırmacılar bu kaynağın yardımı ile Büyüksarayın topoğrafyasını ta'yin ve tesbite çalışmışlardır. İlk teşebbüs Jules Labarte'ındır². Bunu Labarte' kitabının tenkidini yazmak üzere kaleme sarılan Enrico Montucci (Henry Montucci) adlı garip şahsın yazdığı sarayların kesitlerine dâir yazısı takip etmiştir³. Her ikisi de İstanbul'u görmeden bu derece önemli bir topoğrafya araştırması ortaya çıkarmağa çalışan bu araştırmacıların yanısıra, yerinde tetkikler yapan birisini de bulmak, müspet bazı neticelere nihâyet varılabildiği ihtimalini hatıra getirir ise de hakikatte öyle olmamıştır. İstanbul'lu bir rum olan A. C. Paspates (1814-1891) tarafından önce grek dilinde sonraları da Metcalfe'in tercümesi ile ingilizcesi basılan kitap'da⁴ ilk defa olarak o sıralarda görülen kalıntılar da ele alınmış, fakat bu yazarın bütün yayınlarında olduğu gibi burada da inanılmıyacak fantezilere aşırı derecede yer verilmiştir. Mevcut imkânlardan faydalanması en kolay bir yazarın eseri böylece bu sahada yazılmış olanların belki en değersiz durumuna düşmüştür. Yine kaynaklardan isti-

¹ J. P. Richter, *Quellen der byzantinischen Kunstgeschichte II*, Wien 1897, 253-371 de Büyüksaray hakkında bilgi veren başlıca Bizans kaynaklarının almanca tercümeleleri bulunmaktadır. Bu tercümelelerin bazı hallerde pek güvenilir olmadıklarına da burada dikkati çekmek yerinde olacaktır, kşl. Preger, *Byzant. Zeitsch.*, X (1898) 198-201.

² J. Labarte, *Le palais impérial de Constantinople et ses abords, Sainte Sophie le Forum Augustéon et l'Hippodrome tels qu'ils existaient au dixième siècle*, Paris 1861.

³ H. Montucci, *Les coupes du palais des empereurs byzantins au Xe siècle*, Mémoires de l'Acad. des Insc. et Belles Lettres, Paris 1877.

⁴ G. A. Paspates, *Ta Byzantina anaktora*, Atina 1885; ingilizcesi: *The Great Palace of Constantinople*, London 1893.

fade edilmek suretiyle Büyüksarayın aksamı ve topoğrafyasını tesbit için D. Bjeljaev⁵ ile F. von Reber⁶ tarafından yapılan iki ayrı teşebbüsten sonra yine kaynakların yardımı ile bir defa daha büyük bu kompleksin tertibi ortaya konulmak istenmiştir. J. Ebersolt (1879 - 1933) un bu çok etraflı ve ciddi etüdü, mimar A. Thiers'in çizdiği büyük tahmini bir de plân ile yayınlanmıştır⁷. Bir makale çerçevesini aşmayan diğer bazı teşebbüslerden sonra⁸, Bizansın Büyüksarayının şeklini tesbit etmek için evvelkilerden daha müspet bir yolda ilerlemek imkânı hasil olmuştur. Bu imkânı sağlayan 3 Haziran 1912' de vuku bulan İshakpaşa - Cankurtaran yangınıdır. Bu felâket ile birdenbire yokolan ahşap ev kitlelerinin arasından çoğu eski Bizans sarayına âit kârgir kalıntılar ortaya çıkıvermiştir. O sırada ilim âleminde büyük ilgi ile karşılanan bu kalıntılar hakkında birçok küçük yazı ve notlar yayınlanmış, tebliğler verilmiş⁹ ve böylece bu önemli keşif tanıtılmak istenmiştir. Toprak üstünde görülebilen bütün izler ile toprak altında mevcudiyetleri anlaşılan bir çok temel, mahzen ve sarnıç kalıntısının ayrı ayrı plân ve kesitlerinin çizilmesi ve bunların hepsinin tek bir plân üzerinde işaret edilmesi teşebbüsü Th. Wiegand (1864 - 1936) tarafından düşünülmüş ve bu proje E. Mamboury (1878 - 1953) ile birlikte uzun çalışmalarından sonra tamamen tatbik mevkiine konulabilmıştır¹⁰. Sadece kaynakların yardımı ile meydana gelen etüdlere farklı olarak yalnız mevcudu ortaya koyan bu büyük çalışma onlar ile bir uyuma halinde degildi. İşte Büyüksaray veya Arasta sokağı veya Sultanahmet kazıları adı altında tanınan kazılar başlangıçta kaynaklarda bahisleri geçen Büyük saray aksamını¹¹ hâlâ duran kalıntılara intibak ettirebilmek gayesiyle başlamış bir araştırma idi.¹²

⁵ D. F., Bjeljaev, *Bizantina I*, Zapiski imper. russkago arheologičeskago obščestva, yeni seri V, Petrograd 1892.

⁶ F. von Reber, *Der Karolingische Palastbau, I Vorbilder*, Abh. d. hist. Classe d. königl. bayrischen Akad. d. Wis. XIX (1891) 715-803; XX (1893) 187-250.

⁷ J. Ebersolt, *Le Grand Palais de Constantinople et le Livre des Cérémonies*, Paris. 1910.

⁸ X. A. Siderides, *Topographika tou megalou Palatiou*, Hel. Phil. Syllogos, 31 (1909) J. B. Bury, *The Great Palace*, Byzant. Zeit. XXI (1912) 210-225.

⁹ 107-112 E. A. Dalleggio d'Alessio, *Ruines du Grand Palais Impérial de Constantinople*, Cte Rend. de l'Acad. des Ins. et Belles Lettres (1912) 305-308; J. Ebersolt-A. Thiers, *Les ruines et les substructions du grand palais des empereurs byzantins*, ay. yer (1913) 31-38; Th. Wiegand, *Die byzantinischen Kaiserpaläste zu Konstantinopel*, Arch. Anzeiger (1914) 100-106; J. Ebersolt, *Recherches dans les ruines du Grand Palais*, şu eserde: *Mission archéologique de Constantinople*; Paris 1921, 28-37. J. B. Papadopoulos'un yolladığı notlara dayanarak Ch. Diehl *Découvertes archéologiques à Constantinople*, Cte. rend. de l'Acad. d. Ins. et Belles Lettres, 1920, 23; ay. yer, 1920, 178; ay. yer, 1920, 59 ve dev. da yangından sonraki Büyüksaray buluntuları hakkında kısa bilgiler vermiştir.

¹⁰ E. Mamboury-Th. Wiegand, *Die Kaiserpaläste zwischen Hippodrom und das Marmara-Meer* Berlin 1935; buluntuların hepsini tek levha halinde gösteren bir plân ayrıca yayınlanmıştır, bk. A. M. Schneider, *Byzanz*, Berlin 1935, lev. 10.

¹¹ Kaynaklarda Büyüksaray hakkında yazılanlara dayanmak suretiyle buradaki yapılar hakkında denemeler yapılmışa hâlâ devam edilmektedir. A. Vogt,

Uzun zaman basınımızda Arasta sokağı kazısı olarak tanınan,¹³ İstanbul'da Sultanahmet camii'nin deniz tarafındaki sahada Büyüksaray yerinde 1935-1938 yıllarında yapılan kazıların¹⁴ ilk raporu muhteşem bir cilt halinde 1947'de yayınlanmıştı.¹⁵ İkinci Dünya harbinin doğurduğu sıkıntılar geçtikten sonra Edinburgh St. Andrews Üniversitesinin *Walker Trustu*, Prof. David Talbot Rice'in idaresinde olmak üzere buradaki araştırmalara devam imkânını sağlamıştı.¹⁶ 1951'den 1954'e kadar süren bu ikinci araştırma safhasının raporu da şimdi ilkinden daha da zengin bir cild halinde yayınlanmış bulunuyor. İstanbul'a, Arkeoloji Müzeleri Müdürlüğü'ne bağlı güzel ve değerli bir *Mozaik müzesi* kazandıran bu teşebbüs, şimdiye kadar basılan iki raporla yeter derecede etraflı bir şekilde tanıtılmaktadır.

Büyüksaray kazısı normal şartlar halinde cereyan etmiş bir araştırma sayılmaz. Zira bulunduğu yer, Sultanahmet camii manzumesinin bir parçası olarak yapılan *arasta* yâni kapalıçarşının içinde ve bugünkü toprak seviyesinin hayli aşağısındadır. Mozaiklerin ortaya çıktığı sahaya doğru uzanan yolun iki tarafındaki muntazam, tonozlu kâgir gözler XVII. yüzyıl başında yapılan bu çarşının kalıntılarıdır. Bugün bunlardan *Mozaik müzesi* sahası içinde bulunanlar, perakende parçaların teşhir ve muhafazasına yaramakta aynı zamanda bu orijinal müzeye kendisine has bir güzelliği olan bir çerçeve sağlamaktadır.

Büyüksaray kazıları hakkındaki ikinci rapor *D. T. R.* (= D. Talbot Rice)'in imzası altında yayınlanmış olmakla beraber önsözden öğrenildiğine göre, ressam, mimar ve asistandan başka bilhassa arkeolog David Oates ile J. B. Ward Perkins'in yardımı ile meydana gelmiştir. Kitap muhtelif uzunlukta sekiz bahis ile ayrıca bir ek ve bir de indeksten ibarettir. İlk bölüm (s. 1-23) 1952 - 1954 yılları arasında revaklı avlu sahasındaki kazı, ikinci bölüm ise (s. 24-51) revaklı avlunun güney-doğusundaki kazı hakkındadır (yazarlar: *D. T. R.*, *W. P.* ve *D. O.*) Üçüncü bölüm (s.

Le livre des Cérémonies, I Commentaire, Paris 1935'de bazı notlar yayınlamıştır; bunu R. Guillard'ın çeşitli dergilerde basılan hayli çok sayıdaki yazılar takip etmiştir. Bu yazılardan bir kısmı, *Etudes Byzantines*, Paris 1959'da toplanmıştır. Nihayet C. Mango, *The Brazen House*, Kopenhavn 1959 ile Büyüksaray'ın ufak bir kısmı ile meşgul olmuştur.

¹² Büyüksaray hakkında dilimizde yazılmış genel mahiyette tek yazı için bk. *Türk (= İnönü) Ansiklopedisi*, *Büyüksaray* maddesi. Son yıllarda İstanbul Büyüksaray'ı hakkında Meksika'da da bir kitabın yayınlandığına burada işaret edelim, S. Miranda, *El Gran Palacio sagrado de Bizancio*, Mexico 1955. Bu lüks baskılı kitabın içinde yazarın İstanbul'daki diğer Bizans İmparatorluk Sarayı (Blakherna) hakkında da başka bir eser hazırlamakta olduğu haber verilmektedir. Bu ikinci kitabın da basılıp basılmadığını öğrenemedik.

¹³ İlk kazılar hakkında bk. R. Oğuz Arık, *Türkiye'de 1935 yılındaki Arkeoloji işleri*, Ankara Halkevi neşriyatı, büyük boy 7, İstanbul 1936, 19-22; ay. yazar, *Türkiye'de 1936 yılındaki...*, Ankara Halkevi. Neş.: 20, İstanbul 1938, 5-7.

¹⁵ *The Great Palace of the Byzantine Emperors, Being a first report on the excavations carried out in Istanbul on behalf of the Walker Trust, 1935-1938*, Oxford 1947.

¹⁶ *D. T. R.* ikinci devredeki kazılar hakkındaki ilk haberi *Illustrated London News*'da yayınlamıştır.

52-102) “Erken Bizans mimarisinin stürüktür ve inşaat usulleri hakkında notlar” serlevhası altında *J. B. W. P.* in yazdığı uzun bir araştırmayı ihtiva etmektedir. Böylece bu cilt kuru bir kazı raporu olmaktan uzaklaşmakta ve genel bir mimarî tarihi kitabı mahiyetini almaktadır. Anadolu ve İstanbul’dan hayli eserin resimleri ve izahları da bu kısımda yer aldığından böylece Deichmann’ın kitabını âdetâ tamamlayan bir etüd teşkil etmektedir.¹⁷ Kısa dördüncü bahis (s. 105-109) kazı sırasında rastlanan Bizans tuğla damgaları (*D. T. R.*), yine pek kısa olan beşinci bahis (s. 110-120) Bizans çanak-çömlek buluntuları (*D. T. R.*) hakkındadır. Kitabın önemli üç büyük ana bahsinden biri altıncı bahis (s. 121-160) olup, burada 1952-1954 yıllarında meydana çıkarılan döşeme mozaikleri ile buradaki mozaiklerin bütünüün teknik, üslup ve tarihlendirme meselesi yeniden ele alınmıştır (*D. T. R.*). Yedinci bahis (s. 161-167) kazı sahasının Bizans devri binaları ile teşhisi hakkındadır (*D. T. R.*) ve *W. P.*) Nihayet sonuncu, yani sekizinci bahis (s. 168-193), kazı sahasının uzağında, sahilde genel olarak “*Iustinianos’un evi*” olarak tanınan harabede yapılan inceleme ve araştırmalar ile ilgilidir. Kitabın sonundaki (s. 194-198) Ek ise, Büyüksaray kazılarının ilk raporu hakkında vaktiyle A. M. Schneider tarafından yazılarak *Antiquity* dergisine yollanan ve izah edilmeyen bir sebepten yayınlanmayan bir tahlil ve tenkit yazısından ibarettir.¹⁸

1952-1954 kazılarında da evvelce meydana çıkarılan revaklı avlu üzerinde çalışılmıştır. Hernekadar Lâtin işgalinden sonra da kısa bir süre için kısmen kullanılmış ise de esas itibariyle 1150’den sonra hemen hemen terk edilmiş olan bu bina grubunun genel Büyüksaray topoğrafyasındaki mevkii şimdiki kadar maalesef henüz anlaşılmamıştır. Bu büyük revaklı avlunun ortasında boydan boya avluyu kateden mermer kaldırımli bir yol vardır ki bu da tek nefli bir önholü olan apsisli bir binaya ulaşmaktadır (Aygır deposu yakınında). İşte 1952-1954 kazı kampanyasının ikinci çalışma sahası da bu apsisli bina ile çevresi olmuştur. Derhal şuna da işaret etmek yerinde olur ki bütün çalışmalara rağmen bu binanın da kaynaklarda adı geçen Büyüksaray aksamından hangisi olabileceği aydınlanamamıştır. İlk raporda etraflıca anlatılan revaklı avlu, bütün Bizans devrinde esas şeklini ve bilhassa tezyinatını muhafaza etmemiştir. Kazı ve sondajlardan öğrenildiğine göre bu avlunun altında (güney-batıda) daha eski bir takım izlere rastlanmıştır. 350 tarihinden eski olmakla beraber IV. yüzyıldan daha erken olamayacağı ileri sürülen bu izlerin üstlerindeki avlu ve saray ile ilgili olamayacakları kanaati doğmuştur. Araştırmacılara göre hernekadar bu kalıntıların Constantin devrinde aidiyetleri tahmin edilmekte ise de, burada ana toprağa inilmediğinden yine de kesin bir şey söylenemez. İstanbul’da yapılan arkeolojik araştırma ve kazılarda hemen daima karşılaşılan güçlük burada bir defa daha kendisini göstermektedir. Constantin çağındanberi om. 80 ile 10-12 m. arasında yükselen İstanbul toprak seviyesi çeşitli eski iskân safhalarının tesbitini çok zorlaştırmaktadır. İkinci bir inşa devrine işaret eden mozaik

¹⁷ Bu kitap hak. bak, S. Eyice, Belleten. XXIII (1959) 157-161.

¹⁸ Evvelce Schneider ile ilk raporu yazarlardan Brett arasında bazı münakaşalar cereyan ettiği bilinir, A. M. Schneider, *Topographica*, Byzant. Zeisch. 41 (1941) 61, not 2.

döşemeli avlu, bir müddet sonra belki VII. yüzyılda veya daha sonraları bir tahrip görerek bunun neticesinde mozaiklerin üzerleri mermer levhalar ile kaplanarak döşenmiştir (ilk raporda bu amelîye 550'e doğru tarihlendirilmiştir). Yukarıda bahsi geçen yol ise, birbirini takip eden daha kaba işçiliğe sahip tonozlu odalardan mürekkep bir viadük olup, kazanların görüşüne göre, terasın dış kenarındaki bazı yapılar ile irtibatı sağlıyordu. Yine araştırmacıların görüşüne göre, Büyüksaray'a ait en eski aksamı teşkil eden bu kalıntı revaklı avludan daha eski olup münferit bir binanın âbidevî girişi olması muhtemeldir. Revaklı avlunun burada ikinci bir safhada yapıldığını, ve böylece viadüklü yolun vazifesini kaybettiğini, aks farkı, bazı intizamsızlıklar, sütunların ortada bulunması açıkça gösterir. Bu avlu üç tarafından binalar ile çevrili bulunuyordu. Avluyu süsleyen mozaikler bu ikinci devre ait olmakla beraber bunların kronolojisi okuyucuyu şaşırtmaktadır. Zira ilk raporda hayli erken bir devre ait olarak kabul edilen bu muhteşem döşemenin ikinci raporda daha yeni bir tarihe ait olarak kabul edilmek istendiği dikkati çeker. Sonraki mermer kaplama döşeme belki bir depremden sonra duyulan lüzum üzerine kaplanmış olmalıdır. Ancak bu mermer döşemenin devri de, mozaik döşemenin tarihine paralel olarak oynamaktadır, ilk raporda 550'e ait iken bu defa Basileios (867-886) devrine kadar çıkar. Çok sonraları Büyüksaray terkedilince bu sahaya moloz yığılmış, uzun zaman boş duran bu yıkıntıyeri, ancak XVII. yüzyıl başlarında Sultanahmet camii manzumesinin inşası ile tekrar imâr olunmuştur.

Yolun bitimindeki apsisli binanın iki tarafında çok önceleri bir takım kalıntılar tesbit edilmiş bulunuyordu. Sağında evvelce *Dc* solunda ise *Db* olarak işaretlenen bu binalardan *Dc* nin Türk devri inşaatı olduğu sonraları kesin surette anlaşılmıştır.¹⁹ İkisi arasında 22 m. genişliğindeki sahada ise apsisli salon (?) vardır. Kısmen tahrip edilmiş olan bu binadaki kazı çok güç şartlar içinde cereyan etmiş, iki defa terasman yüzünden yığılan kalın moloz tabakası kaldırılmıştır. Apsisli bina içden 32 × 16,5 m. ölçüsünde olup, 10, 90 çapında ve dışarı 7,50 taşkın bir apsisle sahiptir. Bu binanın 2 - 2,50 m. gibi hayli kalın duvarları olduğu da görülmüştür. Apsisli binanın ayrıca 11,50 × 16,50 ölçüsünde bir holü, ve kısmen sağlam bir halde bulunan, tonozlu bir de mahzeni vardır. Araştırmacılar burada da çok daha eski inşaat izleri tesbit etmişler plâni anlaşılmıyan kesmetaşdan bir bina (*Greenstone building*) kalıntısına da rastlamışlardır. Burada mimarî bakımdan yapılan incelemeler *Db* olarak bilinen kalıntı üzerinde de toplanmıştır. Plâni bakımından hayli dikkat çekici bir yapı olan *Db* nin maalesef bu salon ile münasebeti olup olmadığı hususu aydınlanmamıştır. Apsisli binanın normal bir kiliseden ziyade umumiyetle saray mimarisinde rastlandığı üzere, apsisli bir saray salonu olması akla en yakın gelen bir ihtimaldir. Nitekim İstanbul yakınında Rhegion (Küçükçekmece) sarayında²⁰ böyle bir salon tesbit edilmiştir. Türk devri inşaatı olan *Dc* nin ise altında Bizans kalıntılarına rastlanmış olmakla beraber, bunlar apsisli salondan daha geçtir. Evvelce de işaret ettiğimiz

¹⁹ *Db* ve *Dc* hakkında bk. Mamboury-Wiegand, *Kaiserpalaeste*, 33, lev. 85; 34 lev. 89.

²⁰ A. Ogan-A. M. Mansel, *Rhegion-Küçük Çekmece hafriyatı*, Belleten, 6 (1942) 1 ve dev. lev. 25; 26; A. M. Mansel, *Les fouilles des Rhegion*, Actes du VIe. Congrès d'Et. Byzantines, Paris 1951, 2, res. 1.

gibi, kanaatimize göre *Db* tamamen *kapalı yunanhaçı* şeklinde bir binanın hattâ belki de bir saray kilise (veya şapelinin) bodrumudur. Bizans mimarisinde mahzenlerin, üstlerindeki esas yapıların kabaca plânını aksettirdikleri hatırlanacak olursa, bu hususda hiç bir şüpheye yer verilmeyeceği daha iyi anlaşılır. İstikameti de hemen uygun olduğuna göre bu binayı Büyüksaray sınırları içindeki kiliselerden biri olarak kabul etmek bir ihtimal olarak hatıra gelir²¹. Maalesef, araştırmacılar, kazılarda buldukları bu kalıntılar hakkında tarih ve topografya bakımından kesin bir neticeye ulaşamamışlardır.

Araştırmacılar burada kullanılan çeşitli malzeme üzerinde de dururlar. *Grey tertiary limestone* (= *Greenstone*) dedikleri Bakırköy taşından bahsederken (yâni küfeki) İstanbul'un her devir inşaatında geniş ölçüde kullanılan bu taşı neden kıymetli bir malzeme olarak gördüklerini anlyamadığımızı itiraf ederiz. Buradaki tuğla inşaat yeknesakdır. Tuğlaların ekseriyetinde damgalara rastlanmakla beraber, hayli zamandır üzerinde çalışılmasına rağmen tuğla damgaları kronoloji hakkında aydınlatıcı ipuçları veremediklerinden, bu malzemeden bu bakımdan şimdilik istifade olunamamaktadır. Ve nihayet burada rastlanan kemer ve tonoz (beşik, çapraz) şekilleri hakkında da izahat verilmektedir.

Kitabın s. 62'den itibaren çok önemli bir bahsi ile karşılaşılır : Burada İstanbul'un diğer erken Bizans (veya Geç Roma) devri mimarî kalıntılarının tahlilî bir listesi bulunmakta, verilen açıklamaları güzel resimler desteklemektedir. İçlerinden bazıları başka vesileler ile yayınlanmış olmakla beraber, birçoğu ilk defa tanıtılan, ve bahusus ilk defa o bir arada toplanan bu kalıntılar şunlardır :

s. 62, Hürriyet matbaası yanındaki duvar: belki Severus suru veya Constantin *forum*'u binalarından bir parça.

s. 63, Hippodrom.

s. 64, Ayasofya: ilk kilise, yazar Alman Enst. tarafından yapılan bu kazının ilk haberlerini bildirmekle iktifa etmiş (AA, 1935; BZ. 1936), nihai yayını zikretmemiştir²².

s. 64, Bayazıd'da 1953'de bulunan duvarlar: Constantin sonrası devri.

s. 65, Valens (= Bozdoğan) su kemeri: 368'e ait olarak kabul eder.

s. 65, Belediye sarayı yerindeki binalar: ev?, IV-V. yüzyıl başları.

s. 66, Surlar: 413 - 440 yılları arasında yapılmış olarak kabul edilir.

s. 67, Yıldızlıkapı :²³.

s. 68, Aetius su sarnıcı : 421 tarihi civarında yapıldığını kabul eder.

²¹ Bu hususda bk. S. Eyice, *Amasra Büyükadasında bir Bizans kilisesi*, Belleten, 15 (1951) 489 ve dev.

²² Bu hususda bk. A. M. Schneider, *Die Grabung im Westhof der Sophienkirche*, Berlin 1941.

²³ Yıldızlıkapının ancak Theodosius II tarafından yapılmış olabileceği, Ph. Schweinfurth, *İstanbul suru ve Yıldızkapı*, Belleten, 16 (1952) 261 ve dev. da da belirtilmiştir. Burası hakkında ayrıca bk. R. Duyuran, *Yedikulenin restorasyonuna başlarken*, Arkitekt, sayı 293, 27 (1958) 151-155. Son tamir sırasında bu önemli kompleksin mimarî meselelerini halleden hayli husus tesbit edilebilmiştir.

s. 68, Hagia Euphemia martyryon'undaki ana duvarlar. V. yüzyılın ilk yarısı kilise haline getirilmesi 451'den az sonra.

s. 69, Karpos-Papylos martyryon'u: Schneider'in tarihlendirmesi tereddütle karşılanmıştır.

s. 70, Myrelaion kilisesi (Bodrum camii) altındaki rotunda: İstanbul'un pek az tanınan ve büyüklük itibarıyla sayılı yuvarlak binalardan biri olduğu sezilen bu Roma devri rotundasına maalesef yeter derecede incelenmemiştir.²⁴

s. 71, Studios basilikası (İmrahor camii) :

s. 71, Ayasofya : Iustinianos devrine ait kısımlar

s. 73, Hagia Eirene: Esası Iustinianos devri, 740 doğru tamir edildi.

s. 74, Hagia Eirene yanındaki kalıntılar²⁵

İstanbul'da araştırmacıların çerçevesi içine girmesi gereken mimarî kalıntıların bunlardan ibaret olmadığı muhakkaktır. Dikkatli bir topografik araştırma, ve hattâ rölöveleri yayınlanmış olan eski Bizans yapılarının yeniden incelenmesi bu listeyi daha da genişletmek imkânını sağlayacaktır. Nitekim biz bu listede unutulmuş örnekler olarak, hakkında etraflı kazı raporu mevcut olan Balaban Ağa mescidi ile esas büyük bir ihtimal ile geç Roma devrine ait bir türbe olan Sancaktar mescidini ve yine aslında bir türbe yapısı olan Şeyh Süleyman mescidi ile Khalkopratia kilisesi kalıntısı olan Acem Ağa veya Lala Hayreddin mescidine burada işaret edebiliriz. Yazar hernekadar listesinin tam olmadığını bildirmekte ise de ilk defa olarak toplanan böyle bir malzemenin daha tamam olması yerinde olurdu. s. 77 den itibaren yer alan *The Historical Background* adlı bahiste ise, tesbit edilen inşaî özelliklerin sanat tarihindeki yeri üzerinde durulmakta, böylece Bizans mimarisinin *Roma* veya *Doğu* kökleri problemine temas edilmektedir. Yazar Roma mimarî tekniği üzerinde durmakta ve bunun Anadolu'dakinden farklı olduğu neticesine varmaktadır. Bu teknik özellikler arasında adı geçen *opus reticulatum* inşaatının Anadolu'daki örnekleri meyanında (s. 82. not 2) de verilen örneğin yanlış belirtilmiş olduğuna da işaret etmemiz yerinde olacaktır. Yazar, bu satırların müellifi tarafından yayınlanan Amasra'ya ait bir örneği Amasya'ya ait olarak göstermiştir.²⁶ Roma ve erken Bizans inşaat usulleri hakkında çok etraflı bilgi veren bu bahis (s. 77-95) yeni buluntulara göre hazırlanmış bir *manuel* teşkil etmektedir ve büyük faydalara sağlayacağı aşikârdır. Bu bakımdan kitabın bu bahsinin değerini bir kat daha artıran bir ek (*Appendix*) s. 96'dan itibaren s. 101'e kadar uzanmaktadır. Bu ekte, kitapta incelenmiş olan konu ile ilgili Anadolu'ya ait başlıca örneklerin adları, bunların teknik özellikleri ve haklarında şimdiye kadar yapılan yayınların bibliyografyası verilmektedir. Kitabın sonundaki güzel basılmış hâri-kulâde levhalarda da bunların resimlerinin yer alması, Büyüksaray kazıları hakkında bir rapor olarak yazılan bu kitabın çerçevesinin genişliğini açıkça belli etmektedir.

²⁴ Bizans çağında sarniç halinde getirilmiş olan bu Roma devri rotundasına 30 m.yi bulan dış çapı ile İstanbulun mimarî tarihi bakımından çok önemli bir kubbeli binası idi. Burada etraflı bir araştırma yapılması çok faydalı olacaktır.

²⁵ Bu kalıntılar şurada yayınlanmıştır: M. Ramazanoğlu, *Neue Forschungen zur Architektur-Geschichte der Irenen-Kirche...*, Atti dell'VIII Congresso di Studi Bizantini, 232-235, lev. 64-68.

²⁶ S. Eyice, *Deux anciennes églises byzantines de la citadelle d'Amasra (Paphlagonie)* Cahiers Archéologiques, 7 (1954) 97-105.

Kilikya'da Akkale, Ankara'da hamam²⁷, Aspendos'da sukemeri, basilika, nymphaeum, Cyzikus'da Hadrian mâbedi, Kilikya'da Ayas'da hamam, Ephesus'da Celsus kütüphanesi, Vedius hamamı-gymnasium'u, büyük hamam, tiyatro hamamı, Sextilius Pollio sukemeri, stadium; Erzin; Korykos'da hamam; Miletus'da Vergilius Capito hamamı, Humetepe hamamı, Faustina hamamı, nymphaeum ve sukemeri, heroon; İznik'de surlar; İzmit; Bergama'da amfitiyatro, gymnasium, Asklepion, Serapaeum (Kızıl avlu); Perge, hamamlar, bu ekde zikredilen başlıca örneklerdir. Hiç şüphesiz ileride bu listeyi daha da genişletmek mümkün olacaktır.

Tuğla damgaları hakkında olan bahis (s. 105-109), pek geniş bir malzemeye dayanmamaktadır. Yazar *D.T.R.* bu damgaları IV-VI. yüzyıllar arasında kademelenen bir kronoloji tasnifine tabi tutmağa çalışmıştır. Bizans tuğla damgaları araştırmalarının henüz kesin sonuçlara varamaması bu yolda yapılacak teşebbüsleri hayli zorlaştırmaktadır. Kazı sırasında rastlanan çanak kalıntıları ise itina ile tasnif edilmiş olmakla beraber pek zengin sayılamaz, yalnız bunların arasında bazı eski islâmî parçaların da tesbit edilmesi hayli dikkat çekicidir.

Kitabın en önemli ağırlık merkezlerinden bir diğeri de Mozaiklerden ve bunların tarihlendirilmesinden bahseden iki bahisdir (VI, s. 121-160; VII, s. 161-167). *D.T.R.* tarafından yazılan VI. bahisde 1952-1954 yıllarında bulunan başlıca sahneler izah edilmektedir. Bunlar da yine evvelce bulunanlar gibi beyaz bir *fond* üzerine âdeta "serpiştirilmiş" av, hayvanlar arasında mücadele, nebat, payzaj ve mimarî motiflerinden meydana gelmiştir. İçlerinde belki en dikkat çekici olanı sevimli bir mizah katır sahnesidir (lev. 45, s. 124). Bordür kısımlarında ise en fazla dikkati çeken parça, çerçevenin hâkim motifi olan kalın akantus kıvrımları arasında yer alan sarışın bir erkek yüzüdür (lev. renkli C., s. 144-145 arası). Diğer akantus kıvrımlarının içlerinde herbiri değişik olmak üzere muhtelif hayvanlar yer almıştır. Yazar, bu çeşit kalın akanthus kıvrımlarına havi çerçevelerin diğer örnekleri ile mukayeseler yapmakta bundan sonra da bir portre olması muhtemel görülen maske üzerinde durmaktadır²⁸. Böyle bir yüz (veya maske) birinci raporda da yayınlanmış ve bunun *Oceanus*'u tasvir ettiği ileri sürülmüştü. Döşeme mozaiklerinde sakallı bir antik su-ırmak tanrısı şeklinde *Oceanus* tasvirleri pek nadir değildir. Burada bunların başlıcaları bildirilmiştir ki biz bu listeye, Kuzey Afrika'da Sabratha'da bir hamamda bulunan *Oceanus* tasvirini de ilâve edebiliriz. Bu döşemede rastlanan, mimarî, insan, ağaç, hayvan, av, hayvan mücadeleleri, ayrı ayrı incelenerek bunlardan kronolojik hükümlere varılmağa çalışılmaktadır. Bu döşeme kompozisyonunda rastlanan zengin fauna: ayı, deve, geyik, köpek, fil, keçi, tavşan, at, koyun, leopar, kaplan, efsanevî hayvanlar, kuş, sürüngenler ve ufak hayvanlardan mürekkep olup, yazara göre sanatkar, Oppianus'un *Halenitica*'sı ile pseudo -Oppianus'un *Cynetica*'sının elyazmalarındaki hayvan tasvirlerinden örnek almış olmalıdır. Yazar bu bahisde mozaiklerin genel

²⁷ Bu hamam hakkında evvelce bir rapor yayınlanmıştır, N. Dolunay, *T. T. K. adına yapılan Çankırıkapı hafriyatı*, Belleten 5 (1941) 266 lev. 77-85.

²⁸ Bunun muayyen bir 'Barbar'ın portresi olduğu hak. D. Talbot Rice ve Hirmer, *Kunst aus Byzanz*, München 1959, 43, lev. 41. Döşeme mozaiklerinde bordürlerde maskeler pek nâdir rastlanan bir husus değildir.

olarak üslûbu üzerinde de durur. Ve bu üslup özelliklerini başka çeşitler ile mukayese ederek İstanbul'a has bazı özellikler gördüğü (s.152) bu döşemenin 400 yılından sonra ve 530'dan önceye, daha dar bir çerçeve ile 450 ile 500 yılları arasına ait olabileceğini ileri sürer (s. 148). Ancak s. 160'da yazar bu rakkamı biraz daha oynatarak mozaiklerin kronolojisini 450-550 yılları arasına yerleştirmektedir. Bu mütereddit durum aynı mozaikler için ilk raporda teklif edilen tarihin 410 yâni Theodosius II (408 - 450) devri olduğu düşünülecek olursa hayli şaşırtıcıdır. Yazar s. 152-160'da bu kronoloji meselesini etraflıca ele almakta, bu hususta şimdiye kadar ileri sürülen fikirleri -ki bazıları dayanaksız tahminlerden ibarettir- hassasiyetle belirtmektedir. Üslup ile teknik özelliklerine dayanarak ve diğer benzer örnekler ile yapılan karşılaştırmalar yazarı bu yeni tarihi ortaya atmağa sevk etmiştir. Ancak şu var ki yazarın tarih hususundaki kararı henüz pek kesin sayılmaz. Zira s. 166'da da İustinos II (565 - 578) devrine çıkartmak ister gibidir. Daha inandırıcı delillerin ortaya çıkmasına kadar kanaatimize göre bu bir yüzyıllık süre içinde ilk elli yıl akla daha yakın gelecektir. Diğer taraftan *D. T. R.*ın s. 152' de ileri sürdüğü bir nokta üzerinde de durulmağa değer: Bu mozaikin bütününde bir halı edası vardır. Çok daha yakın tarihlere ait olmakla beraber, Büyüksaray döşeme mozaığının unsurlarını Viyana ve Boston'daki bazı Hind halılarında bulmak kabildir²⁹. Nitekim bunlarda kalın bir bordürde zengin yaprak kıvrımları arasında maske halinde yüzler, esas saha içinde ise serpiştirilmiş halde çeşitli ehli veya vahşi veya efsanevi hayvanlar, av, hayvanlar arası mücadele, dağınık şahıs, ağaç motifleri görülür. Kanaatimize göre, bu Hind halılarının çok eski birtakım prototiplere dayandığı (muhtemelen Sasanî) ve bu prototiplerin Büyüksaray mozaiklerine de örnek olduğu veya tersine, bu çeşit prototiplerin yalnız Büyüksaraya inhisar etmehyip o devirde belki hayli yaygın olan benzer döşemelerden ilham almak suretiyle ortaya çıktığıdır. Her ne olursa olsun, Büyüksaray mozaiklerinde bir halı havası vardır. Büyüksaray mozaikleri, İstanbul'un toprağının derinliklerinde bulunan döşeme mozaiklerinin üçüncüsü ve ilkidir. Bu gruba giren diğer örneklerden biri Saraçhanebaşında yeni Belediye Sarayı inşaatı sırasında, bir diğeri ise Ankara caddesinde Vilâyet binasının önünde cadde tesviye edilirken bulunmuştur³⁰. Tarihleri kesin olarak tâyin edilemeyen bu mozaik döşemelerin IV-V (belki de VI.) yüzyıllarda İstanbul'da sevildiği böylece anlaşılmaktadır. Ancak bunların İstanbul'a has üslup özellikleri tesbit için örneklerin daha çok olması icap eder. Muhakkak ki toprağın derinliklerinde daha başkaları vardır.

Teşhis hakkındaki VIII. bölüm (s. 161-167) pek inandırıcı sonuçlara varmaktadır. Büyüksaray'da inşaat yaptığı bilinen Theodosius II ile Marcianus'un araştırma yapılan yerler ile ilgili olması ihtimalini red eden *D. T. R.* ve *J. B. W. P.* daha fazla Iustinianos ile Iustinos II'e -azami ihtiyatla- meyl eder gözükmürler. Fakat şurası muhakkak ki, bu bölüm İstanbul arkeolojisinde ekseriyetle olduğu üzere hiç bir suretle kesin bir sonuca ulaşmamaktadır.

²⁹ W. Bode-E. Kühnel, *Vorderasiatische Knüpfsteppiche*, Leipzig 1922³ res. 50, 51.

³⁰ Vilâyet önünde bulunan mozaikler hak. bk. R. Duyuran, *İstanbul vilâyet konağı karşısındaki mozaikler*, İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı, 9 (1960) 18-21 (ing. 70-72) res. 1-8. Diğer bâzı münferid parçalar daha bulunmuş ve bunların bir kısmı müzeye kaldırılmıştır.

Kitabın son bölümü (s. 169-193) deniz kıyısında Küçük Ayasofya camii yakınında görülen ve genel olarak *Iustinianos evi* denilen harabeye tahsis edilmiş ve G. U. S. C. (Spencer Corbett?) tarafından yazılmıştır. Vaktiyle Mesguich³¹, Mamboury-Wiegand³² ve Zanotti³³ tarafından incelenen bu kalıntı nihayet bir defa daha -bu defa etraflı bir surette- araştırılarak tanıtılmaktadır. Ancak burada da bütün didinmeler bir aydınlığa çıkarmamaktadır. Yazara göre burada devirler birbirini takip etmekte, sur duvarında üç, sarayda ise dört ayrı safha tesbit edilmektedir (Theodosius II devri, VII. yüzyıl başları, Iustinianos devrinden pek uzak olmıyan üçüncü devir, nihayet belki VIII-IX. yüzyıllara ait önu balkonlu hâlâ görülen kısım?). Şu muhakkak ki bunların hepsi tahminden ibarettir. İçlerinden birinin değişmesi hepsini oynatabilir. Yazarın burasının Iustinianos (= Hormisdas) veya Theodosius II (= Boukoleon) sarayı olamayacağı hakkındaki düşüncesi ve gösterdiği referans ise yeterlidir. Yazarın ileri sürdüğü gibi Ebersolt bu hipotezleri çürütmüş olmayıp (*Constantinople byzantine et les voyageurs du Levant*, s. 254'de değil fakat 18'de) sadece harabenin o günkü durumuna göre bu hususta kesin bir teşhis yapılmayacağını ifade etmiştir: "Dans l'état actuel il est difficile de connaitre l'ordonnance de ce palais et de l'identifier comme on l'a fait, soit avec le palais de Justinien ou d'Hormisdas, soit avec palais de Théodose II ou du Boucoleon".³⁴ Kanaatimize göre, bahis konusu harabenin Hormisdas sarayı olamayacağı (veya onun yerinde) olamayacağını iddia etmek için henüz erkendir. Diğer taraftan bu bölgenin tarihî topoğrafyası ve harabenin teşhisi ile ilgili olarak yakınındaki Sergios-Bakkhos kilisesi (K. Ayasofya) ile beraber gözden geçirmek faydalı olacaktır. Bu kilisenin bir yuvarlak bina olması, bir "saray kilisesi" olması ihtimalini hatıra getirmektedir. Herhalde şimdiye kadar gözden kaçmış olan bu mesele bundan sonra üzerinde durulmağa değer bir öneme hâizdir.³⁵

Kitabın sonunda ise 1952'de vefat eden (s. 194, not 1'de kaydedildiği gibi 1955 de değil!) Prof. A. M. Schneider'in *Antiquity* için hazırladığı bir tenkit yazısı³⁶ bulunmaktadır.

D. T. R.'in idaresinde yapılan kazıların bu büyük, güzel hattâ muhteşem diyebileceğimiz raporu, kısa tahlilinden de anlaşılacağı gibi çok zengin bir malzeme ihtiva etmektedir. Hârikülâde bir baskı ile sunulan fotoğraflar, ve bunların etraflı

³¹ R. Mesguich, *Un palais de Byzance, "La maison de Justinien"*, *Premiers travaux* (oct.-déc. 1913), *Compte Rend. de l'Acad. Insc. et Belles Lettres*, 1913, 444-451; "İstanbul Muhipleri Cemiyeti"nin maddî yardımı ile yapılan bu çalışmalar hak. ayrıca bk. E. Mamboury, *Les fouilles byzantines*, 235.

³² E. Mamboury-Th. Wiegand, *Kaiserpalaste*, lev. 5 ve dev.

³³ A. Zanotti, *Autour des murs de Constantinople, I Tchatladi-Capou*, Paris 1911.

³⁴ Ebersolt'un bu harabeye bir isim vermekte daima çekimser kaldığını diğer yayınlarından tesbit etmek mümkündür, bk. *Mission archéologique de Constantinople* 1920, Paris 1921, 32; *Monuments d'architecture byzantine*, Paris 1934, 92.

³⁵ Lars-Ivar Ringbom, *Graltempel und Paradies, Beziehungen zwischen Iran und Europa im Mittelalter*, Stockholm 1951, 140 ve dev. da *Herrscherheiligtum* olarak isimlendirilen bu çeşit kiliseler üzerinde durulmaktadır.

³⁶ Bk. yukarıda not 18.

izahı, bu cildi her Geç Roma-Bizans sanat tarihi ve mimarisi ile uğraşanın daima başvuracağı bir elkitabı mahiyeti vermektedir. Evvelce de belirttiğimiz gibi, konunun sadece kazı sonuçlarına inhisar ettirilmemesi eserden faydalanma imkânlarını arttırmaktadır. Muhakkak ki bu güzel iki raporla Bizans devrinin Büyüksarayının topoğrafyası ile kaynaklarda etraflı tarif ve tasvirleri yapılan aksamı hakkında aydınlatıcı, kesin sonuçlara varılabilmiş olduğu iddia olunamaz. Ancak elde edilen buluntular bu derece mükemmel yayınlar ile tanıtıldıktan sonra ergeç daha müsbet sonuçlara varılması beklenir. Diğer taraftan yapılan müşahedeler, teknik ve mimârî bakımlardan azınsanmayacak değerdedir. Burada bulunan mozayikler de bu devir sanatının İmparatorluk sarayına ait örnekleri olarak özel bir değere sahiptirler. Bütün bu hususları etraflı şekilde, başlıca mukayese unsurları ile ortaya koyan rapor, münakaşa edilebilecek³⁷ tarafları olsa bile, muhakkak ki büyük bir boşluğu doldurmuştur. İstanbul'a orijinal bir müze kazandırdıklarından dolayı kendilerine müteşekkir olduğumuz araştırmacılar ve başkanları *D. T. R.* bu sonuçları böyle zengin bir cilt ile tanıtmak, ilmi âlemine sunmakla kendilerinden bekleneni yerine getirmiş olmaktadır.

Doçent Dr. SEMAVİ EYİCE

---

³⁷ Bu rapor hak. bk. R. Guiland, *Byzant. Zeit.* 52 (1959) 120-123; C. Mango- I. Lavin, *The Art Bulletin*, 42 (1960) 67-74. Bu son makalede Büyüksaray kazıları raporu hakkında hayli etraflı tenkitler ve bazı yeni görüşler yer almış bulunmaktadır.

Prof. G. JAESCHKE, Zum Problem der Marne Schlacht von 1914.

Historische Zeitschrift. "1914 Marn Meydan Muharebesi problemi üzerine". Alman Tarih dergisinin ayrı basım. 38 sayfa, sayı 190/2, Nisan 1960, München, R. Oldenberg Yayımevi.

Türk devrim tarihi üzerindeki bilimsel eserleriyle tanınmış olan Prof. Jaeschke, çok merak uyandırıcı ve ilgi çekici bir konuyu, birinci dünya savaşında, batıda ilk büyük çarpışma olan Marn meydan muharebesini ele almış bulunmaktadır. Prof. Jaeschke bir asker değildir. Fakat, tarihçi ve bilim adamıdır. O bu yetkisi ve büyük bir gayretle, yalnız askerleri ilgilendiren teknik yönetim problemlerinden ziyade, bu büyük çarpışmanın sonucu üzerine etkisi olan, büyük kumandanların karar ve davranışlarını vesikalara dayanarak incelemekte ve bu çarpışmanın niçin kaybedilmiş olduğunu anlatmaktadır.

Aradan kırk altı yıl geçtiği halde sayın Profesörün Marn meydan muharebesinin, bir çok yönlerden üzerinde durması boşuna değildir. Marn meydan muharebesi (6-9 Eylül 1914), birinci dünya savaşının kesin sonuçlu en büyük bir çarpışması ve en önemlisidir. Almanya'nın ve onun müttefiki olan Osmanlı İmparatorluğu'nun birinci dünya harbinden yenilmiş olarak çıkmalarında etkilidir. İki tarafın ikişer milyonluk ordularla katılmış olduğu bu büyük çarpışmayı Alman ordularının kaybetmiş olması birinci dünya harbinin taliini de, daha savaş başlarında belli etmiştir. Böyle olduğu halde, Osmanlı İmparatorluğu'nun, olaydan sonra da, gözü kapalı, Almanya'ya katılmakta acele etmesi, 29 Ekim 1914 Karadeniz saldırısı, ve 11 Kasım 1914'te İtilâf devletlerine karşı resmen harbe girilmesiyle 16 Kasım 1914 mukaddes cihad ilânı, en büyük bir gaflet olarak kabul olursa yerindedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun, diğer müttefikleriyle birlikte yıkılmasında büyük bir rol oynamış olan Marn meydan muharebesinin Alman ordusu tarafından kaybedilmesinin nedenlerini açıklayan bu inceleme bize, aynı zamanda, Birinci dünya savaşıyla İstiklâl mücadelemizdeki yüksek kumanda heyetlerimiz üzerinde durmak fırsatını da vermektedir. Alman ordusunun, niçin yenildiğini görüp anlarken Birinci dünya harbini (1914-1918) niçin kaybettiğimizi ve İstiklâl mücadelemizde (1919-1923) bize, zafer sağlayan üstünlükleri de, daha iyi kavramaktayız.

Marn meydan muharebesi, Almanya'nın, İkinci dünya harbini de kaybetmesine yol açtığı ileri sürülmüştür. Kendisiyle bu konu üzerinde konuştuğum yüksek rütbeli bir Alman subayı bu münasebeti şu suretle açıkladı. Hitler (1889-1945), Marn muharebesinin erken çekilmeler ve sonuna kadar direnmek yüzünden kaybedildiğini görmüş ve her ne olursa olsun, sonuna kadar dayanmayı bir zafer prensibi olarak benimsemiş. Almanya'nın diktatörü olunca (1934), İkinci dünya harbinde, Fransa'nın yere serilmesiyle (22 Haziran 1940) Rusya seferinin (1941-1942) ilk kısmında da generallerini dinlemeyerek direndiği için ilk zamanlarda

başarı kazanmıştır; fakat, daha sonra Stalingrad (1 Şubat 1943) önünde bu defa çekilmek gerekirken, akılsızca sonuna kadar direnmesi yüzünden Alman ordusunu yıpratmış, bundan dolayı bu muharebeyi ve bütün Rus seferini kaybetmiştir (1944). Hitler, savaş prensiplerini, duruma göre uygulamak kabiliyetinden yoksun, sabit fikirlere körü körüne bağlı olduğu için kendisiyle birlikte Almanya'yı da felâkete sürüklemiştir.

Marn meydan muharebesi tarihini, İngiliz Genel kurmayı 1922'de, Alman devlet arşivi 1926'da, Fransız genel kurmayı da 1931'de yayınlamışlardır. Bununla beraber bu savaş üzerindeki özel araştırma İkinci dünya savaşına kadar devam etmiştir.

Profesör Jaeschke, tanıtmak istediğimiz incelemesinde aşağıdaki konular üzerinde durmaktadır :

1 — General v. Moltke'nin genelkurmay başkanlığına getirilmesi (1906) sorunu, Alman umumî karargâhı şube müdürlerinin seçilmesindeki isabetsizliği,

2 — Schlieffen plânından ayrınılması ve bu plânın duruma göre uygulanmaması,

3 — Batıda, Alman sol kanadının (Alsas-Loren), sağ kanat zararına gerektiğinden fazla kuvvetli tutulması ve asıl sonuç alması beklenen Alman kuşatma kuvvetlerinin zayıf bırakılması,

4 — Belçika ve Fransız kalelerine karşı uygun bir savaş usulü tutulmaması,

5 — Batıda sonuç alınmadan, doğu cephesine Batıdan büyük kuvvetler (iki kolordu ve bir suvari tümeni) gönderilmesi,

6 — Alman umumî karargâhının, Batıda imha muharebesi yapılırken kesin sonuç kanadında, ordulara yakın bulunacak yerde, çok gerilerde Luksemburg'ta kalması.

ve en son olarak da :

7 — Marn muharebesinde 2 inci Alman ordusunun, erken geri çekilme kararı vermesi ve umumî karargâh temsilcisi Yb. Hentsch'in de, kendiliğinden 1 inci orduya geri çekilme emri vermesi.

Almanya'da, bütün fikirler, Birinci dünya savaşı başında Alman orduları güdümünün pek parlak olmadığına birleşmektedirler. İşlenen hataların en büyüğü Mareşal Schlieffen'in (1833-1913) yerine, 1906'da İmparatorun baş yaveri ve büyük asker von Moltke (1800-1891)nin yeğeni general v. Moltke (1848-1916) nin genel kurmay başkanlığına getirilmiş olmasıdır. Anlatıldığına göre, amcası sağlığında, yeğenine hiç bir "harekât görevi" vermemiştir. Her ikisinin, sevk ve idare anlayışları arasında da gizlenemeyecek kadar büyük görüş farkı vardır. General Moltke, daha kurmay başkanlığına getirilmeden önce, 26 Ekim 1905'te Kolordu kumandanlarına, birliklerin tâbiye eğitiminde "cephe taarruzu" talimleri yaptırılmasını tavsiye eden bir emir hazırlayarak İmparatorun imzasıyla orduya yayınlamıştır. Bu görüş ve tavsiye Schlieffen'in "yana karşı yöneltilen taarruzlar, bütün harb tarihinin en esaslı konusudur" ilkesine aykırıdır. Özet olarak 1864, 1866 ve 1870/71 seferlerinin genel kurmay başkanı ve Alman İmparatorluğunun kurucularından Mareşal Moltke ve Alman ordusunun büyük fikir adamı Schlieffen'den sonra Alman genelkurmay başkanlığına general Moltke'nin getirilmiş olması, Birinci dünya harbinde Alman yenilgisinin en başta gelen sebeplerinden birisidir.

General von Moltke, kalbinden rahatsız olduğu için, büyük bir enerji gerektiren genelkurmay başkanlığı yapabileceğinden kendisi de şüpheye düşmüştür. Bundan başka, ruhca da huzursuzluk ve karanlıklar içindedir. Tanrı bilgisine ve Tanrı varlığının sırlarını çözmek, yeni bir dünya ve insanlık anlayışına varmak merakına kapılmıştır. İmparator, Moltke'nin, genelkurmay başkanlığına getirilmemesi için yapılan uyarmalara ve bizzat Moltke'nin tereddütlerine rağmen, fikrini değiştirmemiştir. İmparator, "gerekli kumandanlık vasıflarını haiz olduğu, sorumluluğu üzerine almaktan çekinmediği ve şerefli bir isim taşıdığı" gerekçesiyle fikrini değiştirmemiştir.

Bizde, Birinci dünya savaşıyla millî mücadelede, genelkurmay başkanı ve başkumandan seçimi şöyle olmuştur: Balkan harbinden (1912-1913) sonra ikinci meşrutiyetin hürriyet kahramanlarından Albay Enver Bey tuğgeneralliğe yükseltilerek (30 Ocak 1914) millî savunma bakanlığına ve genelkurmay başkanlığına getirilmiştir. Enver Paşa'nın (1881-1922), daha önce Rumeli'de çete takiplerinden (1907-1908), ikinci meşrutiyetin ilânını sağlayan gizli komite faaliyetinden, Türk-İtalyan savaşında (1911-1912) Bingazi'de yerli kuvvetlere başarılı kumandanlığından ve Balkan harbinde Çatalca'da sol kanat kolordusu (Hurşit Paşa) kurmay başkanı olarak kendisine büyük şöhret ve sevgi sağlayan Edirne'nin kurtarılmasından (23 Temmuz 1913) ve Berlin askeri ataşeliğinden başka hiç bir büyük kumanda tecrübesi yoktu. Bununla beraber, Enver Pş., İkinci Meşrutiyetin, temiz, yurtsever, ülkücü, bir kahramanı olarak her vakit için değerini muhafaza edecektir.

Birinci dünya harbinde, başkumandanlık, Osmanlı Padişahı V inci Mehmet Reşad'ın üzerindedir. Enver Paşa, başkumandan vekili olarak bütün Osmanlı ordularının yönetimini üzerine almıştır (2 Ağustos 1914). Osmanlı genelkurmay başkanlığına (önce Bronsart, daha sonra v. Seekt Nisan 1915), harekât ve haber alma şube müdürlüklerine hep Alman subayları getirilmiştir. Bununla beraber Enver Paşa, bu yakın çalışma arkadaşlarının fikirlerine aykırı kararlar vermekte ve bazan, kurmay başkanının ve şube müdürlerinin ve Alman umumî karargâhının telkin ve baskılarına uyarak, Osmanlı ordusunun takati dışında, müttefikimiz Almanya'nın o zamanki isteklerini yerine getirmektedir.

Başkumandan vekili Enver Paşa ile umumî karargâh başları arasında verimli ve ahenkli bir çalışma kurulamamıştır.

Mustafa Kemal (Atatürk) (1881-1938) ise, Enver Paşa'dan büsbütün ayrı şartlar içinde yetişmiştir. Barişte, çeşitli kurmay ve kıta hizmetlerinden geçerek alay ve Türk-İtalyan harbinde Derne (1911) kumandanlığından, Balkan harbinin sonlarında, Trakya'da Edirne üzerine yürüyüşte (1913) sol kanatta, kolordu harekât şube müdürlüğünden, Sofya ataşemiliterliğinden (1913-1914) sonra, Birinci dünya harbi başlarında yarbay olarak Tekirdağ'ında yeni kurulmakta olan 19 uncu tümenin kumandanlığına getirilmiştir. Normal hizmet kademelerinden geçen Mustafa Kemal, askerlik bilgisi, yurtseverlik, azim, irade, yüksek zekâ ve muvazeneli kararlarıyla ordu içinde kendisini sevdirmiş ve saydırmış bir kumandan olarak Çanakkale savaşlarında yer almıştır. Gelibolu yarımadasında, Arıburnu'nda 19 uncu tümen kumandanı (23 Nisan-20 Ağustos 1915), daha sonra Anafartalar gurubu kumandanı (21 Ağustos-19 aralık 1915) olarak İngiliz çıkarma ve taarruzlarını kıyılarda durdurmakla, Boğazları ve İstanbul'u kurtarmıştır.

Birinci dünya harbi devamınca, XVI ıncı kolordu, arkasından Doğu'da ikinci ordu kumandanı, Filistin ve Suriye cephesinde 7 inci ordu ve mütareke başlarında Yıldırım ordular gurubu kumandanı olarak gördüğü hizmetler, askeri ve millî tarihimizin övünülecek başarılarıdır.

Birinci dünya harbi sonunda, Osmanlı devleti battıktan sonra, Türk yurdunu ve Türk milletini kurtarmak kararıyla Samsun'a geçen (19 Mayıs 1919) Mustafa Kemal, hiç kimsenin başarı imkânı görmediği çok karanlık ve korkunç şartlar altında, Anadolu'da, bir millî mukavemet teşkilâtı kurmuş ve Türkiye Büyük Millet Meclisini toplayarak hiç yoktan, elinde, Türk milletinin hürriyet ve istiklâl aşkından başka bir dayanak olmadan, ordular meydana getirmiş ve her cephede istilâyı durdurmuştur. Batıda, İnönü zaferlerinden (10 Ocak 1921 ve 31 Mart 1921) ve Eskişehir-Kütahya muharebelerinden (10 Temmuz - 16 Temmuz 1921) sonra, 11 tümenlik büyük Yunan ordusu Ankara üzerine yürüdüğü çok buhranlı günlerde, Büyük Millet Meclisi Arıburnu ve Anafartalar kahramanı Mustafa Kemal Paşa'yı Başkumandanlığa getirmekle (5 Ağustos 1921) en isabetli ve zaferi sağlayan bir karar vermişti. Başkumandan Mustafa Kemal, Sakarya (23 Ağustos - 11 Eylül 1921) ve Dumlupınar (26 Ağustos - 30 Ağustos 1922) zaferleriyle istilâ ordularını Türk vatanından atmış ve Türk milletini iher bakımdan istiklâline kavuşturmuştur. Gözümüzün önünde iki örnek vardır. Birinci Dünya Savaşında yetişmiş ve kuvvetli ordular erimiş, Osmanlı devleti yıkılmıştır. Tecrübeli, üstün insan, gerçekten kumandan Mustafa Kemal'in idaresinde ise Türk ordusu ve milleti, içine düştüğü uçurumdan kurtarılarak hür ve şerefli milletler arasında yer almıştır.

Bu iki örneğin, başkumandan seçimindeki önemi bize anlatacak kadar açık ve uyarıcı olduğunu sanıyorum. Almanya'da da, general Moltke gibi, her bakımdan görevinin ehli olmayan bir kumandanın, genelkurmay başkanlığına getirilmesiyle, başarısızlığın tohumları ekilmiş oluyordu. Halbuki, o vakit, bu görev için daha liyakatli Alman kumandanları pek çoktur.

Anadolu'da, Mustafa Kemal Paşa, cephe kumandanlıklarına ve genel kurmay başkanlığına, tecrübeli ve liyakatli askerler seçmekte de büyük bir isabet göstermiştir. Büyük Millet Meclisi ordularının genelkurmay başkanlıklarına getirilen Albay İsmet (İnönü), ve Fevzi Paşa (Mareşal Çakmak), sıra ile tümen, kolordu ve ordu kumandanlığı yapmış faziletli, tecrübeleri zengin kıymetli askerlerdi.

Profesör Jaeschke'nin vesikalara dayanarak açıkladığına göre, General Moltke'nin etrafındakiler, genel durumu kavrayacak kabiliyetten ve Schlieffen'in "İlâhi kıvılcım" olarak vasıflandırdığı zekâdan nasipleri olmayan insanlardı. Harekât şubesi müdürü Yb. Tappen, vücutça sıhhatli olmakla beraber lüzumundan aşırı ve tehlikeli bir derecede iyimserdi. Daima kendi tarafı için en elverişli olaylara inanır ve bütün ümidini bunlara bağlardı. Şiddetli cephe taarruzlarıyla Fransız ordusunu ezmek fikri ondan gelmektedir. Harekât bakımından anlayışı, kanatlardan çevirmeye kadar gidemiyordu. Mânevi güçleri küçümsemesi, ihtimal kurallarına hiç yer vermemesi ve maddî kuvvetleri ön plânda tutması, bütün Alman umumî karargâhını, yersiz kibir ve gurura, yalnız kendini beyenmek hastalığına götürmüştü. Yalnız Moltke bunun dışında kalıyordu.

Haber alma şubesi müdürü Yb. Hentsch, harekât şubesi müdürünün tersine, her yerde tehlike gören bir yaradılıştı idi. İnanılmıyacak ajan raporlarına kolayca kendini kaptırır ve Moltke'nin son güven kırıntısını da bu suretle elinden alırdı.

Genelkurmay başkanıyla haber alma şubesi müdürü kötümserlikte birleşmişlerdi. Moltke'nin Yb. Hentsch'e, en önemli harekât görevleri vermesi bu suretle izah olunmaktadır. Moltke'nin yardımcısı ikinci başkan general Stein ise, görevlerinin çokluğundan, harekât işlerinden kendini çekmişti.

Siyasi şube müdürü Yb. Dommess'in de harekât üzerine etkisi daha az olmamıştır. Aslında bu şube, bu zata bir iş bulmak için kurulmuştu. Siyasi şube müdürü de, Tappen gibi iyimser yaradılıştı idi. Moltke'nin müşaviri olmak için gerekli sevk ve idare istidadından nasibi pek azdı. Daha sonraları, Yıldırım orduları grubunda kurmay başkanlığı yaptığı zamanlarda (1917-1918) kendisini yakından tanıdığımız Dommess kibar, çok çalışkan ve daha çok şekle bağlı bir kurmaydı. O da, Moltke gibi, harpten önce İmparator II inci Wilhelm'in (1859-1941) yaverliğini yapmıştı. Harpten sonra bile düşük İmparatorun Hollanda'daki Doorn şatosunda yaşadığı yıllarda, gönüllü olarak, vakit buldukça, eskisi gibi hizmetinde bulunmakla İmparatora bağlılığını devam ettirmiştir. Bizce de Dommess, görevine son derecede bağlı bir büro şefi ve vefalı bir yaverdi.

Marn meydan muharebesinin anlaşılabilmesi için her iki taraf ordularının sefer başındaki yığınak ve ilk hareketleri hakkında aşağıdaki kısa bilgiyi vermeyi faydalı görmekteyiz:

Alman genelkurmayı, doğuda Rus ordusunun ilk anda, kesin bir savaştan kaçınarak Rusya içerilerine çekileceği düşüncesiyle önce, Alman ordusunun kitlesiyle batıda kesin sonuç almayı kararlaştırmıştı. Bu ana fikre göre, batıda Fransızların Verdun - Belfort tahkimat cephesine karşı bir başarı alınmayacağından, büyük kuvvetlerle Belçika'dan geçerek Verdun - Paris üzerine yürümeyi ve Fransız silahlı kuvvetlerinin sol yanına yüneltilecek kuşatıcı bir taarruzla Fransız ordusunu İsviçre'ye doğru sıkıştırıp yok etmeyi kararlaştırdı. Alman sol kanadı, bu hareket süresinde, Fransızların Alsas - Loren'e karşı yapacakları taarruzlara karşı bu bölgedeki Metz, Strassburg gibi müstahkem mevkilere dayanarak savunma ve oyalama savaşları yapacaktı.

Bu maksatla, 1 - 5 inci Alman orduları Metz - Krefeld bölgesinde 6 ncı ve 7 inci ordular Metz ve İsviçre hududu arasında toplandılar.

Alman ordularının başkumandanı, umumi karargâhla birlikte bulunan imparatordu. Fakat harekâtı, fiilen, İmparator adına genelkurmay başkanı Moltke yönetiyordu. Alman plânı, Fransa'nın sür'atle yenilerek saf dışı edilmesine dayanıyordu.

Karşı tarafta, general Joffre kumandasındaki Fransız ordusu, güney grubu olarak 1 inci ordu ile Belfort, 2 inci ordu ile Nancy, kuzey grubu olarak 3 üncü, 4 üncü ve 5 inci ordularıyla Hirson - St. Mihiel bölgelerinde toplandılar.

Başlangıçta, birinci Fransız grubu, Strassburg, Diedenhofen,

İkinci grup, Belçika'da Neufchâteau - Charleroi üzerine taarruz edecek, İngiliz sefer kuvveti de, sol kanatta bu harekete katılacaktı.

Alman yığınağında göze çarpan eksikler pek çoktur. Batıya karşı yöneltilen 7 Alman ordusu, münasebetli bir tarzda, ordular grubuna ayrılmamış ve bütün ordular

doğruca umumi karargâha bağlanmışlardır. Bu durum, anlaşmazlıklara yol açmıştır. 1 inci Ordu, 17 - 27. 8. 1914 te 2 inci Ordu emrinde idi.

Alman umumi karargâhının en büyük kusuru, önceden hazırlanmış olan plâni değiştirmesi olmuştur. Moltke, görünüşte Schlieffen plânına bağlı kalmakla beraber bu plânın ana fikirlerinden uzaklaşmış ve Hindenburg'un da dediği gibi "bu plâni sulandırmak suretiyle gerçek mahiyetini değiştirmiştir".

Bizde de, barışta hazırlanmış olan bir plânın, harbin başlarında ciddi bir sebep olmaksızın, bir tarafa bırakılması hiç de iyi olmamıştır. Bunun en yakın örneğini, Balkan harbinde görmekteyiz. Harbiye nezareti, seferberliğin başlarında (1 Ekim 1912) genel seferberliğin ve yığınağın, 5 numaralı projeye göre uygulanacağını Doğu Trakya'da toplanacak olan "Şark ordusu" kumandanlığıyla Makedonya'daki "Garp ordusu" kumandanlığına tebliğ etmişti. Her iki orduya 5 numaralı harekât lâyihasını bildirecek yerde Şark ordusu kumandanlığına bir numaralı, Garp ordusuna da dört numaralı "harekât-ı harbiye lâyihaları"nın uygulanmasını emretmiştir. 5 numaralı harekât lâyihası, Doğu Trakya'ya karşı yığınağını daha önce yapacak olan Bulgarların harekâtta takaddümü dikkate alınarak kesin sonuçlu muharebeyi, Lüleburgaz'ın gerilerinde vermeyi düşündüğü halde, 1 numaralı plân, orduyu Kırklareli-Edirne arasında Yenice - Kadıköy çizisinde toplayarak savunmayı ileride yapmakla beraber şayet Bulgarlar büyük kuvvetlerle Makedonya'ya taarruz eder ve az kuvvetle Doğu Trakya'dan ilerliyecek olurlarsa, Bulgar topraklarına yakından taarruza geçilmesini de gözönünde tutmuş ve ancak ilerideki savunmada mukavemet imkânı kalmazsa Ergene hattına çekilerek kesin muharebenin gerilerde verilmesi düşünülmüştür.

Bu suretle Osmanlı başkumandanlığı, daha başlangıçtan hesaba değil hislere dayanan ve teşebbüsü düşmana bırakan bir numaralı plânın uygulanmasını emretmiştir. Batı Rumeli'de ise uygulanması emredilen 4 numaralı plân, Yunanistan'ı hesaba katmamış olmasına rağmen Yunanistan savaşa girmiş ve kuvvet dengesini 80 bin silâhlı kuvvetle Batıda aleyhimize çevirmişti. Bu plân, "Osmanlı Garp ordusu"-nun Sırp'lara karşı Üsküp - Priştine çizisinde toplanmasını ve kesin muharebenin bu çizi ve gerilerinde hazırlanmış tahkimli mevzilerde verilmesini emrettiği halde ordu, başkumandanlık emriyle taarruza geçirilmiştir. Halbuki, gerek Doğu, ve gerek Batı ordularımız, sefer mevcutlarının henüz ancak üçte birine ermiş iken iki harekât sahasında en az iki misli üstün düşman kuvvetlerine karşı taarruza sevk edilmişlerdir.

Bu yüzden kaybedilen ilk Kırklareli ve Komanova Meydan muharebeleri Osmanlı ordularının Balkan harbindeki taliini tâyin etmiş ve harbin sonuna kadar Osmanlı orduları bir daha belini doğrultamamıştır. Barışta, esaslı incelemelerle hazırlanan ve hesaba dayanan plânlar, seferin başında herhangi bir sebeple değiştirilmemelidir.

Osmanlı Başkumandanlığını plân değiştirmeye zorlayan hissi sebebi Başkumandan vekili Nazım Paşa'nın Balkan harbinden iki yıl önce bir manevredeki sözlerinden anlar gibiyiz. Nazım Paşa bu manevrede, 1877/78 Osmanlı-Rus harbinin felâketli hâtrıralarıyla bir daha karşılaşmamak için, harbin ilk safhasını düşman topraklarına nakil etmek ve seferberliği düşman topraklarında tamamlamak kararında olduğunu açıklamıştı.

Nazım Paşa'nın bu pek parlak fikirlerinden bilgi edinen Bulgarların plânlarını buna göre düzenledikleri anlaşılmaktadır. Osmanlı Başkumandanlığının hissî sebeplerle harbin başında plân değiştirmekle işlediği ağır hata harbi ve Rumeli'deki geniş Türk topraklarını kaybetmemize sebep olmuştur.

Birinci dünya savaşından önce ise, Osmanlı genelkurmayı, bir umumi harb için plân yapmamıştı. Haziran 1914'te, yalnız Rusya ve Balkan devletlerine karşı bir tasarı hazırlamıştır. Osmanlı-Alman ittifakından (2 Ağustos 1914) sonra İtilâf devletleriyle muharip olduğumuza göre bir plân hazırlandı. Alman umumî karar-gâhının hemen harbe katılmamız için yaptığı (biri ittifak andlaşmasının imzasından, ikincisi iki Alman harb gemisinin İstanbul'a gelişinden sonra) iki baskı, umumi karargâhtaki Türk kurmay subaylarının (Hafız Hakkı, İsmet, Kâzım Karabekir, Ali İhsan) direnmesi karşısında, neticesiz kalmış; üçüncüsünde, Karadeniz akını (29 Ekim 1914) ile Osmanlı devletinin harbe girmesi sağlanmıştır. Karadeniz saldırısının, Enver Paşa'nın Souchon'a verdiği yazılı bir emirle yapıldığını da açıklamak isterim. Harb başlarında, dört ordu halinde toplanan Osmanlı ordularından ikisi (1 inci ve 2 inci) Boğazlar bölgesinde, üçüncüsü, Doğuda, dördüncüsü de Filistin'de toplanmış, Irak'ta yalnız bir tümen bırakılmış ve Sivas, Samsun, Giresun'daki X uncu kolordu ise umumi karargâh ihtiyatı olarak alıkonmuştur. Birinci ordu kumandanı Liman von Sanders, boğazlardaki kuvvetlerle Rusya'nın güneyine Odesa ve Akkerman'a bir çıkarma üzerinde ısrar ederken, Alman karargâhı Doğudan Kafkasya'ya ve Filistin'den Süveyş kanalına taarruz edilmesini istiyordu. Bir aralık, X uncu kolordu ile Batum ve Kuzeyine bir çıkarma da yine Türkiye'deki Almanlar tarafından teklif olunmuş ise de, Kafkas cephesinde Rus taarruzu üzerine bu düşünceden vazgeçilmiştir. Görüldüğü gibi, daha harbin başlarında, Osmanlı Başkumandanlığı, Alman umumi karargâhının baskı ve telkinlerinin etkisi altında, hareket serbestliğini kaybetmiştir.

Yukarıda da belirtildiği gibi, 4 Ağustos 1914'te Avrupa'da, Belçika ve Fransa'ya karşı yığınaklarını bütünleyen 7 Alman ordusundan 1 - 5 inci Alman orduları, Belçika ve Ardennes'ler içinden kuşatma ve taarruza ayrılmışlar ve 6 ncı ve 7 inci Alman orduları, Alsas-Loren'de, Metz ile İsviçre hududu arasında tertiplenmişlerdi. Bu ilk yığınaktaki ağır yanlışlık açıktır. Alsas - Loren'e iki ordu ayrılacak yerde, yalnız bir ordu bırakılabilir ve 6 ncı ordu, işin başında kuşatma kanadına ayrılabilir. 7 nci ordu, Alsas-Loren'deki müstahkem mevkilere dayanarak, işgal ve savunma görevini başarabilirdi. Kesin netice arayan taarruz grubunun tâli cephelerde, gerilemeleri de göze alarak, mümkün olduğu kadar kuvvetli tertiplenmesi, Schlieffen plânına ve harb kaidelerine daha uygun olacaktı. İlk yığınaktaki bu yanlışlık, Marn meydan muharebesinin kaybedilmesinde büyük etkisi olan bir olaydır. Nitekim, Marn muharebesinden sonra sol kanattan sağ kanada, iş işten geçtikten sonra kuvvet alınmıştı. Bundan başka, Doğu cephesi ve Belçika hareketleri için ayrılmış olan 6 buçuk Alman ihtiyat tümeninin, 15 Ağustos 1914'te Alsas-Loren'e gönderilmesi, ikinci yanlış bir karar olmuştur. Bu yüzden, Belçika hareketleri için, 1 inci Alman ordusu kuvvet kullanmak zorunda kalmıştır. 16 Ağustosta, Fransız ordusu büyük kısmının, Kuzeye, Belçika'ya yöneldiği öğrenildiği halde Moltke, bu altı buçuk Alman tümeni için verilen emri değiştirmemiştir.

Prof. Jaeschke'nin açıkladığına göre, Alman karargâhı haber alma şubesi müdürü Yb. Haentsch'in, 13 Ağustosta, Moltke'ye, 15-20 kolorduluk bir Fransız kuvvetinin Alsas-Loren'deki 6 ıncı, 7 inci Alman ordularına karşı taarruza geçmek üzere hazırlandıklarına dair inandırıcı bilgi vermesi, 6 buçuk Alman ihtiyat tümeninin, Belçika'dan Alsas - Loren'e gönderilmesine sebep olmuştur.

Bu kuvvetlerle, bu bölgede Epinal'a karşı, 22 Ağustos günü taarruza karar verilmesinde de siyasi şube müdürü Yb. v. Dommes'in tesiri olduğu anlaşılıyor.

Bu suretle, henüz kuşatma kanadında ordunun kitlesiyle kesin sonuç alınmadan, "Alman ordularının üçte biri harekât bakımından tesirsiz bir alanda oyalanmışlardır". Buralarda da, Schlieffen'nin, "Az Alman kuvvetleriyle mümkün olduğu kadar çok Fransız kuvvetini yerinde tutmak" yönündeki tavsiyesi büsbütün tersine uygulanmıştır.

Bu iki olay, umumi karargâh kurmay başkanı von Moltke'nin, harekât üzerindeki şahsi nüfuzunun ne kadar az olduğunu ve bu konuda, güvendiği şube müdürlerinin görüş ve teklifleriyle kararlar verdiğini açıkça göstermektedir.

Von Moltke, gittikçe kendini kumandanın uzak tutmuş ve duruma hâkim olamamıştır. Umumi karargâhın, cephe durumu hakkında tam bilgisi yoktu. Ordularla bağlantı, barışta bile, o vakit yetersiz olduğu anlaşılana telgrafla sağlanmağa çalışılıyordu. Ordu kumandanlarıyla şahsen görüşmek için otomobilden bile faydalanmamıştır. "Haber subayları" gönderilmesi de ihmal olunmuştur. 5 ve 6 ıncı orduların, pek tasvip etmediği yersiz taarruzlarına muvafakat etmesi, ordu kumandanlarına karşı "yumuşaklığı"nın bir örneğidir.

Bir Fransız yazarı, Moltke'nin davranışını, pek haklı olarak, şu suretle tenkit etmiştir: "Bazı kumandanların, bir yenilgiden sonra eridikleri görülmüştür. Fakat, ilk büyük çarpışmadan önce kendiliklerinden silinmemişlerdir."

Burada, istiklâl savaşımızda, başkumandan Mustafa Kemal'in son taarruzda (26-30 Ağustos 1922) batı cephesinde, Yunanlılara karşı tertiplediği yığınak plânını hatırlatmak ve Alman plânıyla Türk plânı arasında bir kıyaslama yapmak yerinde olacaktır.

Batı cephemizde, "Garp cephesi" 18 piyade ve 5 süvari tümeni gücünde idi. Başkumandan Gazi Mustafa Kemal, bu kuvvetlerden 3 piyade ve 1 süvari tümenini, ikinci derecede bir cephe olan Kocaeli - Eskişehir doğusu cephesine ve sol kanatta Dinar'a ayırmış ve büyük bir cesaretle kuvvetlerin çoğunu, 15 piyade ve 4 süvari tümeni, asıl kesin sonuç almak istediği Afyon köşesiyle Ahurdağı bölgesinde toplamıştır.

Büyük kuvvetlerle düşmanın en hassas kanadını kuşatmak ve harekâtı, düşmanı çevirip yok edecek gibi yöneltmeyi tavsiye eden Schlieffen plânını, büyük başarıyle uygulayan von Moltke değil, Mustafa Kemal olmuştur.

Bundan başka, Gazi Mustafa Kemal'in, Sakarya muharebelerinde ve büyük taarruzda ordularla birlikte, hatta çok kez, gerektiğinden fazla ileride bulunması, onun daima duruma hâkim olmasını sağlamış ve ordu kumandanlarının sakat kararlarını uygulamalarını önlemiştir. Mustafa Kemal şahsen, ileride olmayıp, geriden, Ankara'dan harekâtı yöneltmeye çalışsaydı, ne Sakarya zaferi, ne de büyük zafer kazanılabilirdi.

Alman Batı cephesinde, kuşatma kanadındaki hareketler, su suretle gelişmiştir:

Belçika ve Lüksemburg'u çiğneyerek Kuzey Fransa'ya varmaya ve Fransız sol kanadını kuşatmaya çalışan Alman kuşatma kuvvetlerinden 1 inci Alman ordusu, Belçika müstahkem mevkillerini (Liège ve Namur) elde etmek ve Belçika ordusunu esas savaş cephesinden hırpalayarak atmak için üç hafta (4-23 Ağustos 1914) uğraşmak zorunda kalmıştır. Bu sıralarda, Belçikalılara yardım etmeye ve Alman ileri yürüyüşünü durdurarak vakit kazanmaya çalışan 5 inci Fransız ordusu (Lanrezac) Belçika'da yaptığı savaşlar sonunda geri atılmıştı. Belçika topraklarında geçen bu çarpışmalar sırasında General French kumandasındaki İngiliz sefer kuvvetinin Fransa'ya çıkışını ve Fransız ordusu sol kanadında Belçika Güney hududundaki Mons civarına varmasını (22 Ağustos 1914) Alman umumi karargâhı haber almamıştır.

Batı cephesinde, Belçika hareketlerinden ve Belçika-Fransız hudut savaşlarından sonra, Alman umumi karargâhı, büyük kuvvetler arasında henüz kesin sonuçlu çarpışma yapılmadan, bu sonucun sağlanmış olduğu kanısına kapılmıştı. Bu sıralarda, Doğu Prusya'da, Rusların ilerlemeleri üzerine Alman sağ kanadından iki kolordu ile (Hassa İhtiyat kolordusuyla XI inci kolordu) bir süvari tümenini, 25 Ağustosta doğu cephesine, 8 inci orduya göndermek gibi çok ağır bir yanlısı daha yapmıştır. Kaldı ki bu kuvvetler, pekâlâ Alsas'daki 7 inci ordudan alınabilirdi.

27 Ağustosta, 5 inci ordudan da V inci kolordu, yine, doğu cephesine yöneltilmek üzere iken Doğudan iyi haberler gelince durdurulmuştur. Bununla beraber, Hassa İhtiyat kolordusuyla XI inci kolordu ve süvari tümeni için verilen doğuya hareket emri değiştirilmemiştir.

Alman umumi karargâhı bu davranışla Kuzey kanatta beklenen kesin sonuçlu meydan muharebesi verilmeden, bu muharebenin başarısızlığa uğraması için ne mümkünse yapmıştı.

Yukarıdan beri açıklamaya çalıştığımız gibi, Genelkurmay başkanının seçimindeki isabetsizlik, Schlieffen plânının gerektiği gibi uygulanmaması, özel olarak esas cephe olan Batıda henüz kesin sonuç alınmadan bu cepheden iki kolordu ile bir süvari tümeninin Doğuya gönderilmesi, Alsas-Loren'de büyük kuvvetlerle kanlı cephe taarruzları (20 Ağustos 1914) yapılması ve harekât ve kararlarda, sorumlu kurmay başkanından daha çok şube müdürlerinin müessir olmaları Marn muharebesini önceden kaybettiren ağır hatalardır.

Marn meydan muharebesinde işlenen yönetim ve güdüm bozuklukları hakkında, özet olarak, aşağıdaki hususları kaydetmek gerekir.

Belçika, Lüksemburg ve Ardennes'lerden geçen Alman kuşatma kuvvetleri (1-3 üncü ordular), önce Batıya yürüyerek Amiens'e varmışlardı. Fransız başkumandanı Joffre'ın Paris'te, Maunoury kumandasında yeni bir 6 ncı ordu kurduğundan Alman umumi karargâhının ve 1 inci ordunun haberleri yoktu. Bu durumda, Moltke 27 Ağustosta, Fransız ordusuna karşı, seferin başındanberi tasarladığı imha savaşına geçmenin zamanı geldiğine hükmetti. Beş Alman ordusundan (1-5 inci ordular) ibaret esas kuşatma ve taarruz kuvveti sağ kanadıyla Paris'in batısından ilerliyerek Fransız ordusunu Batıdan kuşatacak, İsviçre hududuna doğru sıkıştırarak, Alsas-Loren'deki 6 ncı ve 7 inci ordular da Moselle (Mozel) nehrini aşip Fransız kuvvetlerini Güneyden çevirecek çenberi tamamlayacaklardı.

Kuşatma kanadındaki beş Alman ordusu (1-5) gözleri kapalı "Fransa akımı"na atıldılar. Umumi karargâh, orduları, "hiç bir şeye bakmadan ileri" sürüyordu. Sağ kanattaki 1 inci ordu, bütün ulaştırma yollarının kavşağı ve önemli bir yığınak merkezi olan Paris'i sağ yanında bırakarak ikinci orduya yanaştı ve Marn nehrini geçerek genel taarruza katıldı.

Fransız-İngiliz ordusu, Verdun-Paris Doğusu çizisinde, sağlam bir mevzide, savunmak için tertiplenmişti. Başkumandan Joffre, Alman sağ kanadının içine düştüğü tehlikeli durumu vaktinde öğrenerek karşı taarruza geçmeye karar verdi. Joffre, sağ kanatta, 6 ve 7 inci Alman ordularını, Alsas - Loren'de tesbit etmiş ve bu yönden korkusu kalmamıştı. Bu bölgeden çektiği kuvvetlerle yeni iki ordu, general Foch (Foş) kumandasında 9 uncu ve Maunoury kumandasında 6 ıncı orduları kurmuştu. 9 uncu cephe, 6 ıncı ordu Paris'in kuzeyinde Alman sağ yanına karşı hazırlandılar. Bu suretle, Fransız başkumandanı, cepheden beş ordu (3, 4, 9 ve 5 inci Fransız ordularıyla İngiliz ordusu) ile Marn nehrini geçen Alman kuşatma kuvvetlerine karşı cepheden taarruz ederken Paris'in kuzeyindeki yeni 6 ıncı orduyu Alman sağ yanına yöneltti. Bundan başka, Paris'te de bir ihtiyat ordusu (8 inci) toplamağa çalışıyordu.

6 ncı ordunun, Paris kuzeyinde yıldırım çabukluğuyla taşınması için, Fransız başkentinin bütün taksileri ve motörlü araçları kullanıldı. Genel oy, Paris'in düşeceğinden kaygulanıyordu. Fransız hükümeti de Paris'ten ayrılarak Bordeaux'ya taşınmıştı.

Joffre, 4 Eylül 1914 günü, 6 Eylül sabahı başlayacak genel taarruz emrini verirken sükûnet, tedbirlerindeki isabet ve zafere inancıyla, Moltke'ye her bakımdan üstün olduğunu gösteriyordu.

Almanların, Paris Kuzeyinde, sağ yanlarına karşı 6 ıncı Fransız ordusunun toplanmasından ve 9 uncu Fransız ordusunun cepheye gelişinden vaktinde bilgi edinmemeleri, durumu ağırlaştırıyordu.

İşte, Birinci dünya savaşının dönüm noktası olan kesin sonuçlu Marn meydan muharebesinde (6-9 Eylül 1914), Alman umumi karargâhı, aşırı gururla taarruza devam ederken karşı tarafın davranışları hakkında karanlıklar içinde idi. Alman ordusu, kurtulabilen Belçika kuvvetlerini Anvers'a atmış, üç haftada Belçika'nın büyük kısmını istilâ etmiş ve bir haftada da, Belçika-Fransa hudut savaşlarında Fransız-İngiliz kuvvetlerini geriye atmış, Fransa içerlerine püskürtmüştü. Bu iki başarının verdiği güvenle Almanlar, ümit dolu olarak ileriye atılıyorlardı.

Birinci Alman ordusu (Kluck), büyük kısmıyla Marn nehri Güneyinde, 2 inci Alman ordusuyla birlikte taarruz ederken 5 Eylül gece yarısına doğru 6 ıncı Fransız ordusunun, kendi sağ yanına, üstün kuvvetlerle saldırmakta olduğunu haber alınca durumun ciddiliğini kavramakta gecikmedi.

6 ve 7 Eylül günlerinde, her iki ordu, birbirinin Kuzey kanatlarını çevirmeye uğraştılar.

Birinci Alman ordusu, Marn nehrinin Kuzeye doğru küçük bir kolu olan Ourcq gerisinde Fransız kuşatmasını durdurmağa çabalıyordu.

Her iki ordunun Kuzey kanatları, Marn savaşının can alacak bir bölgesi olmuştu. Kesin sonuç, daha çok, bu kanatta alınacaktı.

Birinci Alman ordusunun, bir kısım kuvvetleriyle, 6 ıncı Fransız ordusuna karşı Ourcq gerisinde Batıya doğru bir savunma cephesi kurmasından, ikinci Alman ordusuyla kendi arasında, önce 15 km. lik bir boşluk husule geldi. İngiliz ordusu, 8 Eylülde, iki Alman ordusu arasındaki 50 km. yi bulan bu boşluğa doğru ilerlemiş, Marn geçitlerini de aşarak Kuzeye doğru sokulmağa başlamıştı.

Buna rağmen, sağ kanatta savaş, 9 Eylül günü de, Almanlar lehine geliyordu. Ourcq Batısında ve Marn Güneyindeki Petit Morin bölgesinde Almanlar, daha kazançlı bir durumda idiler. Bugün, bu cephelerde, Fransızların geriledikleri görülüyordu. Durum, buralarda Fransızlar için 8 eylülde ümitsiz gibiydi.

6 ıncı Fransız ordusu kumandanı Maunoury, ağlayacak kadar ümitsizliğe kapılmıştı. Her iki tarafta birlikler son derecede bitkindiler. Almanların, son bir gayretle kendilerini toplayıp, yerinde alınacak tedbirlerle, savaş hattının bir kaç yerindeki buhranlı durumu ve gerilemeleri düzelterek direndikleri takdirde savaşı kazanmaları çok mümkündü. Taarruz eden tarafın da takati hudutsuz olamazdı. Zafer şansı, iki taraf için eşit gibiydi. Kendini yenilmiş sayarak çekilme emri verecek taraf yenilmiş olacaktı. Moltke, Kuzey kanadından hoş gitmiyecek haberler alınca, önce 5 eylülde, arkasından ikinci kez de 7 eylülde, kendisi gidecek yerde, haber alma şubesi müdürü Yb. Hentsch'i, birinci orduya koşturmuştu. Moltke, haber alma şubesi müdürüne, birinci ordunun gerekirse Soissons - Fismes istikametinde çekilebileceği talimatını da vermişti.

9 Eylül günü, 2 inci Alman ordusu kumandanı v. Bülow, İngilizlerin 1 inci ve 2 inci Alman orduları arasındaki boşluktan Marn nehrini geçmelerini çok tehlikeli görmüş ve ordusunu geri çekmeye karar vermiştir. Saat 11,02 de yazılmış olan ve ikinci ordunun çekilme kararını açıklayan bu rapor, saat 13.04 de, birinci ordu karargâhında alınmıştı.

Bu durumda, Hentsch'in de, Moltke adına birinci orduya geri çekilme emri verdiği ileri sürülmüştür.

Prof. Jaeschke'nin, kaynaklar üzerinde yaptığı incelemelere dayanarak vardığı kanaate göre, yb. Hentsch'in birinci orduya geri çekilmek emri verip vermediği ve birinci ordu kumandanının bu emre itaat etmek zorunda olup olmadığı dâvası, önemini kaybetmemektedir. Çünkü ikinci Alman ordusu, daha birinci ordu çekilmeye karar vermeden iki saat kadar önce çekilme kararını kendiliğinden vermiş, birlikleri de bu emir gereğince çekilmeye koyulmuşlardır. Bu durumda birinci ordu, kendi başına yerinde kalamazdı. O da, doğudan çevirilib yok olmamak için ikinci orduya uyarak çekilmek zorunda idi.

Gerçekte, birinci ordu kumandanı, ordusuna ancak saat 14'te çekilme emrini vermiştir. Bu anlatışa göre, Yb. Hentsch'in, birinci orduya çekilme emri vermesinin, Marn meydan muharebesinin kaybedilmesinde büyük etkisi olduğu iddiası bir dereceye kadar değerini azaltmaktadır.

Asıl çözülecek nokta, iki ordu arasındaki boşluğun, gerçekten 2 nci ordunun çekilmesini gerektirip gerektirmediğidir. Her iki Alman ordusunun bu boşluğu kapatmak için gerekli ciddi tedbirleri almakta geç kaldıkları ve bu yönde aralarında sıkı iş birliği yapmadıkları anlaşılmaktadır. Burada, umumi karargâhın, kesin sonuçlu muharebe süresinde çok gerilerde kalmasının ve iki ordunun hareketlerini idare

edecek sorumlu bir kumandanın yerinde bulunmamasının felâketli sonuçlarını bir daha görmekteyiz.

Yukarıdanberi anlatıldığı gibi, iki tarafın çıkarabildikleri altışar ordu (1-6 ıncı Alman orduları, 3, 4, 9, 5 ve 6 ıncı Fransız ordularıyla İngiliz ordusu) ile katıldıkları birinci Dünya harbinin taliini belli eden Marn meydan muharebesini, Almanlar, vaktinden önce çekilmek yüzünden kaybetmişlerdir. Bu şüphe ve esef hâlâ, bütün Almanların yüreğini bir kurt gibi yemektedir.

Marn yenilgisi, Alman satvet ve şevketine indirilen ağır bir darbe olmuştur. Bu durumda, Osmanlı başkumandanlığının Marn muharebesinden (6-9 Eylül 1914) sonra, merkez devletleri safında harbe girmekte (29 Ekim 1914) acele etmesi de büyük bir basiretsizlik örneği olarak kalacaktır.

Marn yenilgisinin etkisi, bütün harb süresince devam etmiş ve bundan, merkez devletlerinin müttefiki olan Osmanlı devleti de kendini kurtaramamıştır. Marn muharebesinden sonra harb, yıpratıcı mevzi harbine dönmüş ve kaynakları hudutsuz olan Batılı müttefikler sonunda zaferi kazanmışlardır.

Bizde de Balkan harbinde, yukarıda belirtildiği gibi, gerçeğe ve duruma uygun olmayan proje ve lâyhalar ve kötü yönetim ve güdüm yüzünden iki tarafın büyük ordularla katıldıkları Kırklareli (22-24 Ekim 1912) ve Komanova (22-23 Ekim 1912) meydan muharebelerinin kaybedilmesi, bütün Rumeli kıtasının elden çıkmasına yol açmıştır. Yakın tarihimizdeki bu kötü yönetim ve güdüm problemleri üzerinde ciddi olarak durularak bütün Türklerin vicdanlarından hâlâ silinmeyen acı şüphe ve tereddütlerin, vesikalara dayanılarak bilimsel metodlarla aydınlatılması ve bütün hataların, bir ibret levhası olarak genç kuşakların gözü önüne serilmesi lüzumuna inanmaktayım.

Buna karşılık, İstiklâl savaşımızda bu türlü yönetim ve güdüm yanlışlıklarına raslanmaz. Birinci İnönü (9-10 Ocak 1921) ve ikinci İnönü (23 Mart - 31 Mart 1921) zaferlerini Garp cephesi kumandanının azimli direnmesine, Sakarya meydan muharebesini (23 Ağustos — 11 Eylül 1922), Başkumandan Gazi Mustafa Kemal'in (Atatürk) muzaffer olmak yönünde gösterdiği sonuna kadar direnme ve her karış toprağı savunmaktaki azim ve kararına borçluyuz. Atatürk, Türk-Yunan savaşının mukadderini tâyin edecek olan iki tarafın çıkarabildiği orduların katıldığı Sakarya meydan muharebesini kazanmak için, Türk milletinin maddi ve mânevi bütün gücünü son zerresine kadar kullanmakladır ki bu, kesin sonuçlu ilk büyük çarpışmayı ve bütün İstiklâl muharebesini kazanabilmiştir.

TEVFİK BİYİKLİOĞLU

Propriétaire : Ord. Prof. ŞEMSEDDİN GÜNALTAY, agissant
au nom et pour le compte de la Société d'Histoire Turque.

Directeur responsable : ULUĞ İĞDEMİR

TABLE DES MATIERES

Articles, Etudes :	<u>Page</u>
EYİCE, DOÇ. DR. SEMAVİ : Palais des Laskaris à Kemalpaşa (Nif), près İzmir (en turc, avec 15 illustrations)	1
ÜNVER, ORD. PROF. DR. A. SÜHEYL : Un ouvrage illustré concernant l'époque d'İbn Sina (en turc, avec 6 illustrations)	17
————— : An illustrated work belonging to the time of Ibn Sina (with 6 fig. - traduction anglaise de l'article ci-dessus cité)	21
ATEŞ, AHMED : Au sujet de la critique du Cāmi'al-Tavārīḫ (en turc)	29
SEVİM, DR. ALİ : Quelques notes concernant l'incident de Cimri (en turc).	63
UZUNÇARŞILI, ORD. PROF. İ. HAKKI : Ecrit du vizir İshak Paşa invitant le Sultan Bayezid II à venir occuper le trône à la mort de Mehmed II le Conquérant (en turc)	75
————— : Billet de reconnaissance d'une dette, adressée par la Sultan Mustapha III à sa fille Şah Sultan (en turc)	79
BIYIKLIOĞLU, TEVFIK : Le problème des Détroits pendant la première Guerre Mondiale (1914 - 1918) et l'armistice de Moudros (30 Octobre 1918 - 11 Octobre 1922 (en turc)	81
KURAT, Ph. D. YULUĞ TEKİN : La politique économique régissant le commerce Turco-Allemand durant la deuxième Guerre Mondiale (en turc)	95
————— : A Survey of economic policy in the Turco-German trade during World War II (traduction anglaise de l'article ci-dessus cité)	105
 Bibliographie :	
KINAL, FÜRÜZAN : S. N. Kramer, <i>History begins at Sumer</i> (en turc)	113
MANSEL, ORD. PROF. DR. ARIF MÜFİD ; K. Schefold, <i>Meisterwerke griechischer Kunst = Yunan San'atının Şaheserleri</i> (en turc)	123
EYİCE, DOÇ. DR. SEMAVİ : Talbot Rice, David, <i>The Great Palace of the Byzantine Emperors, Second Report = Bizans İmparatorlarının Büyük Sarayı, İkinci Rapor</i> (en turc)	125
BIYIKLIOĞLU, TEVFIK : Prof. G. Jaeschke, <i>Zum Problem der Marneschlacht 1914</i> (en turc)	137

BELLETEN

REVUE PUBLIÉE PAR LA
SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Tome : XXV

No. 97

Janvier 1961

ANKARA—IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

1 9 9 5